

DE BOUWWERELD

RED.: J. H. W. LELIMAN B.-I.

AMSTERDAM.

UITGEVER: F. VAN ROSSEN

DE REVUE VAN HET JAAR 1911

Wanneer niet alle teekens bedriegen verdient het jaar 1911 om meer dan een reden in herinnering te blijven. In het architectenkamp heeft men over het algemeen in het afgelopen jaar niet stilgezeten. En dat houdt beloften in voor de toekomst. De architecten immers beklagen zich — en veelal waarlijk niet ten onrechte — dat bij menige gelegenheid hunne professie voor billijke verlangens geen aandacht pleegt te vinden en dat menig onderwerp op hun gebied, of onmiddellijk daaraan grenzend, buiten hen, de naast betrokkenen, om wordt behandeld. Dat laatste trouwens werd hen ook in het verloop van 1911 meermalen duidelijk gemaakt, het scherpst wel bij de verdringing der architectuur van de 4-jaarlijksche te Amsterdam. Eigen activiteit, vooral ook in betrekking tot het economisch en sociale leven, zal daarin verbetering brengen.

Hangende kwesties zijn afgedaan. De nationale prijsvraagregels zijn herzien en van verschillende gebleken tekortkomingen gezuiverd. Het laat zich aanzien dat zij in hun nieuwen vorm ingang zullen kunnen vinden, 'tgeen ook met de ervaring van 1911 — blijkens de prijsvragen voor de IJsselsteinsche arbeiderswoningen en het Woerdensche ziekenhuis — geen overdaad is.

De steenhouderswet heeft de mogelijkheid geopend om paal en perk te stellen aan de ergste uitingen der steenhouders-beroepsziekte. De strijd tegen het loodwit heeft nog niet tot een bepaald algemeen resultaat geleid, maar men kan wel zeggen dat meer dan vroeger de overtuiging veld wint, dat, vooral nu de mogelijkheid ertoe is aangetoond, het loodwit moet worden vervangen.

Van de raadhuiswestie te Rotterdam mag men aannemen dat zij op een goeden weg geleid werd en dat in den komenden jaarkring zij eene algemeen bevredigende afwikkeling zal vinden. Zulks is te meer te wenschen omdat het hier geldt verreweg de meest grootsche taak waarom de Nederlandsche bouwkunst zich sinds eeuwen gesteld zag. De gemeente Rotterdam gaat een monument stichten dat, als te Amsterdam het tegenwoordige Paleis voor den 17den eeuwschen bloeitijd, geroepen is tot zinnebeeld van geestkracht en burgerzin onzer dagen.

Nog openen zich meerdere verlokkende perspectieven voor de Nederlandsche bouwkunst: eene

zeer omvangrijke uitbreiding van het Kamer-gebouw te 's Gravenhage, een werk dat, evenals trouwens het voorgenomen Ministerie van Waterstaat, ook aan onze particuliere bouwmeesters moest worden voorgelegd en niet uitsluitend aan ambtenaarshanden mag worden toevertrouwd.

Vele kwesties bleven evenwel hangen waarbij de architecten van nabij betrokken zijn: de Amsterdamsche en Haagsche paleis-raadhuisplannen; de schouwburgwestie te 's Gravenhage; het vraagstuk van den herbouw der Vlissingsche St. Jacobskerk; de dreigende ontsiering, DRUCKER ter eere, van hetgeen Nachtwacht-puist en Fragmentengebouw spaarden van den Zuidgevel van 's Rijksmuseum; de herziening van de A. V. en van de honorarium-tabel.

Zeer belangrijk voor 1911 is dat de Heemschut-organisatie tot actie kwam en dat zij — al zijn natuurlijk vele en diepe teleurstellingen niet te vermijden — aanstonds met sympathie werd ontvangen. De tijden bleken rijp voor Heemschut en succes kan niet uitblijven, wanneer de beweging met kracht en takt wordt geleid. De architecten gaven intusschen blijk dat zij begrepen welke belangen voor hunne professie op het spel stonden bij de ontwikkeling der Heemschut en omgekeerd welke beteekenis hen daarbij toekwam, welk nut zij er bij konden stichten. Hiervan getuigt de door vier bouwkundige vereenigingen samen met den Bond Heemschut onder zeer gunstig verloop uitgeschreven conferentie, wier nevenbeteekenis meer bijzonder voor den architectenstand elders in „De Bouwwereld” is gewaardeerd.

Ook heeft in 1911 eene reorganisatie der Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst haar beslag gekregen, waardoor de feitelijke toestanden werden gecodificeerd en de oude Maatschappij — die 26 Januari a.s. haar 70-jarig bestaan zal kunnen herdenken — ook in wettelijken vorm eene architectenvereeniging is geworden. Het is een zaak van nuchter beleid om van de gewijzigde toestanden in de Maatschappij het meest mogelijke profijt te trekken voor het vak in zijn geheel. Nadrukkelijk en stelselmatig moet bij elke gelegenheid die zich voordoet worden opgekomen voor de vakbelangen van den architect en zeker niet minder voor de stoffelijke en voor objectieve beoordeeling vatbare belangen, als voor de geestelijke en ideële interessen der architectuur. De architect echter

toont maar al te vaak eenige neiging om zich tot de laatste te bepalen en bij voorkeur zich te rekenen uitsluitend tot de artisten en niet tot de technici, liever het ideëele dan het nuchtere vakbelang op den voorgrond te stellen. In beiderlei opzicht is zéér veel te doen en de Maatschappij — bij wie eene vermeerderde activiteit onmiskenbaar is — heeft, vóór het jaar te besluiten, eene omvangrijke studie over de rechtspositie van den architect en de wijze hoe deze te verbeteren in het vooruitzicht gesteld. Wanneer die studie leidt tot een leerzaam en waarschuwend rapport over den vollen omvang van het vraagstuk, zal dit mede de eenheid der usances bevorderen en de positie van den architect aanmerkelijk versterken.

Bij het ingaan van een nieuwen jaarkring is een wensch gepast. Edoch welke? De bouwkunstenaar immers heeft aanleiding tot vele wenschen, maar ééne primeert op de meest volstreckte wijze. Is die eenmaal

vervuld dan nadert als van zelf ook de verwezenlijking van menige andere. En die eene beheerschende wensch is samen te vatten in het woord: concentratie. Zoolang de architecten in meestal kleine groepen gesplitst — die natuurlijk bijkans steeds elkander althans in onderdeelen ietwat zullen tegenspreken, zoo al niet tegenwerken — optreden, kunnen zij nauwelijks verwachten den hun toekomenden invloed te zullen uitoefenen.

Ontzaglijk veel zal gewonnen zijn wanneer 1912 ons nader brengt tot de eenheid in de behartiging der architectenbelangen. Dit jaaroverzicht is niet de plaats om uiteen te zetten hoe dat doel te bereiken is of voor te bereiden en het is misschien zelfs beter om überhaupt niet te theoretiseeren over de uitvoering. Als het beginsel maar eerst wordt aanvaard zal het ook in dit geval blijken dat waar een wil is, ook de weg wordt gevonden.

ECHO'S. I

Nogmaals de St. Jacobstoren te Vlissingen.

og is het lot van den Vlissingen St. Jacobstoren niet beslist en de mogelijkheid bestaat dat de gemeentelijke autoriteiten alsnog gehoor geven aan de meening der architecten die vrijwel éénstemmig den voorgenomen herbouw als — bovendien cement-ijzeren! — copie van den afgebranden toren afkeuren. „De Bouwwereld” heeft gelegenheid gevonden in den vorigen jaargang duidelijk het hare te zeggen over zoodanigen herbouw. Wij geven toe dat de zoeven bedoelde mogelijkheid echter klein is want het zal niemand verwonderen dat Vlissingen op aesthetisch gebied koppig blijkt. Men zal er moeilijk willen aannemen dat het niet lang zal duren eer een cement-ijzeren, quasi 16de eeuwse spits op de St. Jacobskerk van Vlissingen, in beginsel minstens even algemeen zal worden betreurd als thans de gietijzeren spits der St. Jacobskerk van 's Gravenhage met hare voor natuursteen bedoelde gothiek. De voor die laatste geldende verontschuldigungen gaan A. D. 1911 niet meer op. B. en W. van Vlissingen mogen hun gang gaan. Het is — stonden geene hoogere belangen op het spel — misschien verkeerd hen te storen. Wij, die wachten kunnen, hebben de troost dat wie het laatst lacht, het beste lacht.

De heer J. G. VAN NIFTRIK Jr., Wethouder van Openbare Werken der gemeente Vlissingen, stelt zich de kwestie intusschen wel wat te eenvoudig en te eenzijdig voor blijkens een schrijven in „De Opmerker”.

„Burgemeester en Wethouders willen het silhouet van de stad bewaren en willen daarom den ouden toren herbouwen, maar Burgemeester en Wethouders willen geen brandbaar materiaal gebruiken in verband met het gevaar voor den toren zelf en voor de omgeving. Dit standpunt van Burgemeester en Wethouders zal ik verdedigen in den Raad der gemeente voor de

mannen, die over de zaak hebben te beslissen en het standpunt van Burgemeester en Wethouders komt mij zoo rationeel en zoo logisch voor, dat er naar mijne meening niet veel redenaarstalent voor noodig is om den Raad te overtuigen.”

Wie meent aldus deze zaak met voorbijgaan van alle waardeering der principiëele aesthetische bezwaren te kunnen afdoen, wel... die begrijpt van de kernder kwestie eigenlijk absoluut niets en verheugt zich zelfgenoegzaam in de zaligheid der onwetenden. Laat de Vlissingen Raad zich zóó gemakkelijk overtuigen, des te erger voor hem zelf. Het zou bovendien ook niet getuigen dat de Vlissingen vroede vaders eenigermate op de hoogte waren van de aesthetische vragen van den dag zooals zij dat zijn — althans willen zijn — van de economische en sociale vragen.

Maar dat eerste mag nog van een gemeenteraadslid niet verlangd worden, zal men tegenwerpen. Is dit juist, dan ware het een reden te meer dat het zich neerlegde bij de meerderheid der deskundigen. En de Nederlandsche architecten staan in dit opzicht niet alleen.

Een duitsch voorbeeld uit den allerlaatsten tijd kan bewijzen dat de wensch onzer architecten om bij den Vlissingen torenherbouw gelegenheid te geven tot eene geheel vrije schepping nog zoo dwaas niet is. Dat voorbeeld biedt de oude en eerwaardige Dom van Freiberg in Saksen. Een hoog gothisch schip, een lager koor van gothischen hoofdvorm maar in de 17de eeuw gewijzigd, ziedaar het gebouw waarbij op bestaanden gothischen onderbouw de onvoltooide toren moest worden afgemaakt.

Een prijsvraag werd voor dien toren uitgeschreven en ter uitvoering aangewezen het ontwerp van Prof. Dr. Ing. BRUNO SCHMITZ... een geheel vrije schepping in beslist modernen zin. Men overtuige zich echter door de afbeeldingen in de „Deutsche Bauzeitung”

van 20 Dec. 1911 hoe harmonisch die moderne toren past bij de oude kerk en hoe gelukkig zijne forsche massa het beeld van het oude stadje beheerscht. Wat ginds in Freiberg mogelijk is, zal bij ernstige poging ook in Vlissingen mogelijk blijken. Ook daar zal het silhouet der stad in haar recht blijven. En de toekomst zal over het Vlissingen van 1911 vleiender oordeelen dan wanneer het plan van B. en W. wordt doorgedreven. Daarvan kan men overtuigd zijn. Immers de denkbeelden op het stuk van restau-

reeren en monumentenzorg hebben zich ondanks het hardnekkig verzet der oude school, in den laatsten tijd overal zoo beslist en voortdurend verder afgekeerd van de vroeger uitsluitend gevolgde stijl-imitatie en stijlzuiverheid, dat de volkomen erkenning der kentering slechts eene kwestie van jaren kan zijn. Zal Vlissingen nu conservatief zijn of vooruitstrevend? Zal het een ten einde spoedend romantisme huldigen of trachten naar Oud-Hollandschen trant eigen geest in een monument te vertolken?

DE HEEMSCHUT-CONFERENTIE

De verwachting waarmede door de vier bouwkundige vereenigingen en de Bond „Heemschut” de Conferentie over het bouwkunstig element onzer Heemschut werd uitgeschreven, wordt door het resultaat overtroffen. Zeer ruime en zeer veelzijdige deelneming had uiting gegeven aan alom bestaande belangstelling. Zoo is deze bijeenkomst niet alleen geworden eene bespreking van het onderwerp in engeren zin, maar heeft zij tevens gewerkt als eene krachtige propaganda voor Heemschut in het algemeen. Dat ligt in den aard der zaak. Want het bouwkunstig element der Heemschut is een zéér belangrijk, zoo niet het belangrijkste en in elk geval het meest omvattende onderdeel der beweging.

Wij zullen hier geen uitvoerig verslag geven. Dat zou te ver voeren en een beknopt verslag deed aan de beteekenis der voordrachten te kort. Bovendien is reeds binnenkort te verwachten het volledig en geïllustreerde verslag met den onverkorten afdruk der voordrachten, 't welk als blijvend resultaat der conferentie, mede bij wijze eener propaganda-brochure, zal verschijnen.

Het zou schrijver dezès met het oog op zijn aandeel in de conferentie als voorzitter der regelingscommissie kwalijk passen het welslagen te konstataeren, indien hij zich niet op menige openbare uitlating mocht beroepen.

De deelneming was van dien aard dat de regelingscommissie in plaats van de zaal in het gebouw der Mij. tot Bevordering der Bouwkunst de feestruimte van het American Hotel voor de bijeenkomst had moeten bestemmen. En de opkomst heeft dat besluit gewettigd. In het eerstbedoelde gebouw — dat mede door de zorgen van het „Modelhuis” een feestelijk aanzien had verkregen — werden echter de deelnemers door het Bestuur begroet en daar was ook de uitgebreide tentoonstelling van utiliteitswerken — hollandsche in de eene zaal, duitsche (de Wanderausstellung van het museum te Hagen) in de andere opgehangen. Deze tentoonstelling blijft nog tot ongeveer half Januari geopend. De duitsche afdeeling wordt echter door een reeks andere foto's en een verzameling bruggen uit de collectie — PETERS afgelost. Op deze tentoonstelling komen wij terug.

Het bleek — ook volgens een zéér drukken verkoop — een gewaardeerde gedachte om aan de bijeenkomst te verbinden eene tentoonstelling van literatuur die met het onderwerp verband hield en welke volgens de opgaven der commissie door den boekhandel ALLARD DE LANGE was samengesteld.

De vergaderingen hadden, hoewel een zeer omvangrijk programma moest worden doorgewerkt met het oog op de bedoeling gelijk die op blz. 364 van den vorigen jaargang werd uiteengezet, een vlot verloop. Hiertoe hielp ook mede het werken met twee projectielantaarns zoodat voorbeeld en tegen-voorbeeld gelijktijdig werden vertoond.

Uit de groote opkomst ten einde toe viel mede af te leiden dat de sprekers gelukkig waren geweest bij de behandeling hunner onderwerpen en zij — ieder naar zijn trant — de kunst hadden verstaan ook in de bekorting en de samenvatting het gehoor te boeien. Het ware anders niet wel mogelijk gebleken het auditorium vier zittingen achtereen bij kunstlicht in eenzelfde zaal, stoelvast te houden.

Behalve de aanwezigheid van het meerendeel onzer bekende architecten mocht met voldoening worden gekonstateerd de belangstelling van vele autoriteiten. De bijeenkomst werd ten deele bijgewoond door twee harer eereleden: de kommissaris der Koningin van Noord-Holland Mr. Dr. W. F. VAN LEEUWEN en de burgemeester van Amsterdam, Jhr. Mr. Dr. A. ROELL en verder door een groot aantal vertegenwoordigers der bij het Comité de patronage toegetreden corporaties, van deelnemende vereenigingen en gemeentebesturen. Trouwens, bijna alle groote steden van ons land of hunne directies van gemeentewerken, waren lid geworden evenals andere, ter bereiking van het doel invloedrijke lichamen. Het was vooral de belangstelling van laatstbedoelde zijde die vruchten kan afwerpen.

Het denkbeeld van herhaling der conferentie ten slotte door den heer HOEFER opgeworpen, zal zeker in overweging worden genomen.

Een zéér geslaagde gezellige maaltijd, waaraan ook aanzaten de beide zoeven genoemde eereleden, besloot de conferentie, welke, evenals allen die aan hare voorbereiding en verwezenlijking hadden medegewerkt, hier ter dege werd uitgeklonken.

Even belangrijk — en hopentlijk zelfs van meer directe werking dan de beteekenis der conferentie voor de Heemschut kan zijn — is te stellen hare waarde voor de bouwkundige organisatie. Immers men mag hopen dat thans duidelijk is geworden hoe de architecten bij eensgezinde samenwerking en aaneensluiting naar buiten een indruk van kracht kunnen wekken. Door aldus de beteekenis hunner professie als het ware te onderstrepen door daden, die opbouwend werken, wordt het gezag der architecten ook in het algemeen versterkt. Deze conferentie was inderdaad een uiting van hun stand in zijn geheel, en zij is — al waren buiten-

standers aanwezig — feitelijk te vergelijken met een „Verbandtag“ naar Duitschen of een jaarlijksch congres naar Franschen of Belgischen trant.

Het slagen kan een aansporing zijn om ook bij de behandeling van andere het vak betreffende onderwerpen naar concentratie te streven en aldus door nauwere samenvoeging van krachten tot grooter eenheid te geraken. Eerst als dit gelukt is kan, zooals ik o. a. meer uitvoerig te kennen gaf in het artikel op blz. 353 van den vorigen jaargang, de architect met kans van welslagen de aanspraak doorzetten op het gezag dat zijn advies inderdaad verdient.

■ **ONTWERP-ZIEKENHUIS VOOR 74 BEDDEN, ARCH. C. SANDERS (SCHIEDAM)** ■
(MET EENE DUBBELE LOSSE PLAAT)

et Maandblad „Het Ziekenhuis“ van 10 Dec. 1911 (uitg. F. VAN ROSSEN) bevat het schets-ontwerp voor een ziekenhuis met beschrijving door den architect C. SANDERS. Hieraan is het volgende ontleend:

Door mij is een studie gemaakt van het vraagstuk voor den bouw van een middelmatig groot stads-ziekenhuis.

Het resultaat daarvan bied ik den lezer aan, waartoe de Redactie mij zoo welwillend in de gelegenheid gesteld heeft en waarvoor ik haar hiervoor gaarne mijn dank breng.

Mij aansluitende bij de algemeene beschouwing in vorengenoemd artikel van Dr. WORTMAN — Eenige wenken over bouw en organisatie van Ziekenhuizen, door J. L. C. WORTMAN. „Het Ziekenhuis“ van 10 Juli 1911 — heb ik bij het ontwerp van mijn plan vooropgesteld dat de twee tegenstrijdige positiën die het ziekenhuis met zijn verschillende eischen eenerzijds en de Gemeenten met hare beperkte financiën anderzijds innemen zooveel mogelijk tot elkander moeten worden gebracht. Maar daarvoor is het noodzakelijk dat de eischen, die men aan een ideal plan voor een ziekenhuis zou stellen, worden beperkt, natuurlijk onder handhaving van de hoofdvereischen waaraan elk ziekenhuis behoort te voldoen.

De eischen, korteliks geresumeerd zijn:

1°. Vrije toevoer van licht en lucht in den meest uitgebreiden zin.

2°. De bijeenvoeging van de groepen zieken in verband met hunne ziekten en datgene wat bij hunne behandeling vereischt wordt.

3°. De meest mogelijke rust voor de patiënten en als gevolg daarvan het afgescheiden houden van alles wat niet direct met de verpleging der patiënten in verband staat.

Genoemde eischen vormen in hoofdzaak de kern der bouwkwestie en ter voldoening daaraan ben ik gekomen tot het gemengde corridor-paviljoensysteem.

Zooals uit de teekeningen blijkt, zijn de derde

klasse patiënten (het grootste aantal) ondergebracht in zalen volgens paviljoensysteem.

Voorts is verkregen dat alle vertrekken en gangen in directe verbinding staan met de buitenlucht, die met het volle licht vrij naar binnen kan stroomen.

Het maken van middengangen en hoeken is om bovengenoemde redenen zooveel mogelijk vermeden.

Een ziekenhuis van dezen omvang zal volgens dit systeem naar mijn meening het meest economisch en praktisch werken.

Wat de eischen ten 2°. genoemd betreffen daaraan is (zie teekening) te voldoen door:

Linker-achtervleugel te bestemmen geheel voor huishouding.

Rechter-achtervleugel beneden voor patiënten 1e en 2e klasse.

Rechter-achtervleugel boven voor tuberculose patiënten. Midden-achtervleugel beneden voor in hoofdzaak operatie-afdeeling.

Midden-achtervleugel boven voor typhus-patiënten.

Linker en rechter voorvleugel beneden voor chirurgische patiënten 3de klasse, respectievelijk mannen en vrouwen.

Linker en rechter voorvleugel boven voor interne patiënten 3de klasse, respectievelijk mannen en vrouwen.

Midden voorvleugel beneden: Dienst en vertrekken in verband met het entré.

Midden voorvleugel boven: Kinderafdeeling.

De polikliniek bevindt zich aan den corridor rechts van den ingang.

Verder bevinden zich langs de hoofdcorridors middenpartij, zoowel begane-grond als verdieping, de benodigde dienstvertrekken, enz., voor welke de drukke passage door die corridors geen hinder oplevert.

Deze groepeerings zal zeker de rust in 't gebouw alsook de gemakkelijke bediening ten goede komen.

De indeeling van het plan is als volgt:

Het gebouw heeft den H-vorm.

De linker en rechter voorvleugel, begane grond, zijn bestemd voor de chirurgische 3de klas patiënten,

n
es
le
r-
or
n-
ik
op
kt
en

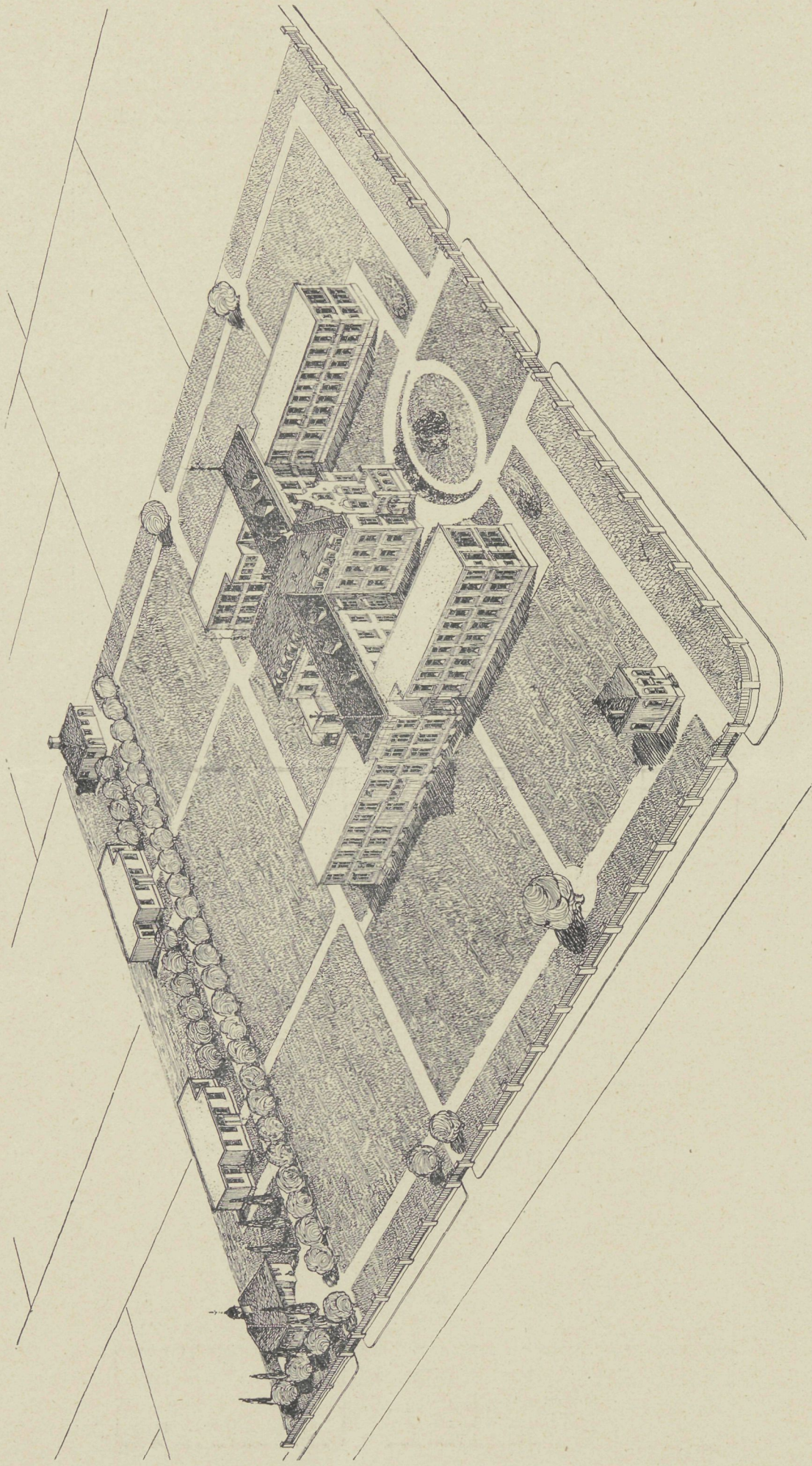
■
ht
en
lie
en.
om
en.
dit
en

an
oor
en
en.
aak
en.
ur-
nen
rne
en

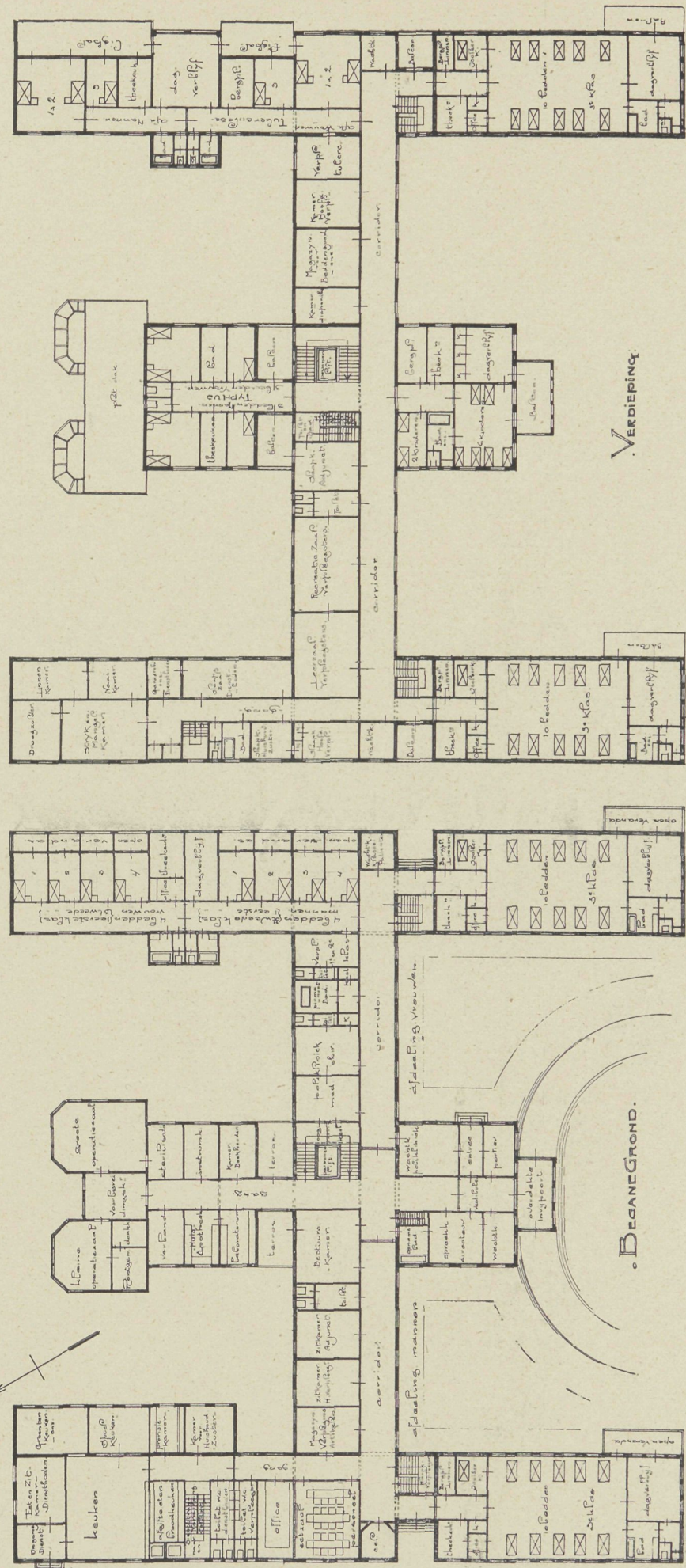
ken
chts
mid-
be-
kke
ouw
nen.

ond,
ten,

3

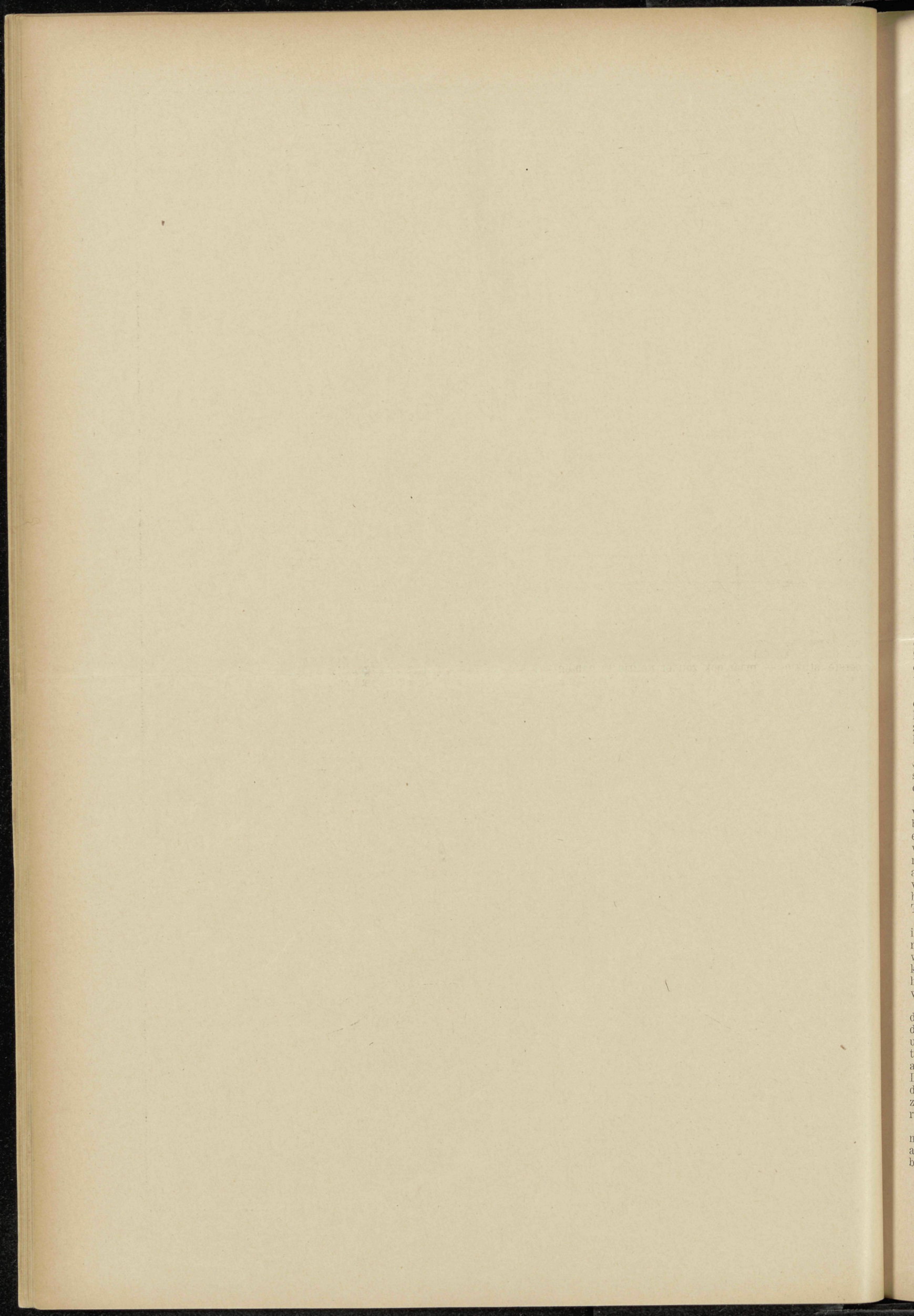

ONTWERP VAN EEN ZIEKENHUIS VOOR 74 BEDDEN. ARCH. C. SANDERS (SCHIEDAM) — BIJVOEGSEL VAN „DE BOUWWERELD” 1912. NR. 1

VERDIEPING.

DE BEGANE GROND.

respect. mannen en vrouwen. Deze vleugels hebben één verdieping en zijn afgedekt met plat dak. De zalen 1ste verdieping zijn bestemd voor de interne patiënten 3de klas.

De klasse-zalen zijn gelijkvormig ingedeeld en wel: een groote ziekenzaal gedacht voor 10 bedden met in het front een dagverblijf waarnaast badkamer in verbinding met lavabo, waarin gelegenheid voor het bewaren van faeces.

Vanuit het beneden-dagverblijf kan men op een aangebouwde veranda en boven op een balcon komen en ook van af de zalen is een toegang daarheen (voor het luchten van bedden enz.) Lavabo is door badkamer van de zaal gescheiden, zoodat voor luchtbederf op de zaal geen vrees bestaat.

Ook van uit het dagverblijf is lavabo direct te bereiken.

Aan de tegenovergestelde zijde der zaal rechts bevindt zich thee- of papkeuken met office. Verder een kast voor berging van vuil goed.

Links grenzende aan de zaal een isoleerkamer voor

ernstige patiënten, enz. en een bergplaats voor lijf- en beddengoed.

In de onmiddellijke nabijheid der beide zalen beganegronde zijn afzonderlijke toegangen van buiten ontworpen, ook in verband met het bezoek aan de patiënten, terwijl de bezoekers van de interne-patiënten op de verdieping-zalen gebruik kunnen maken van de zich aldaar bevindende trappen. Bij de zalen zijn wachtkamertjes gedacht.

Door deze toegangen en wachtkamertjes voorkomt men dat het bezoek (hetwelk voor de 3de klasse toch meestal op bepaalde uren, dus in groote getale plaats heeft) hinder veroorzaakt.

Nabij de linkerzaal beneden aan het einde van den hoofdcorridor bevindt zich een cel bestemd voor zeer ourustige patiënten. Deze ligging in de onmiddellijke nabijheid der zaal is gewenscht. In directe nabijheid van deze cel, onder trap enz., is een slaapkamer voor mannelijken verpleger gedacht.

(Slot volgt.)

GEMENGDE BERICHTEN

De Prijsvraagkwestie. In Nr. 51 jg. 1911 hebben wij getracht zoo zachtmoedig mogelijk een oordeel te zeggen over het artikel van een ongenoemd medewerker der „N. R. C.” over de „Prijsvraagkwestie”. Deze antwoordt in de „N. R. C.” van 27 Dec. l.l. in kalmer toon en zonder de insinuaties van zijn eerste stukje — maar ook zonder notitie te nemen van onze vragen betreffende rechtvaardiging zijner verdachtmaking.

Die voorzichtige onthouding bewijst afdoende de lichtvaardigheid van zijn artikel in de „N. R. C.” van 12 Dec. Eerder had hem een verontschuldiging ervoor gepast dat zonder zweem van bewijs de rechtschapenheid onzer jurys in verdenking werd gebracht.

Wat hij overigens riposteert heeft weinig om het lijf en over de omstandigheid dat zijn eerste artikel een aaneenschakeling van onjuistheden is gebleken, vernemen de lezers der „N. R. C.” niets.

Tietz' magazijn te Düsseldorf is dus wel degelijk een prijsvraag gebleken waarin OLBRICH bekroond werd, „dus alles behalve een beginneling”. Maar de schrijver — die zich nu op een „zagsman” beroept — slaat op diens gezag door. OLBRICH was toen wel degelijk een beginneling op het gebied van monumentale en groote werken. Hij had bij al zijne bekendheid als kunsthervormer nog slechts gelegenheid gevonden villa's voor rekening van zijn groothertogelijken beschermheer te bouwen en het is zéér onwaarschijnlijk dat hem door de firma Tietz een opdracht uit vrije beweging verstrekt zou zijn.

Als over die bekroning de bewuste „zagsman” den schrijver influistert: „Dit was een resultaat, waarvoor geen prijsvraag noodig was,” dan is hij o.i. lichtelijk abuis. OLBRICH immers was toen volstrekt niet een aangewezen en algemeen erkend kunstenaar in Duitschland. Deze prijsvraag gaf hem gelegenheid zijn naam als scheppend, monumentaal kunstenaar te vestigen.

En de zagsman gaat voort „ons kost een dergelijke geschiedenis ontzettend veel geld en tijd”. Maar, ellieve, hij vergeet dat de prijsvraag ook haar geld opbrengt, want zij geeft den uitschrijver voor dat geld — weinig, in verhouding tot de in totaal betrokken sommen — de keuze uit een véél grooter aantal denkbeelden dan één architect hem kan voorzetten. In casu zou het ook zeer de vraag zijn geweest of, zonder dat eene prijsvraag aan OLBRICH de gelegenheid had gegeven zich te openbaren, Tietz' magazijn te Düsseldorf ooit dat reclanemonument was geworden wat het nu is.

Ook het restant van 'schrijvers repliek is zonder eenige moeite te weerleggen. Wij zullen er echter geen plaats meer aan inruimen, want het is nu overtuigend gebleken dat de bedoelde onbekende schrijver ter objectieve beoordeeling van

het architectonisch-prijsvraagwezen nog niet over de juiste mate van zelfstandig inzicht beschikte.

De Amsterdamsche poort te Haarlem. Men stuurt ons een exemplaar van de „Opr. Haarl. Cour.” waarin een viertal afbeeldingen naar teekeningen van den heer A. W. WEISSMAN, betreffende de diverse plannen tot wijziging der Amsterdamsche Poort: 1°. plan B. en W.; 2°. plan Directeur Gemeente-werken; 3°. 2e plan LASSCHUIT; 4°. plan A. W. WEISSMAN 't welk overeenkomt met het 1e plan LASSCHUIT.

De betekenis dezer plannen is voldoende af te leiden uit de beschrijvingen uit „De Bwv.” 1911 blz. 351 en 353. Duidelijk komen hier intusschen de deugden van het sub. 2° genoemde plan uit. Het Poortgebouw blijft met den voorliggenden brug als monument in aesthetisch opzicht volkomen ongerept en in eere, en bovendien blijft het voor het lichtere verkeer practisch zijne functie van doorgang vervullen.

Het beantwoordt voorts geheel aan de historische ontwikkeling wanneer op zijde van de poort, ter wille van het zwaarder en intenser moderne verkeer en in hoofdzaak ook voor de Electric tram, eene breede brug wordt gebouwd als 't ware als supplement van den ouden doorgang.

Waar toe is het noodig, zooals de meerderheid van B. en W. wil, daartoe het oude monument noodeloos te berooven van den brug als een zijner meest karakteristieke deelen, en den doorgang met een hekje aan den waterkant af te sluiten? Dat is fraai, noch historisch juist.

Aangezien de plannen LASSCHUIT en WEISSMAN de poort, gedeeltelijk of geheel op het vlak van den nieuwen brug plaatsen en dus het effect der thans uit het water oprijzende poort geheel wijzigen, komen die plannen ons niet aanbevelenswaardig voor.

Adviseerende Ingenieurs. Na het „Pleidooi” der Electro-technische Ingenieurs had men eene taktvoller reclame mogen verwachten. Thans heeft eene firma van adviseerende ingenieurs eene reclamebrochure verspreid, wier inhoud, hoewel voorzigtiger gesteld dan het bewuste „Pleidooi”, o.i. toch op dezelfde grondgedachte is opgetrokken. Wanneer de adviseerende ingenieurs door architecten van „standing” als huns gelijken willen beschouwd worden — en dat is toch zeker de bedoeling — verdient het o.i. bij hen overweging zich op andere wijze te introducereeren.

Nederlandsche voorschriften voor betonijzer (gewapend beton). Door eene commissie uit de afd. voor Bouw- en Waterbouwkunde van het Kon. Inst. van Ing. is opgesteld het concept van betonijzer-voorschriften. De commissie bestond uit de heeren J. W. C. TELLEGEN, Voorz., M. B. N. BOLDERMAN, Secr., A. W. C. DWARS, W. HANEGRAAPE, A. C. C. G. VAN HEMERT, H. VAN OORDT, S. J. RUTGERS, L. A. SANDERS en F. C. J. VAN DEN STEEN VAN OMMEREN. In de Toelichting leest men:

„Bij het samenstellen dezer ontwerp voorschriften is er zooveel mogelijk tegen gewaakt, dat de nog jonge industrie door onnoodig belemmerende bepalingen in hare ontwikkeling wordt tegengegaan, en is er naar gestreefd, deze zoodanig te ontwerpen, dat fabrikanten, wier doel het is werkelijk goed werk te

leveren, zich door het opleggen der voorschriften geenszins beknelde gevoelen, terwijl niet-deskundigen, die hier en daar, waar ze kans zien deze te bemachtigen, werken of onderdeelen daarvan in betonijzer uitvoeren, bezwaarlijk aan alle eischen kunnen voldoen. Het zijn voornamelijk de kleine ondernemers voor de uitvoering van werken in betonijzer, welke op dit gebied het meeste knoeiwerk leveren. Hun debiet is te klein om winstgevend te worden, en zoodoende trachten zij dikwijls te bezuinigen, waar niets te bezuinigen valt; bovendien zijn ze slechts zelden met de theorie op de hoogte en wordt naar de afmetingen geraden, terwijl hunne praktische kennis zich gewoonlijk bepaalt tot het hebben meegewerkt als ondergeschikte aan de uitvoering van een enkel werk in betonijzer.

„Door het toepassen van verstandige maatregelen, waardoor dezulke worden geweerd, zal niet alleen het publiek belang gebaat worden, doch de industrie zelve heeft daarbij het grootste belang.”

Bij de voorschriften is gebruik gemaakt van de in het buitenland bestaande bepalingen, terwijl de commissie ook proeven heeft laten nemen 1°. omtrent den invloed van zeewater op betonijzerconstructies en 2°. om na te gaan of eene constante verhouding bestaat tusschen de trekvastheid en de drukvastheid van beton, waardoor de kostbare beproeving op druk zou kunnen worden vervangen door de eenvoudige beproeving op doorbuiging. (Van eene dergelijke constante verhouding bleek echter geen sprake te zijn).

Wij nemen als van meer algemeen belang uit het concept over de voorschriften betreffende het cement, welke zooveel mogelijk in overeenstemming zijn gebracht met de bepalingen welke door het in 1906 te Brussel gehouden Congres van het „Int. Verband für die Material prüfungen der Technik”.

„Het cement moet zijn kunscement, mag geen slakken-cement bevatten, en moet overigens voldoen aan de volgende eischen:

1°. Het cement moet afkomstig zijn uit eene gunstig bekende fabriek; het moet worden aangevoerd in verzegelde vaten of zakken, waarop de naam of het merk van de fabriek, waarvan het afkomstig is, vermeld staat.

2°. Na gloeiing onder afsluiting van de buitenlucht tot heilrood gloeiing mag het soortelijk gewicht van het cement niet minder bedragen dan 3.10.

3°. Het cement moet zóó fijn gemalen zijn, dat bij het ziften op eene zeef met 900 mazen per cm^2 . en eene draaddikte van 0.1 mm. niet meer dan 5%, en daarna op eene zeef met 4900 mazen per cm^2 . en eene draaddikte van 0.05 mm. niet meer dan 30%, in gewichtsdeelen berekend, achterblijft.

4°. Bij eene temperatuur van 15 à 18° C. mag het begin van binding niet plaats vinden binnen 2 uur na den aanmaak van de cementbrij, d.i. na het oogenblik, waarop het water voor dien aanmaak aan het cement wordt toegevoegd. Het einde der binding moet bij deze temperatuur ten minste twee uur na het begin van binding plaats hebben. Het oogenblik, waarop eene met 300 Gram belaste, glad gepolijste en aan het onder-einde haaks afgeveilde proefnaald met 1 mm^2 . doorsnede niet meer geheel door de brij heendringt, duidt het begin en dat, waarop de naald geen meetbaren indruk achterlaat, het einde der binding aan. De voor dezen eisch te bezigen cementbrij moet bestaan uit een mengsel van cement en water van zoodanige lijkigheid, dat, indien eene met 300 Gram belaste, glad gepolijste en aan het onder-einde haaks afgeveilde proefnaald met 10 mm. middellijn voorzichtig op eene met brij gevulde en van boven glad afgestreeken metalen of ebonieten ring van 4 c.M. hoogte, eene middellijn aan den bodem van 8 c.M. en aan de opening van 9 c.M. wordt neergelaten, zij daarin tot op 5 à 6 mm. afstand van den bodem doorzakt.

5°. Een op eene glazen plaat uitgestrekte, ronde cement-koek met 10 à 15 c.M. middellijn en 15 à 20 mm. dikte. doch aan de randen dun uitlopend en samengesteld uit cementbrij, zooals in het vorige lid is omschreven, na 24 uur, tegen uitdroging beschut, bij eene temperatuur van 15 à 18° C. aan de lucht te zijn blootgesteld en daarna onder water van 15 à 18° C. geplaatst, mag ook na 4 weken geene randscheuren, opgebogen randen of andere, op zoogenaamd „werken“ duidende, verschijnselen vertoonen.

6°. Eene mortel, samengesteld uit één gewichtsdeel cement, drie gewichtsdeelen Duitsch normaalzand, en aangemengd met 0,32 à 0,40 gewichtsdeelen water, zoodanig, dat de mortel, wat den vochtigheidsstand aangaat, in aanzien overeenkomt met vochtige aarde, moet, na 24 uur tegen uitdroging beschut, bij eene temperatuur van 15 à 18° C. aan de lucht te zijn blootgesteld en daarna onder water van 15 à 18° C geplaatst gedurende zes dagen, eene trekvastheid van ten minste 12 K.G. en eene drukvastheid van ten minste 120 K.G. per cm^2 . bezitten. De trek- en drukvastheid moeten bedragen in eenzelfde geval, doch nadat de mortel 27 dagen onder water is geplaatst, respectievelijk 18 en 180 K.G. per cm^2 . Als trekvastheid geldt het gemiddelde uit tien proeven, waarbij proefstukken, waarvan de

trekvastheid meer dan 200% grooter of kleiner is dan de gemiddelde trekvastheid van alle tien proefstukken buiten beschouwing blijven. In dat geval geldt het gemiddelde van de overblijvende proefstukken. Als drukvastheid geldt het gemiddelde uit vijf proeven. De trekvastheidsproeven moeten geschieden met achthoekige proefstukken, waarvan de kleinste doorsnede ten minste 5 cm^2 . bedraagt. De proefstukken moeten worden vervaardigd in metalen vormen, welke geplaatst op eene niet afzuigende onderlaag, worden gevuld met de benodigde hoeveelheden mortel en machinaal worden aangeklopt met 150 lagen van een hamer van 2 K.G. bij 20 c.M. valhoogte, terwijl daarna de overtollige mortel van de vormen wordt afgestreeken. Blijkt na het ineenkloppen een vorm niet voldoende gevuld te zijn, dan wordt het daarin aanwezige proefstuk vernietigd. De breukgewichten worden bepaald door middel van een doelmatig ingericht trektoestel, waarbij de belastingtoename 5 K.G. per seconde bedraagt.

De drukvastheidsproeven moeten geschieden met kubussen met zijvlakken van 50 cm^2 . en machinaal gemaakt op de wijze, als hierboven voor de trekvastheidsproefstukken is beschreven, echter met wijziging in zooverre, dat het gewicht van den hamer 3 K.G. en de valhoogte 50 c.M. moet bedragen. De breukgewichten worden bepaald door middel van een doelmatig ingericht druktoestel, waarbij de belastingtoename 5 tot 10 K.G. per seconde bedraagt. De trekvastheid der mortel moet na 28 dagen verharding ten minste 10% en de drukvastheid van dergelijke mortel na 28 dagen verharding ten minste 25% meer bedragen dan de trek- en drukvastheden na 7 dagen verharding.

7°. In het cement mag niet meer dan 2 1/2% zwavelzuuranhydrid voorkomen, berekend op materiaal in gedroogden staat.

Cement, hetwelk door vocht geleden heeft en verschijnselen vertoont, welke op begin van verharding duiden, mag niet op het werk aanwezig zijn.

De bovenbedoelde ontwerp-voorschriften worden onderworpen aan de vergadering, en na definitieve vaststelling als bijlage opgenomen in het blijvend gedeelte van het jaarboekje van het Kon. Inst. van Ing.

BRUSSEL. De restauratie der Notre-Dame des Victoires de bekende kerk aan de Place du Sablon, is volgens een geïllustreerd bericht in het Belgisch weekblad „Tekhné” thans gereed. In 1895 is het ontwerp door den bekenden architect J. J. VAN YSENDYCK opgesteld. Na diens overlijden hebben de werkzaamheden twee jaar stilgestaan. Zij werden daarna hervat onder leiding van zijn zoon MAURICE VAN YSENDYCK.

De bij het artikel gevoegde afbeeldingen geven een duidelijke voorstelling hoe de kerk in haar oorspronkelijken, vervallen en onvoltooiden staat — na twee eeuwen bouwtijd werd in 1531 het werk gestaakt — een pittoreske indruk maakte dien men thans noode mist. Bouwmeester en beeldhouwer der 19de eeuw hebben met inspanning van al hunne archaeologische kennis getracht te gissen wat hunne kollega's van vier eeuwen geleden mogelijk gewild hadden. Een ondankbaar werk dat naar alle waarschijnlijkheid bovendien bij die kollega's geene onverdeelde instemming zou hebben gevonden. Zulke voorbeelden steunen krachtig de nieuwere, zich baanbrekende beginselen over het restaureren en completeren van oude monumenten.

Een „Sieges-Allee” te St. Petersburg is ter herinnering aan het aanstaand 300-jarig regeeringsjubileum van het huis-ROMANOF ontworpen. De Berlijnsche Sieges-Allee heeft het voorbeeld gegeven. In een lange rij langs het Alexander-Prospekt zullen alle heerschers uit het huis ROMANOF met hunne voornaamste medewerkers worden opgesteld.

Oude prijsvragen. De „Frankf. Zeitung” vertelde onlangs eenige bijzonderheden over oude prijsvragen. In 1763 kort na hare troonsbestijging heeft keizerin KATHARINA van Rusland eene internationale prijsvraag uitgeschreven voor een bebouwingsplan van Petersburg. Deze is misschien het eerste groote voorbeeld van eene prijsvraag, die niet alleen de oplossing vroeg van een bepaald vraagstuk van stedenbouwkundigen aard maar tevens, in verband met eene groot opgezette uitbreiding, de grondige omwerking eener bestaande stad noodig maakte.

De voorwaarden van de prijsvraag bevatte o. a. eene zeer eigenaardige bepaling, dat de inzenders zelf als voorbereidende jury zouden optreden. En wel op de volgende wijze. Ieder inzender moest aan de, met de uitspraak belaste jury, eene schriftelijke, anonieme beoordeeling indienen van alle ingekomen ontwerpen, met uitzondering echter van zijn eigen ontwerp. Aan deze bepaling zouden de gedachten ten grondslag zijn gelegd dat eene mededinger de verschillende problemen waartoe de prijsvraag aanleiding gaf zeker minstens even diep bestudeerd had als een jurylid en verder dat een jurylid zich niet altijd voldoende inwerkte in de ingezonden ontwerpen. De voorlichting der mededingers zou hem bij een en ander van nut zijn.

Niet minder interessant is een voorstel dat in 1848 de

architect J. G. MÜLLER te Weenen deed bij gelegenheid eener petitie om openbare prijsvragen voor openbare gebouwen. Hij wenschte dat de jury de ingekomen ontwerpen in het openbaar zou bespreken en beoordeelen omdat — hetgeen in zijn stelsel volkomen past — ieder mededinger daarbij het recht zou hebben zijn ontwerp te verdedigen.

Het bezwaar dat de anonymiteit aldus geheel zou te loor gaan, werd voor den architect MÜLLER blijkbaar geheel opgewogen door de waarborg van strikte onpartijdigheid die bij een openbare beoordeeling met vrij debat werd geboden.

Het Bismarck-monument op de Elisenhöhe bij Bingen werd volgens besluit der hoofdcommissie in afwijking van het Jury-oordeel opgedragen aan den architect Prof. WILHELM KREIS en den beeldhouwer HUGO LEDERER (de vervaardiger van het sculpturale gedeelte van het Hamburgsche Bismarck-monument).

Met dit besluit is eenige weken geleden een lange aaneenschakeling van oneenigheden besloten.

Het ontwerp toont een zéér forschen koepelbouw, die ongetwijfeld een uiterst monumentaal effect zal te voorschijn roepen. Te oordeelen naar de gepubliceerde afbeeldingen mist het ontwerp echter ten eenenmale eene feestelijke stemming. Zijn ernst is somber en verwant aan die van een mausoleum, een karakter dat, hoe forschen en zwaar zij ook zijn, door BRUNO SCHMITZ' beroemde monumenten steeds vermeden is.

De Naald van Cleopatra en de stad Triëst. Niet algemeen bekend zal het zijn — zoo schrijft de „Piccolo” — dat de beroemde obelisk, die te Londen op het Victoria Embankment staat, in 1847 door den Franschen Consul LAURIN, die hem in een park te Alexandrië ontdekt had, aan de stad Triëst geschenken was.

De mooie spitszuil van rood graniet, die 71 voet hoog is en op een voetstuk van zwart porfyrt rust, behoort tot de meest kostbare vondsten uit den oud-Egyptischen tijd en schijnt met een andere obelisk, die zich tegenwoordig in het Centraalpark te New-York bevindt, gediend te hebben tot versiering van het paleis van CLEOPATRA. Dit vermoeden van de „Piccolo” is echter niet juist. De onder den naam „Naald van Cleopatra” bekende monolith werden door THUTMOSIS III in de 15de eeuw v. C. in Heliopolis vóór den tempel van den Zonnegod opgericht, maar in 't jaar 23 of 22 v. C. door den prefekt BABARUS onder de leiding van den architect PONTIUS vandaar weggenomen, en vóór den tempel van den CESAR in Alexandrië opgesteld. Bij den inval der Franschen stond de eene nog op hare plaats, in het oostelijk gedeelte van de stad, dicht bij den oever van de zee, de andere lag er naast op den grond.

De gemeenteraad van Triëst, (om daarop terug te komen) aan wie de obelisk tot versiering der stad werd aangeboden, nam in de zitting van 29 Februari 1847 het geschenk met groot applaus aan; men moest het echter op kosten der gemeente naar Triëst sleepen, en dit was het, wat wel een beetje als in den vreugdebeker goot. Men zat namelijk niet ruim in 't geld, en wist niet, hoe het transport te betalen. De eene gemeenteraadszitting volgde op de andere, en het eindbesluit werd steeds uitgesteld. Er werden commissies benoemd, doch de obelisk kwam daardoor geen voetbreed nader bij de stad.

Zoo verliepen jaren en jaren, en de Triëstenaars hadden eigenlijk in 't geheel geen recht meer op het geschenk. Daar trad op eens Engeland in onderhandeling met de Egyptische regering en zoo gebeurde het, dat de obelisk in 1878 over de zee voer, om zich aan de Londenaars te presenteren. Het duurde echter nog vele jaren, eer men in Triëst overtuigd werd, dat de monolith niet meer te krijgen was, men interpeleerde en beraadslaagde maar steeds door over het transport en de kosten daarvan, alsof de obelisk nog te Alexandrië en niet reeds lang te Londen was.

Den Engelschen is overigens het transport ook niet meegevallen, daar men met groote technische moeielijkheden te kampen had. Zij hadden de zuil in een omhulsel van hout gedaan en lieten dit door een groote stoomboot sleepen; doch in de golf van Biscaye brak het sleeptouw en de zuil werd in zijn omhulsel een speelbal der golven. In deze kritieke omstandigheden loofde de Engelsche regering een prijs van vijfhonderd ponden sterling uit voor het terugkrijgen en de deserteur werd dan ook kort daarop weer opgevangen.

P. M. W.

De ontwikkeling van Buenos-Aires wordt in een verslag over „Hypotheekzaken in Argentinië” geschetst door consul-generaal VAN RIET (Economische verslagen. Bijblad van „Handelsberichten” van 2 Nov. 1911) in verband met de grondprijzen.

Het volgende is hieraan ontleend.

Een groot deel van het geld, dat in 't binnenland wordt verdient, verteert men te Buenos-Aires, de groote, moderne wereldstad, met zooveel aantrekkingskracht ook voor al de menschen, die gemakkelijk rijk werden, alleen door te wachten op nieuwe stijging in de waarde van hun grondbezit. En door een en ander, in verband met den algemeenen sterken vooruitgang

van Argentinië, wordt de snelle toeneming verklaard van het aantal zielen dezer hoofdstad, in 1900 821.000, in 1905 1.026.000 en in 1910 1.314.000, thans bijna een vijfde der bevolking van het geheele land bedragende, terwijl het tevens duidelijk wordt, waarom te Buenos-Aires voortdurend meer vraag naar bouwterreinen tot stijgende prijzen ontstond.

De gemiddelde prijs van bouwterrein per M². in pesos papier (à circa f1.05) steeg van 10 in 1903, tot 10,5 in 1904 en '05, 11 in 1906, 14 in 1907, 10 in 1908, 16 in 1909 en 30 in 1910. Een ander denkbeeld van de waardevermeerdering wordt aldus gegeven: 44.90 in de centrale wijken der stad en 3.52 in de de buitenwijken in 1905, tegen resp. 103.22 en 7.13 in 1910. In geheel Argentinië werden 8 miljoen hectaren land voor een bedrag van 116 miljoen papier verkocht in 1903, terwijl die verkoopen in 1910 beliepen bijna 14 miljoen hectaren en 359 miljoen pesos papier. Alleen Buenos-Aires verkocht bouwterreinen ter uitgestrektheid van 5⁷/₁₀ miljoen M². voor eene som van ruim 58 miljoen pesos papier in 1903, en terreinen met eene oppervlakte van 14 miljoen M². voor 418 miljoen pesos papier in 1910.

De gemiddelde prijs voor landerijen in geheel Argentinië bedroeg per H.A. 14 pesos papier in 1903, 12¹/₂ in 1904, 14 in 1905, 19 in 1906, 24¹/₂ in 1907, 31 in 1908, 30 in 1909 en 26 in 1910. Maar er werden veel hogere prijzen betaald dan uit die cijfers valt af te leiden. Er werd toch in toenemende mate en belangrijk méér goedkoop, dan duur land verkocht, waardoor de gemiddelde bedragen uit den aard der zaak véél lager waren, dan anders 't geval zoude zijn geweest.

Woning en geluid. Op het te Dresden gehouden „Int. Kongres voor Woninghygiëne”, heeft de zenuwarts Dr. HÄNEL (Dresden) medegedeeld hoe z.i. een huis moet gekonstrueerd worden welks bewoners geen last hadden van hinderlijke geluiden van de bureu, van de straat of in het huis zelf ontstaan. De trillingen welke moeten worden tegengegaan zijn dus van tweeërlei aard: trillingen van de lucht en trillingen van het gebouw zelf.

Bij muurwerk mocht een versteenende mortel alleen dan gebruikt worden wanneer zij in konstruktief opzicht onmisbaar was, anders moesten de voegen met leem worden gedicht.

Bij de vloeren — waarbij de spreker dacht aan de in Duitschland gebruikelijke massieve vloeren — mocht geene vaste verbinding bestaan tusschen de vloerdeelen en de balken. De vloer moest op bijzondere liggers in zand als vulmateriaal gelegd worden. Balken mochten niet onmiddellijk op den muur rusten, maar moesten liggen op een geluiddempende laag van kurksteen.

Bij toepassing van betonbalken — vloeren van Siegwartbalken bijv. — mochten deze niet onderling worden verbonden met versteenende mortel, maar moest leem worden gebruikt.

Bij naadloze vloeren moest vermeden worden dat zij aan de zijwanden waren verbonden. Opgaande muren dienden op elke verdieping onderbroken te zijn door een laag kurksteen. Tusschenwanden te voorzien van een spouw.

Pijpleidingen moeten de muren zooveel mogelijk vrij passeeren en wanneer het kan, moeten lange leidingen hier en daar worden onderbroken door stukken van ander metaal.

Voorschriften voor ziekenhuisbouw. De Pruisische regering heeft bepaald, dat bij het bouwen of bij verbouwing van ziekenhuizen rekening moet worden gehouden met de volgende eischen: het gebouw moet ver van hinderlijke bedrijven liggen, met de voorzijde ten minste 20 M., met de andere wanden ten minste 10 M. van ieder ander gebouw verwijderd. Het terrein moet voor ieder bed 100 M². groot zijn, de luchtruimte in zalen met meer dan één zieke 30 M³. en in éénbedskamers 40 M³. per bed. Voor ieder bed moet 200 L. water per dag kunnen worden geleverd. De gangen moeten ten minste 1.8 M. breed zijn, goed verlicht, geventileerd en verwarmd. Zij mogen aan de zijde tegenover de aangrenzende ziekenkamers slechts voor de helft der lengte met kamers bezet zijn. Ontvangt een ziekenkamer het licht slechts van één zijde, dan mag dit niet de Noordzijde zijn „Der Krankenpfleger”.

Eene reusachtige cementsteenmachine van Amerikaanse vinding wordt door den ingenieur Bock beschreven in het tijdschrift „Prometheus”. De machine weegt bijna 32 ton. Zij is hoog 4.20 M., lang ruim 5 M. en breed 1.90 M. In tien werkuren worden afgeleverd 40.000 stuks cementsteenen, welke onder een druk van 100 tot 130 ton zijn overtrokken met een dichte, gekleurde laag.

De machine werkt geheel automatisch. Zij zeeft de materialen, cement, zand en grint, mengt ze in automatisch juist afgewogen hoeveelheden eerst droog en daarna onder toevoeging der noodige hoeveelheid water en perst de massa in de vormen. Paralel hierbij gaat in de machine de bereiding van de gekleurde glazuur waarmede de geperste steenen worden overtrokken.

Na de oppersing van het glazuur worden de steenen in bakken bevattende telkens acht stuks, die op een roterende schijf zijn gemonteerd, door werklieden in ontvangst genomen en naar de drooginrichting getransporteerd.

BOEK EN TIJDSCHRIFT

De bouw- en beeldhouwkunst te Amsterdam in de zeventiende eeuw door A. W. Weissman, (118 bladzijden in 2 kol. Met 114 prenten en portretten. Folio.) MARTINUS NIJHOFF, uitgever. 's Gravenhage. (Prijs gecart. f5; geb. in linnen f6.)

Het standaardwerk voor het leven van Amsterdam de periode zijner grootste ontwikkeling en bloei, „Amsterdam in de 17e eeuw”, is van den oorspronkelijken uitgever W. P. VAN STOCKUM JR. overgegaan in het bezit der firma MARTINUS NIJHOFF. Deze roept voor het bekende werk dat in de jaren sinds zijn verschijnen zijn beteekenis handhaafde, opnieuw de aandacht. Zij vergemakkelijkt de aanschaffing niet alleen door de betaling mogelijk te maken in 24 termijnen van f7.50, maar door bovendien eenige der belangrijkste afdelingen zelfstandig verkrijgbaar te stellen. Wie dus in het bijzonder belang heeft bij een onderdeel van het werk kan zich dit — voor het eerst — afzonderlijk aanschaffen. Zoo verschenen:

Prof. Dr. H. BRUGMANS. Handel en Nijverheid. (f15.—, resp. f16.—.)

Prof. Dr. G. KALFF. Huiselijk en maatschappelijk leven. (f7.—, resp. f8.—.)

Prof. Dr. G. KALFF. Letterkunde en tooneel. (f5.—, resp. f6.—.)

Prof. Dr. H. C. ROGGE. Kerkelijk en godsdienstig leven. (f5.—, resp. f6.—.)

D. F. SCHEURLEER. Het Muziekleven. (f6, resp. f7.—.)

Onzen lezers, evenals ons, zal het door A. W. WEISSMAN bewerkte, in 1892 voltooide hoofdstuk over de bouw- en beeldhouwkunst ongetwijfeld het meeste belang inboezemen. Deze naastige beschrijver onzer architectuurhistorie heeft daarin een belangwekkend beeld gegeven eerst van de bouwkunst der 16e eeuw en daarna van hare ontwikkeling in de 17e eeuw met kunstenaars als DE KEYSER, VAN CAMPEN, VINGBOONS en DORSMAN. Toen heeft zich gevormd het uitermate karakteristieke type der Amsterdamsche architectuur met zijne statige allures nadat de eeuw begonnen was met DE KEYSER's schilderachtig decoratieve architectuur van openbare en partikuliere bouwwerken. Een reeks goed gekozen afbeeldingen op juiste schaal licht den tekst toe: de torens en stadspoorten, de kerken, het stadhuis, de partikuliere woonhuizen.

Niet minder interessant is de andere onderafdeeling van dit werk, de beeldhouwkunst behandelend. Hier zijn DE KEYSER, QUELLIJN, ROMBOUT VERHULST de hoofdpersonen. Het was eene, zij 't ook korte, bloeitijd der beeldhouwkunst in ons land, met name door de stichting van vele grafmonumenten — VERHULST's bijzonder arbeidsveld — voor hen die in de vrijheidsoorlogen en later in de oorlogen tegen Engeland gesneuveld waren. DE KEYSER's monument van den Zwijger te Delft opent als een der eerste de lange reeks aanstonds met een meesterstuk. Ook hier lichten groote en fraaie afbeeldingen het woord toe.

De beslissende beteekenis die Amsterdam op ieder en ook op artistiek gebied voor geheel ons land in de 17de eeuw uitoefende, maakte dit werk van veel ruimer strekking dan mogelijkerwijs de titel zou doen vermoeden. In verhouding daarmede staat ook het belang van dit boek. Aangezien wellicht de mogelijkheid der afzonderlijke hoofdstukken te koop beperkt is tot een relatief beperkt getal exemplaren, verdient zij de aandacht die, voorzoover het architecten betreft, zich waarschijnlijk zal concentreeren op het door den heer WEISSMAN bewerkte deel.

Architektonische Rundschau. Afl. 3 brengt als tekstbijdrage eene studie van HUGO WAGNER over bouwverordening en bebouwingsplan, in het bijzonder den nadruk leggend op de mogelijkheid tot bevordering van het ééngesinshuis, eene studie die echter het vraagstuk wel hoofdzakelijk van de aesthetische zijde beschouwt en aan de hygiënische niet ten volle recht doet wedervaren.

Uit den platenschat dezer aflevering een greep doende vermelden wij: een ontwerp voor den herbouw van de dorpskerk van het afgebrante dorp Zirl in Tirol; groepen woonhuizen van de Dr. KRENKEL- en JOHANN MEYER-stichtingen te Dresden door Stadtbaurat ERLWEIN; een vervolg van de rijk geïllustreerde beschrijving van HOFFMANN's nieuw Raadhuis van Berlijn; woonhuizen te Munchen, arch. STEMPER & HOFER; verschillende interessante kerken van de tentoonstelling van kerkelijke kunst te Stuttgart.

De „Rundschau” blijft in deze veelzijdigheid en bij voortreffelijke uitvoering wel het meest belangrijke bouwkundige tijdschrift.

Dekorative Kunst. Afl. 4. 1912. H. EBERHARDT te Offenbach ontwierp een groot landhuis te Lennep, dat in hoofdzak bewoond wordt in den jachtijd. De plattegrond doet duidelijk zien, dat het huis is ingericht op het ontvangen en herbergen van vele gasten. Met vele reproducties wordt een beeld gegeven van de smakelijke interieurs van dit aantrekkelijk landhuis.

Zeer bont en zeer fantastisch zijn de gereproduceerde decoratieve schilderingen van BRUNO GOLDSCHMIDT te Munchen voor het hotel König Laurin in Bozen.

De Vereingde Werkstätten für Kunst und Kunsthandwerk voeren altijd interessant werk uit. Dit toonen de interieurs ontworpen door BRUNO PAUL, ERNST HAEGER, PAUL TROOST, EM. VON SEIDL, RUDOLF ALEXANDER SCHRÖDER en anderen.

De overige inhoud bevat de afbeeldingen van nieuw zilverwerk, bronzen beeldjes, porseleine figuurtjes, kinderkleding, tapijten, linoleum, meubelstoffen. De laatste zijn eveneens door de Vereingde Werkstätten uitgevoerd naar ontwerpen der eerste Duitsche kunstenaars.

Architectura Nr. 52. De Perseus van Benvenuto Cellini VI door WALENKAMP (met afb.). Ingezonden stuk van Jos. Th. J. CUYPERS naar aanleiding van WILLEM BROUWER's schrijven in vorig nummer. Betongebouw (papierfabriek firma VAN GELDER ZONEN) te Velsen.

Bouwkundig Weekblad Nr. 52. Kroniek XXIX (de Amsterdamsche Poort te Haarlem en het moderne verkeer) door J. GRATAMA (met afb.). Over Middelbaar Technisch Ouderwijs door G. VERSTEEG (vervolg en slot). Ein Mahnwort (vervolg en slot). Schoonheidscommissie te Rotterdam.

De Opmerker Nr. 52. Het vraagstuk der prijsvragen. Brieven van PIET VAN DIEVER XVII. De Toren in de „levende Stad” door J. G. VAN NIFTRIK, Wethouder van Openbare Werken.

PRIJSVRAGEN, EXAMENS EN TENTOONSTELLINGEN

De „Jury du Concours International d'Architecture” op de kunsttentoonstelling Rome 1911 heeft toegekend aan H. P. BERLAGE NZN. gouden medaille; W. VAN BOVEN bronzen idem, P. G. BUSKENS, idem.

Prijsvraag Reclamebiljet voor de „Tentoonstelling Dordrecht en Omstreken”. Juli, Aug., Sept. 1912.

(Plaatsgebrek belet ons het programma in zijn geheel over te nemen.)

Verlangd wordt een pakkende reclameplaat.

De mededinging is opengesteld voor alle Nederlanders.

De Jury bestaat uit: B. VAN BILDERBEEK, P. J. BOS, W. KROMHOUT, R. LARY, HUIB LUNS, H. DE GRAAF (Plaatsverv. lid).

Als eerste prijs wordt uitgelooft een bedrag van f125.— en als tweede prijs een bedrag van f50.—

De ontwerpen moeten vóór of op 15 Februari 1912 bij den Alg. Secretaris Mr. J. H. MULOCK HOUWER, Wolwevershaven 55, te Dordrecht, ingekomen zijn, door wien ook volledige programma's op aanvraag worden toegezonden.

DE BOUWWERELD

RED.: J. H. W. LELIMAN B.-I.

AMSTERDAM.

UITGEVER: F. VAN ROSSEN

ECHO'S. II

De bouwkunst in de pers.

Desnoods een BISMARCK kon zich de opvatting veroorlooven dat de pers „drukinkt op papier” is — en zelfs hij zonder het inderdaad te meenen, want zoo iemand, was BISMARCK gevoelig voor het oordeel der pers en wist hij ook van haar invloed partij te trekken. Voor ons, bescheiden beoefenaren der bouwkunst is die pers echter eene macht, wier medewerking van onschatbare beteekenis zou zijn bij het streven liefde en, waar het vooral op aankomt, begrip voor de architectuur in ruimen kring te verspreiden.

Onlangs kon zulks overtuigend blijken. De aandacht door de pers geschonken aan de conferentie betreffende het bouwkunstig element der heemschutbeweging, moge in haar oorsprong misschien voornamelijk te danken zijn aan de „Heemschut” als de populairste faktor der combinatie, zij heeft tevens voor de architectuur eene verblijdende belangstelling gewekt. Het is geen bekrompen eigenbelang wanneer architecten zich daarin verheugen, want in hen leeft de overtuiging dat toenemende waardeering hunner kunst een algemeen kultuurbelang is.

Dat die aandacht ten zeerste gewaardeerd werd, vraagt wel geene bijzondere vermelding. Zoodra echter de bijzondere aanleiding verdween schijnt de bouwkunst weer als in het niet verzonken. De herinnering doet echter opnieuw den wensch rijzen naar eene belangstelling van meer blijvenden aard, welke zich uit in een vaste rubriek „Bouwkunst”. Nu, kortstondig verwend, bespeurt de architect eerst recht wat hem ontbreekt en benijdt hij de zusterkunsten het voorrecht eener regelmatige perskritiek.

Immers muziek literatuur, tooneel, schilderkunst danken daaraan voor een niet gering deel den voor-sprong die zij in de publieke waardeering boven de bouwkunst genieten. Eerst de deskundige voorlichting, die, nu eens in uitvoerige beschouwing, dan in den vorm van korte mededeeling wees op het bestaan en op het wezen dier kunstuitingen, heeft het begrip voor haar beteekenis en aard verspreid, aldus hare populariteit in de hand werkend. Zij worden dientengevolge beschouwd als beschavingsfactoren die de algemeene belangstelling en sympathie verdienen.

Wij weten dat over den smaak — ondanks een veel misbruikt spreekwoord het tegendeel wil — wel degelijk te twisten valt. Niet steeds zal de kritiek der pers

onverdeelde instemming vinden. Mogelijk kan zij zelfs dikwerf het bij het verkeerde eind hebben gehad en aldus te goeder trouw een getroffen kunstenaar onbillijk bejegend hebben. Maar zelfs in dat geval is die kritiek — hoe onaangenaam zij voor den betrokken persoon ook was — voor de kunst zelf te verkiezen boven stilzwijgen. Want belangstelling wekt belangstelling.

Bouwkundige aangelegenheden worden doorgaans nog te zeer beschouwd als vakbelangen die bijkans alleen voor een engeren kring der betrokken vakgenooten van beteekenis zijn. Zulks is natuurlijk dikwijls het geval, maar toch hebben dezelfde kwesties welke oppervlakkig beschouwd slechts van schijnbaar eenzijdig vakbelang zijn, voor den aandachtigen beschouwer veelal tevens een veel algemeener kern, zoowel van ideëelen als van praktischen aard. De relatief weinige belangstelling voor de bouwkunst is waarschijnlijk nog nawerking van een overwonnen stadium. De bouwkunst heeft zich in de laatsten jaren krachtig geëmancipeerd. Ook is haar arbeidsveld aanmerkelijk uitgebreid en van steeds meer algemeen en openbaar belang geworden. De publieke belangstelling echter heeft niet dien ontwikkelingsgang gevolgd. Men let nog te weinig op algemeene verschijnselen. Oude herinnering lokte mogelijk de gewoonte uit, om niet dan bij uitzondering en voor werken van bijzondere beteekenis, aan de bouwkunst die mate van beteekenis toe te kennen, welke openbare behandeling wettigt.

Het feit dat eene juiste en kernachtige beoordeeling van bouwkundige zaken ook bij populaire behandeling een deskundig inzicht vraagt, stelt aan den kritikus zeer bijzondere eischen. Ook bij den besten wil is het zonder technisch begrip en kennis der vakliteratuur niet mogelijk de hoedanigheden van architectenwerk — om het even of dit een gebouw, een vraag op het gebied van stedenbouw of volkshuisvesting, dan wel een restauratie is — in bevattelijken vorm zoodanig te analyseeren dat de bespreking zich uit den kring van het bijzondere verheft tot eene algemeene opbouwende beteekenis.

En in nog sterker mate dan voor de beoordeeling van het afzonderlijke werk, geldt voor het leveren eener algemeene beschouwing de eisch dat de schrijver inderdaad op de hoogte zij. Anders dreigt het gevaar dat hij, blijkbaar alleen op een gladde pen vertrouwend, onvolledig en onjuist zijn lezerskring op het dwaalspoor brengt dat hij zelf insloeg, gelijk bijv. de heer C. L. DAKÉ

in zijne „Nationale(?) bouwkunst” getitelde aantekeningen in „De Tel.” van 2 Jan. l.l. Dat is literatuur welke, doordat de schrijver niet in het onderwerp thuis is en daarbij alles tegelijk omhaalt en bekritikastert, slechts kan worden recht gezet ten koste van uitvoeriger weerlegging dan zij verdient.

Architectuur was in de gebruikelijke waardeering weinig meer dan huizenbouwen; meer vak dan kunst en werd daarbij in zuiver technische beteekenis bovendien van eenvoudigen aard geacht. Gaandeweg wint echter de overtuiging veld dat de bouwkunst, behalve hare beteekenis als kunstuiting, tevens is eene belangrijke kulturfactor, bestemd eene blijvende uiting te zijn van ons sociale leven in den volsten omvang. Men beseft hare diepere beteekenis voor de samenleving, erkent tevens meer dan vroeger den omvang harer wetenschappelijke en technische beteekenis en is gewild daarvan partij te trekken. Dat echter is eene evolutie, die, vrij schielijk in zijn werk gegaan, ten onzent nog geenszins algemeen is doorgedrongen.

Was eene generatie geleden, in den ruimen kring der beschaafden en algemeen ontwikkelden het begrip voor de eischen eener goede bouwkunst gekweekt, dan ware voor alle klassen onzer maatschappij de kans groot geweest op een woningcultuur van hooger peil dan wij thans genieten. Mogelijk had bij zulke voorbereiding de stem der architecten ook bij onze overheid gewilliger oor gevonden als zij in speciale gevallen bepleitten dat bij de oplossing van openbare vraagstukken meer aandacht werd gewijd aan hare architectonische zijde. Men behoeft niet lang in onze vakbladen te bladeren eer men adressen en adviezen vindt welke, niet in het algemeen belang, werden ter zijde gelegd.

Nu kunnen architecten zelf — voor zoover hunne beroepsbezigheden dat toelaten en zij bovendien de pen weten te voeren — natuurlijk in voorkomende gevallen de gastvrijheid van een blad inroepen. En zij doen dit ook vaak. Zulk optreden van gelegenhedenschrijvers mist uit den aard der zaak evenwel het voordeel van regelmaat en stelsel van behandeling en doorgaans ook moet het in actualiteit te kort schieten.

De wensch is niet nieuw dat door de redacties onzer groote bladen — zij het desnoods ook met bescheidener plaatsruimte dan andere rubrieken en bij wijze van proef — wordt uitgelokt eene systematische behandeling der architectuur in haar vollen omvang, natuurlijk voorzoover deze van algemeene interesse kan geacht worden. Dit laatste niet te bepalen door den leek die niet op de hoogte kan zijn, maar door den deskundige, die het onderwerp beheerscht en zijn draagwijdte kent. Is die wensch niet nieuw, men wil hopen dat hare kansen stegen. Immers reeds treft men, al is het nog bij uitzondering en incidenteel, vergeleken bij vroeger, klimmende aandacht voor de bouwkunst. De wensch wordt daarbij versterkt door de omstandigheid dat vele belangrijke vraagstukken van overwegend en direct bouwkundig belang in ons land aan de orde zijn of binnenkort komen.

Daarbij is de bouwkunst vooral door hare veelzijdigheid en het naar alle kanten bestaande verband met nauwverwante kunsten en wetenschappen uitstekend vatbaar voor boeiende populaire behandeling, welke bovendien ook zonder beschouwing van uitsluitend deskundig gehalte, met aesthetische voorlichting praktisch nut kan vereenigen. De penvoerder die daaraan in een aangenaam leesbaren vorm uiting kan geven zal bij goeden wil zeker wel zijn te vinden.

DE WESTZIJDEN TOREN TE ZAANDAM

Op de kerk der Ned. Herv. Gemeente van West-Zaandam door een oude sage bekend onder den naam van Bulle-kerk prijkt deze sierlijke toren. Hij is 't eigendom der Gemeente Zaandam.

't Is interessant even na te gaan de geschiedenis van dezen toren vanaf 't oogenblik dat hij eigendom der Gemeente werd.

Volgens de Staatsregeling der Bataafsche republiek van 1798 kwam de scheiding tusschen kerk en staat tot stand en 23 Maart 1799 werd een overeenkomst gesloten tusschen de burgerlijke en kerkelijke Gemeenten van West-Zaandam ten overstaan van HENDRICH GOBEL, notaris bij den Hove van Holland, waarbij na voorafgegane naasting (omdat kerk en toren uit eigen middelen waren gebouwd) de kerk weder werd afgestaan, maar de toren het eigendom bleef der Burgerlijke Gemeente.

Uit art. 2 der acte blijkt dit duidelijk als volgt:

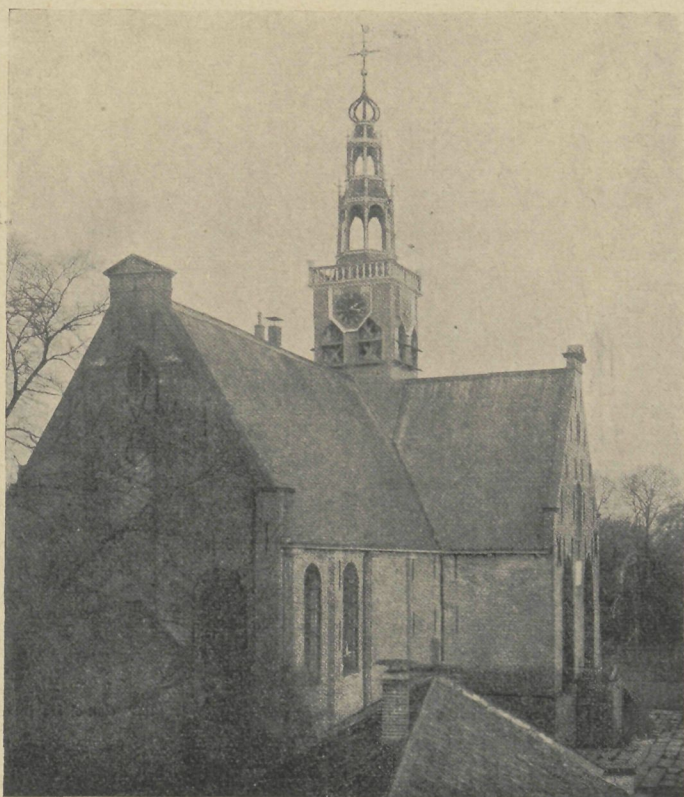
De toren, de klokken en 't uurwerk alhoewel aan

de voorz. kerk geanneneert zullen agter volgens den nijtdrukkelijke wil des Bataafschen Volks bij de aanneming der Staatsregeling gemanifesteerd, zijn en blijven den Eigendom van het Dorp off gezamentlijke burgerij van West-Zaandam en in den Tijd en van nu afstaan ter Directie en gebruiken van de municipaliteit off vertegenwoordigers der Burgerij van West-Zaandam” enz.

Art. 3.

„Het vierkant der toren boven het gewelf en verder hetgeen buyten het dak der kerk is, als ook de trappen, toegangen, schotten, touwerk en verdere gereedschappen tot het luijden behoorende zullen door het dorpsbestuur voor rekening van 't Dorpscassa onderhouden en geleverd moeten worden, al 't geen echter beneden 't gewelf is zijn voor rekening en ten laste van de voorz. hervormde kerk” enz.

Voor 't onderhoud van dit gedeelte moest de dorpscassa dan f75.— betalen aan de Herv. Kerk. Volgens

een koninklijk decreet van LODEWIJK NAPOLEON de 2e van Oogstmaand 1808 behoefde dit echter niet meer gedaan te worden en hield deze betaling dan ook op.

Genoeg echter hiervan. Andere tijden braken aan. De muren van de kerk waarop de toren rust begonnen te scheuren en men vermoedt dat dit zijn oorzaak vind in de zwaarte van den toren en door zijn scheeven stand. In 1893 wordt den toenmalige gemeente-architect, den heer J. v. D. KOOGH, opgedragen een onderzoek in te stellen met een door het kerkbestuur aan te wijzen deskundige en daarover een uitvoerig rapport uit te brengen.

Dit geschiedde. 't Rapport ontkende in hoofdzaak de eerste veronderstelling en bevestigde de tweede. Werkelijk had de toren een scheeve stand en wel de noordzijde in noordelijke richting van 0.11 M. en de westelijke zijde in westelijke richting 0.21 M. Een waterpassing van den vierkanten onderbouw bevestigde dit laatste. Met dit al: de toren bleef zooals zij was.

In 1898 zagen nieuwe plannen 't licht. Niets meer en niets minder dan slooping van kerk en toren en vervanging door een nieuwe kerk met toren stonden op 't program. Aan den gemeenteraad werd verzocht eene subsidie voor den bouw van eenen nieuwen toren en wel ten bedrage van 't verschil in waarde van ouden en den kostenden prijs van den nieuwen, zijnde f 5000.—

Warm werd over deze zaak gediscussieerd. Door

sommige leden werd de architectonische waarde op den voorgrond gebracht en gepleit voor behoud, edoch den 3en Mei 1898 viel het besluit dat het gevraagde werd toegestaan. Op 4 Aug. 1898 zou het doodvonnis een voldongen feit worden, daar toren en kerk op dien dag voor amotie zouden worden verkocht. Tot verkoopen kwam het echter niet. Enkele omwonenden en anderen hadden pogingen in 't werk gesteld om de benoodigde gelden voor een restauratie te verkrijgen. In 1899 kwam een verzoek bij den gemeenteraad om de toegestane som te veranderen in een bijdrage ter restauratie van kerk en toren, den 23en Febr. werd dit toegestaan en was het behoud verzekerd.

Maar nog is de lijdensgeschiedenis niet ten einde. De tand des tijds had haar werk verricht ook aan den toren v.n.l. wat betreft den bovenbouw. In 1910 werd er van wege het toenemende gevaar door verrotting der stijlen een ernstig onderzoek ingesteld. Een steiger werd aangebracht en na 't onderzoek de noodige opmetingen gedaan want ingrijpen was dringend noodzakelijk. De stijlen boven den omloop bleken voor 't grootste gedeelte vergaan te zijn en meerdere constructiedeelen eischten afdoende voorziening.

Weldra bereikte den Raad wederom een voordracht inzake den toren. Deze besloot echter dat eerst een verzoek zou worden gedaan aan Rijk en Provincie om een bijdrage in de kosten. Beide weigerden en dus

moest de Gemeente zelve nu de kosten dragen en aldus geschiedde.

Onder leiding van den gemeente-architect J. H. DOODHAGEN werd nu een aanvang gemaakt met de restauratie. En nu na zooveel maanden staat de toren daar, weder ontdaan van de ommanteling, als een Phoenix uit de asch verzezen. In frissche kleuren ge-

schilderd; komt 't voor of hij veel ranker is geworden en het haantje staat als van ouds weder op de spits schitterend in een nieuw gewaad.

Het werk dat een uitgave van ruim f 4000 vorderde werd uitgevoerd door den heer J. KROONENBERG.

P. L.

DE DEEL

ene onlangs verschenen dissertatie van Dr. Ing. F. UNGLAUB „Die Diele in niedersächsischen Bauernhaus und Norddeutschen Bürgerhaus” (uitgave van LÜBCKE & NÖHRING te Lübeck, prijs 3 Mark), trok mij tot kennisname aller eerst doordien het onderwerp als zoodanig eene architectonische studie beloofde van praktisch, aesthetisch en historisch belang. Maar tevens verwachtte ik er eene bijdrage in te vinden over de verwantschap tusschen de Nederlandsche kunst eenerzijds en die der kustlanden van Noord- en Oostzee anderzijds, Noord-Duitschland, Denemarken en Noorwegen. In het eerste opzicht is de verwachting overtroffen, in het tweede evenwel bracht de dissertatie weinig en dat weinige was veeleer negatief doordat ten aanzien van de „Diele” de wederzijdsche inwerking ontkend werd.

De studie der bedoelde verwantschap is, hoewel zij reeds meerderen heeft bezig gehouden, nog geenszins afgesloten. Bij de nauwe handelsrelaties die tusschen de genoemde landen ontstonden kan het niet verwonderen dat vooral sinds met de 16e eeuw de bloeiperiode der Nederlanden aanvangt, ook op artistiek gebied eene uitwisseling van gedachten plaats vindt, nadat in vroeger eeuwen de ontwikkelde cultuur der Hanzesteden zeker niet zonder invloed hier te lande kan zijn gebleven.

De sporen dier laatstbedoelde invloeden zijn echter sedert, in het tijdperk van onzen eigen hooger bloei, verdrongen. Maar omgekeerd ziet men thans nog in tal van duitsche en deensche steden gebouwen die op onmiskenbare hollandsche voorbeelden wijzen. Overeenkomst van volksaard en klimaat, van levensonderhoud en levensbeschouwing werkten die verwantschap in de hand.

Denemarken bezit de monumentaalste uitingen onzer Renaissance. Te Danzig waren in het midden der 16e eeuw bij raadhuus- en arsenaalbouw de Vlamingen JEROME en ANTOINE VAN OBERBERG werkzaam, te Hamburg (waar bijv. VINGBOONS een, in zijne verzamelde werken opgenomen, koopmanshuis voor de gebroeders BURCHAERTS bouwde) en Bremen zijn de hollandsche invloeden uit het eind der 17e eeuw onmiskenbaar. Het door hollandsche kolonisten gebouwde stadje Friedrichsstadt in Sleeswijk-Holstein is Hollandsch. Prof. GALLAND publiceerde onlangs een werk „Hohenzollern und Oraniën”, bevattende eene serie bijdragen over de artistieke betrekkingen die

tusschen Duitschland en Holland in de 17de en 18de eeuw bestonden.

En bij het opnemen van het Sleeswijk-Holsteinsche woonhuis in Noord-Friesland, Ditmarschen en in de Elbmarschen werden, zoowel ten platten landen als in de kleine steden, kunstvormen aangetroffen die Nederlandschen invloed verraadde. Zij gaven aan Geh. Baurat K. MÜHLKE aanleiding tot eene vergelijkende studie onzer overeenkomstige bouwtypen die o. a. in „Denkmalpflegen” is gepubliceerd.

In die zelfde richting nu hoopte ik dat de studie van Dr. UNGLAUB zich mogelijk zou bewegen. Hij wijdt echter slechts enkele woorden aan de hollandsche Diele, als eenig voorbeeld noemend het tegenwoordige museum van Edam.

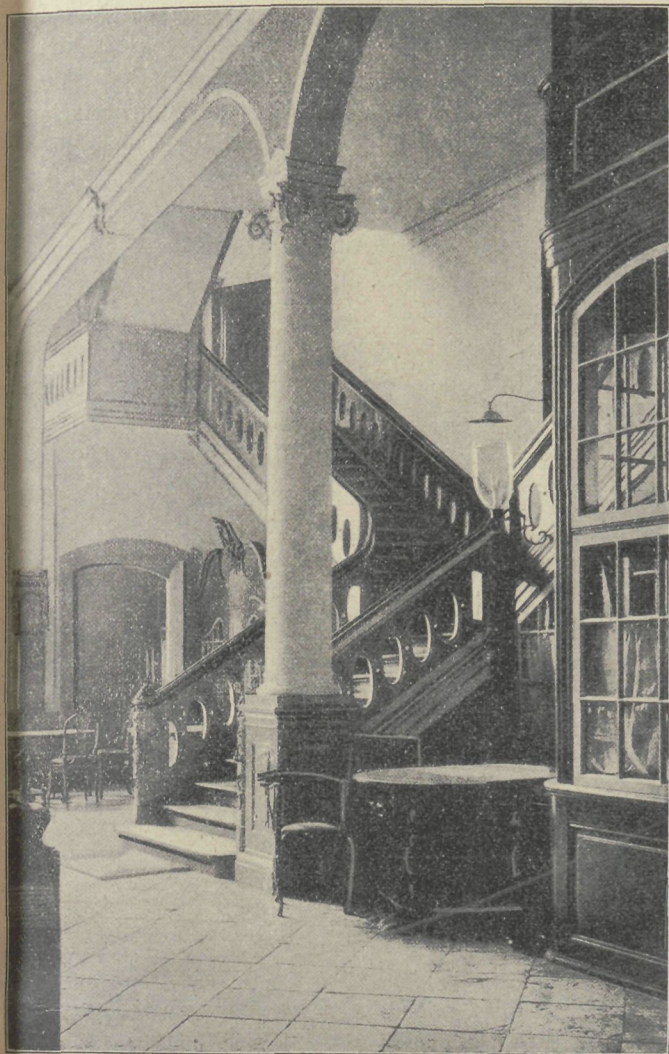
De slotsom is — en te oordeelen naar de talrijke afbeeldingen van duitsche voorbeelden terecht — dat ondanks de over en weer werkende invloeden, de „Diele” van het noord-duitsche burgerhuis en de vergelijkbare ruimte in het hollandsche huis zich elk tot een zelfstandig type ontwikkelden. Terwijl daarbij de Diele in Duitschland de hoofdruimte is geworden van het stedelijk huis, is bij ons de „deel kenmerkend voor de boerderij gebleven.

Een grooter overeenkomst blijkt bij de boerderijtypen der beide landen als men de vele afbeeldingen uit de studie van UNGLAUB vergelijkt met die van het werk van wijlen Prof. J. H. GALLÉE „Het boerenhuis in Nederland en zijne bewoners” — belangrijk ondanks de bouwkundige waarde van het boerenhuis in dit werk van den geleerde niet tot haar recht komt — en wel speciaal met die van het halle-type, dat onder den minder juist naam van saksische boerderij bekend staat.

Dr. UNGLAUB vestigt echter uitdrukkelijk de aandacht op de onjuistheid der gewoonlijk verkondigde meening als zou dat boerenhuis het oertype zijn der stadswoning. Deze laatste immers had blijkens de nieuwste onderzoekingen reeds lang vóór het eerste zijn typischen vorm aangenomen.

Het ligt voor de hand dat ook het hollandsche woonhuis uit soortgelijken oervorm is ontwikkeld als het duitsche, bestaande uit ééne groote ruimte van veelzijdige bestemming. Gaandeweg, al naar het leven samengestelder en met toenemende weelde, meer eischen aan verfijning stelt, werden telkens vertrekken voor bijzondere bestemming afgescheiden, keuken, kantoor, winkel, woonkamers.

LÜBECK. SCHNABELHAUS

BREMEN. ESSIGHAUS

Ook de oorspronkelijk eenige ruimte der boerderij maakte — edoch overeenkomstig de eischen van het gebruik op geheel andere wijze — eene dergelijke ontwikkeling door. Afscheiden worden slaap-, woon- en pronkkamers, knechtskamers en stallen zoodat aldus de splitsing van bedrijfs- en woonruimten tot stand komt.

Die afscheiding ging wanneer, gelijk in de steden het geval was, het bouwterrein geene zijdelingsche uitbreiding toeliet, ten koste van de ruimteenheid der Diele. In de eerste plaats werd deze in het horizontale vlak verkleind. Maar van grooter invloed was dat door hang- en opkamers — de oorsprong onzer insteekverdiepingen — partij getrokken werd van de meerdere hoogte der oorspronkelijk groote ruimten. Deze oplossing lokte als vanzelf interessante groepeerings en ongezochte schilderachtigheid uit maar de ruimte verloor hare grootschheid.

Als echter bij nieuwen bouw de Diele als hoofdmotief van het inwendige overgenomen wordt, vervangt doorgaans eene monumentale uitbeelding de onregelmatigheid der geleidelijk gegroeide oplossing. Dan worden de trappen, die aanvankelijk in een hoek omhoog wentelden, statiger van beloop, dan zijn de vele bordessen vereenigd tot een doorlopende galerij waarop de hangkamers uitkomen en die zelf — ten einde niet door kolommen het vloeroppervlak der Diele te verdeelen — ook aan de zolderbalken pleegt te zijn opgehangen. In de laatste ontwikkelingsfase van de „Diele” vormt deze galerij bij wijze van rondlopend balkon, eene tusschenverdieping en wordt het geheel tot een zekere monumentale eenheid opgevoerd.

(Slot volgt.)

■ ONTWERP-ZIEKENHUIS VOOR 74 BEDDEN, ARCH. C. SANDERS (SCHIEDAM) ■

(Vervolg en Slot)

heheel bestemd voor de huishouding is de linker achtergevel bestaande uit kelder-verdieping, begane-grond en 1e verdieping afgedekt met plat dak, en bevat op de begane-

grond ruime keuken met bijbehorende spoel- en groentenkeuken, broodkeuken tevens voor afgifte van het eten, provisiekamer met kamer voor hoofd der huishouding welke geassisteerd wordt door 6 dienstboden.

Voor deze afdeling is een afzonderlijke dienstingang met eet- en zitkamer voor de dienstboden.

Met dienstrappen staat de begane-grond in verbinding: 1°. met de verdieping waarop zich bevindt droogzolder, strijk- en mangelkamer met linnen- en naaikamer, slaapzaal voor de dienstboden met bijbehorende garderobe, badkamer en lavabo, voorts slaapkamer voor het hoofd der huishouding, verder nog liften voor goederen en spijzen.

2°. met het sousterrain waarin zich bevindt waschkeuken en provisie (voorraad) afdelingen. De waschkeuken is ook van buitenaf te bereiken.

Aannemende dat de wasch in hoofdzaak behandeld wordt buiten de inrichting is evenwel in het sousterrain genoemde waschkeuken geprojecteerd voor sterk verontreinigd goed enz. en is in verband daarmee op de verdieping de droogzolder gedacht.

Op den begane-grond uitkomende aan den hoofdcorridor bevindt zich verder nog de gemeenschappelijke eetzaal voor de verpleegsters, met bijbehorende office en toilet.

De rechter achtervleugel, bestaande uit begane-grond en 1e verdieping afgedekt met plat dak bevat op begane-grond: afdeling voor 8 patiënten 1e en 2e klasse gescheiden in mannen en vrouwen. Deze patiënten hebben elk een afzonderlijke kamer met veranda. Voorts badkamers, toilets en dagverblijf, office en theekeuken. Verder behoren bij deze afdeling een kamer voor de verpleegster en een wachtkamer voor het bezoek.

Mocht het meer gewenscht voorkomen b.v. om meerdere patiënten 2de klas in een groote kamer of zaaltje onder te brengen, dan is zulks met deze plan-indeeling gemakkelijk uitvoerbaar.

De verdieping is bestemd voor afdeling van 6 tuberculose-patiënten met lighallen en dagverblijf op de zonzijde.

Ook de afdeling is gesplitst in afd. voor mannen en vrouwen en heeft bijbehorende badkamers en toilets, alsook kamer voor de verpleegster. Uit den aard harer bestemming is voor deze afdeling een ruime M². en M³. maat aangenomen.

De midden voorbouw bestaat uit kelderverdieping, begane-grond, 1e en zolderverdieping.

De begane-grond omvat overdekte inrijpoort voor patiënten per as aangevoerd, voorts vestibule toegang gevende links naar wachtkamer publiek, spreekkamer directie en rechts naar loge voor den portier en zij-ingang.

Van uit de zij-ingang komt men ook in de wachtkamer polikliniek. Achter de spreekkamer is opname bad en toegang naar kelder centrale-verwarming, welke zich onder voorbouw en hoofdtrap uitstrekt.

De centrale-verwarmingkelder is voor het inbrengen van brandstoffen ook van buitenaf te bereiken.

Op 1e verdieping is een afdeling voor 8 kinderen ondergebracht. Deze afd. bestaat uit zaaltje en kamer benevens dagverblijf. Voorts theekeuken, bad, toilet en bergkamer. Deze dikwijls storende afdeling ligt verwijderd van eenig ziekenverblijf.

De vestibule doorgaande komt men in den hoofdcorridor, aan het linkergedeelte corridor bevindt zich van links naar rechts: Magazijn van verplegingsartikelen, grenzende aan zitkamer hoofdverpleegster (chirurgische afdeling), zitkamer adjunct- en bestuurskamer. Tusschen laatstgenoemde kamers toilets. Aan het rechtergedeelte corridor is op het snijpunt met gang operatie-afdeling de hoofdtrap ontworpen, klimmende om een personenlift; verder polikliniek met onderzoekkamer medicus in verband hiermede oog- en keelkamertje. Voorts een kleine operatiekamer (met licht op het Noorden) met lavatory en kast. Daaraan grenzende is een permanent bad ontworpen.

De achter middenbouw bestaat uit begane-grond, gedeeltelijk met 1e verdieping en zolderverdieping. De begane-grond is operatie-afdeling, bevattende een operatiekamer en een kleine dito voor infectieuze gevallen. Tusschen deze kamers een voorbereidingskamer. Kamers liggen op het Noorden en hebben bovenlicht. Verder sterilisatiekamer, verbandkamer en kamer voor plaatsing der instrumentenkasten. Achter de kleine operatiekamer is een Röntgen-kamertje en bijbehorend donker kamertje ontworpen.

In deze afdeling is verder nog ondergebracht een laboratorium en huisapotheek, voorts een bureau voor den administrateur of boekhouders.

De 1e verdieping wordt ingenomen door een afdeling voor 6 typhus-patiënten, gescheiden in mannen en vrouwen. Bij deze afd. behoren thee-keuken, bad en toilets. Tusschen achter middenbouw en middenpartij bevinden zich open ruimten, bestemd beneden voor terras, boven voor balcon. Deze vrije ruimten geven bovendien verlichting voor middengang achtervleugel en aangrenzende trappenhuisen enz.

Van links naar rechts aan corridor verdieping bevindt zich leerzaal verpleegsters, recreatiezaal verpleegsters, voor deze bijbehorende toilet en W.C.'s (de beide zalen zouden tevens kunnen worden gebruikt voor het houden van godsdienstoefeningen).

Slaapkamer adjunct-directrice met toilet en badkamer, trap naar zolderverdieping. Naast trappenhuis kamer disponible, magazijn voor beddengoed enz., kamer van hoofdverpleegster (internen) en reeds genoemde kamer verpleegster (tuberculose afd.).

Zooals uit de perspektiefteekening is te zien, is op middenbouw een zolderverdieping met hooge borstwering gedacht; deze verdieping is bestemd voor slaapverdieping verpleegsters en ingedeeld met 18 afzonderlijke kamertjes. Verder bijbehorende garderobe, badkamers en toilets. Eveneens is (zie perspektief) over het middengedeelte in de lengte richting een zolderverdieping ontworpen, bestemd voor bergzolders.

Hiermede is meen ik het hoofdgebouw voldoende toegelicht en rest nog de perspektiefteekening waarop aangegeven:

2de gebouw van rechts barak voor besmettelijke zieken, gedacht voor 10 of 12 personen. Op den hoek rechts ontsmettingsgebouwtje voor menschen en goederen, met gelegenheid voor 't plaatsen van een brancard.

2de gebouw van links barak voor diphteritis (met operatiekamer) gedacht voor 6 of 8 patiënten.

Op den hoek links een lijkenhuisje bevattende: lijkenkamer met sectiekamer, bid- en wachtkamer lavatory enz., voorts gelegenheid voor het plaatsen van een brancard. Deze gebouwtjes en barakken zijn achter boomgroepen voor het hoofdgebouw verscholen en hebben een afzonderlijke terreintoegang. Rest nog te noemen de portierswoning, geprojecteerd op linkerhoek voorzijde.

Ten slotte wil ik nog opmerken dat het hoofd-

gebouw, enz. gemakkelijk kan uitgebreid worden.

De beschrijving van het geheele plan is hiermede voltooid, daar ik meen de bijgevoegde teekeningen voldoende te hebben toegelicht.

Bij deze geheele behandeling heb ik mij onthouden van de bespreking van terreinkeuze, watervoorziening, verwarming, ventilatie, verlichting, constructie, toe te passen materiaal, enz. omdat dit te ver zou voeren, hoewel elk der punten een belangrijke beteekenis heeft bij den bouw van een dergelijke inrichting.

HEEMSCHUT

MIDDELBURG. De vereeniging „Nehalennia” zal met B. en W. van Middelburg in overleg treden om de bepaling der bouwverordening dat pothuizen, kelders, stoepen enz. bij verbouwing moeten vervallen, alleen van kracht te doen zijn voor straten, waar het verkeer dit beslist eischt. Moge dit verzoek slagen. Het aanzien van stille straten, waar die uitbouwen niemand in den weg staan, zou er zeer bij winnen aan karakteristieke hoekjes en de huizen zelf komen er beter door uit. wanneer zij door een soort overgangslid van den openbaren weg gescheiden zijn.

GEMENGDE BERICHTEN

Een Haagsche schouwburg in de zeventiende eeuw. Erratum. Tot ons leedwezen is bij het artikeltje „Een Haagsche schouwburg in de zeventiende eeuw” in den vorigen jaargang op blz. 410 geplaatst, door den bewerker verzuimd als bron te noemen het weekblad „De Hofstad” van 16 Dec l.l.

HAARLEM. De Raadhuisstoren. In den gemeenteraad deelde de Burgemeester mede dat de vereeniging Haarlem aan de gemeente een bedrag van f12.000.— heeft aangeboden om daarvoor een toren, die vroeger het Raadhuis sierde en op oude prenten en schilderijen is afgebeeld, weer op te bouwen.

Herinneren wij ons goed, dan werd de herbouw reeds eenigen tijd geleden door JAN KALFF in het vooruitzicht gesteld en tevens heftig bestreden in „Het Huis Oud en Nieuw”.

'S GRAVENHAGE. De schouwburgkwestie. Door den Raad is besloten om zonder eenige verplichting de schouwburgcommissie te machtigen tot onderhandeling met de firma FELLNER & HELMER te Weenen over het maken van een definitief ontwerp voor den nieuwen schouwburg. Wethouder LELY verklaarde echter dat het plan eventueel zal worden uitgevoerd door den gemeente-architect GORT. — Alleen de heer JURRIAN KOK stond pal in de bestrijding van het voorstel krachtens hetwelk nu eene verouderde firma Den Haag komt opknappen, met voorbijgang van alle erkende specialiteiten op het gebied van den modernen schouwburgbouw als bijv. HELLMANN & LITTMANN, SEELING, SEHRING of MARTIN DÜLFER. Geluk gewensch!

VEERE. Eene dreigende ontsiering door den bouw eener foei-leelijke R. K. kapel (zie 1911 blz. 391) schijnt voor een deel afgewend. Een beter ontwerp werd ingediend waarop ten minste het plat door een steil dak is vervangen en ook het torentje dat thans het gebouw bekroont is overgenomen. Dit bericht, medegedeeld op de vergadering van „Nehalennia”, klinkt echter nog niet zeer enthousiast!

Het genootschap „Architectura et Amicitia” in 1911. Het ledental steeg van 434 op 1 Dec. 1910 tot 444 op 1 Dec. 1911 met inbegrip van eereleden en donateurs.

Het Bestuur bestaat uit de heeren: H. A. J. BAANDERS voorzitter, H. J. M. WALenkamp vice-voorz., J. DE MEYER 1e sect., J. ROOSING JR. 2e sect., A. REDERT Penningm., M. J. E. LIPPITS Bibl. A. A. Kok Plaatsverv. lid.

Kalenders voor 1912. De traditie wil dat tegen nieuwjaar de architecten door leveranciers, installateurs en fabrikanten worden verrast met een reeks van kalenders en agenda's. Men opent plichtmatig de rolletjes en enveloppes, maar telkenmale

ziet men zijn voorgevoel verwezenlijkt en blijkt dat ook ditmaal die moeite slecht beloond wordt.

Het is merkwaardig hoe weinig zorg aan die nieuwjaarskalenders pleegt gewijd te worden, terwijl dat toch de eenige manier zou zijn hen voor de prullemand te bewaren! Alles schijnt op een koopje te gaan. Op slecht papier gedrukt en van minwaardige typografische uitvoering, met eenige daaraan beantwoordende plaatjes versierd, zijn die kalenders doorgaans uiterst ongeschikt om aan een architect te worden aangeboden in de hoop dat hij een vol jaar lang op zijn bureau er tegen wil kijken. Bovendien plegen zij onpraktisch te zijn. Misschien zou dergelijk drukwerk nog eenig succes hebben in het klerkenhok van een koopmanskantoor naar ouden tiant.

Ook de reclame — en dat is toch de strekking dezer agenda's — moet in onze dagen om indruk te maken steeds fijner en beschaafder vorm aannemen en dat zeker vooral wanneer zij den kunstenaar wil bereiken. Het heeft weinig zin dezen eene smake-looze reclame, een pak van twaalf biljetten, één voor elke maand, thuis te sturen. Dat pak volgt direct zijne bestemming naar de snippermand en de ontvanger zal, wel verre het te waardeeren, er veeleer een beleediging van zijn smaak in zien dat men hem met een zoo nonchalant behandeld geschenk denkt te plezieren. De bouwvakfirma's schijnen daarvan echter nog slecht doordrongen en wanneer zij in den loop van 1912 architectenbureaux bezoeken, zal slechts een hoogst enkele hunner zijn nieuwjaarskalender aan den wand zien prijken. Dergelijke teleurstelling kan verzender en ontvanger in den vervolge gemakkelijk bespaard worden, wanneer slechts voor iets smakelijker uitvoering wordt gewaakt. Misschien kost dat een paar gulden duurder. Maar wat verdient meer aanbeveling: f100.— uitgeven zonder eenig succes of f125.— met kans van slagen?

Stedenbouwtentoonstelling te Dusseldorf Juli-Nov. 1912. De gemeente Dusseldorf houdt in den loop van dit jaar eene stedenbouwtentoonstelling. Deze omvat vier groepen: 1. stedenbouw, 2. inrichtingen voor de hygiëne, 3. inrichtingen voor de ziekenzorg, 4. gebouwen.

Bijzondere waarde zal er aan worden gehecht dat de tentoonstelling op elk gebied de beste werken van den laatsten tijd vereenigt in den vorm van modellen, plannen en voorwerpen. 1 Februari a. s. sluit de termijn van aanmelding, maar reeds is eene groote deelname van steden en industriëelen gebleken.

De reuzenschouwburg der toekomst. In het „Berliner Architekten Verein” is door den architect AUGUST ZEH uit München een voordracht gehouden over een door hem uitgedacht en gepatenteerd schouwburgtype, dat aan hooge veiligheids-eischen voldoet. Het „Berl. Tagebl.” van 6 Dec. l.l. brengt eenige bijzonderheden. De schouwburg is eene nieuwe oplossing van het amphitheater-type.

Het geheim der plattegrond-uitbeelding is echter de volkomen splitsing van de menschenmenigte in vele kleine groepen van 40—60 personen, weike elk over een eigen garderobe en trappenhuis beschikken. Aldus worden ook bij paniek menschenopeenhoppingen vermeden. Zonder de teekeningen is het moeilijk er zich een denkbeeld van te vormen hoe dit stelsel zonder het gebouw buitengewoon ingewikkeld te maken, is doorgevoerd.

De versiering van het Parlementsgebouw te Weenen. Men schrijft ons uit Weenen:

In het parlementsgebouw te Weenen zijn de friesschilderingen in twee vertrekken — atrium en peristyl — klaar gekomen. De beschildering van het atrium was opgedragen aan A. H. SCHRAM, het tweede verreweg gunstigst belichte vertrek werd door E. LEBIEDZKI gedecoreerd. 't Is heel mooi, dat er beweging in is, als 't maar niet zoo verbazend langzaam ging. Sedert een menschenleeftijd en langer is men aldoor aan 't versieren en het einde is nog niet in zicht. Het was een levensdroom van den reeds bejaarden Meester THEOPHILUS HANSEN, zijn groot werk in vollen praal, zooals hij het zich gedacht had, verwezenlijkt te zien. Dit geluk mocht hem niet te beurt vallen.

Eén ding, — voor hem de hoofdzaak — heeft hij nog beleefd, de voltooiing van de buitenversiering. Het Parlement zou het gouden huis van Weenen worden. Reeds had hij aan den gevel van den linkervleugel als proef aangetoond, hoe hij zich het gebouw voorstelde. Daar prijkte reeds de versiering in polychromie en goud. Het zou iets prachtigs geworden zijn, maar hij had gerekend buiten den waard. Nadat er zooveel millioenen aan den bouw besteed waren, wilde men niet nog een millioen uitgeven, om aan het gebouw, waarboven niet de hemel van Griekenland lacht, de kleurenpracht te geven, die het beter had kunnen doen spreken tot het volk, dan de lichte kleurloosheid bij machte is te doen. De Weeners zijn geen Grieken, en met de klassiekheid alleen komt men bij hen niet ver, waaraan zij gelijk hebben. HANSEN'S vurig verlangen werd dus niet vervuld.

Veel geluk heeft men overigens met de versiering van het parlementshuis tot nu toe niet gehad. Men denke slechts aan de twee en dertig paarden, die op het dak geplaatst zijn, en aan de gespierde paardentemmers bij den ingang, die een argeloozen vreemdheid licht in de meening konden brengen, dat hij hier voor een manege staat. 't Is waar bij den ingang zitten ook eenige oude filosofen en geschiedschrijvers, en hoog boven aan het dakfries staan talloze figuren, van welke geen mensch weet, wat zij voorstellen, om de eenvoudige reden, dat men ze op die hoogte niet onderscheiden kan. Maar dit is nog heilig vergeleken bij de manier van HASENAUER, die in de nissen aan de zijden van den Museum-koepel acht kolossale plastieke groepen aangebracht heeft, waarvan geen mensch het bestaan vermoedt. Men kan plaats nemen waar men wil — zij zijn eenvoudig onzichtbaar!

SCHRAM en LEBIEDZKI hebben ernstig en degelijk werk geleverd. Zij hebben gedaan wat in de gegeven omstandigheden mogelijk was. Zij waren gebonden aan hun marschroute; men kan wel zeggen: met gebonden handen. Gegeven was het interieur van HANSEN. Het diapason was gestemd op Hellenisme, en dezen ban kan een individualiteit, wanneer het niet juist die van een PUVIS DE CHAVANNES is, niet verbreken. Modern individualisme zou van het werk een kakophonie hebben gebracht. Ook de motieven waren, naar het schijnt, voorgeschreven: allegorieën voor meerendeels abstracte zaken, en deze nog zonder eenig onderling verband naast elkaar geplaatst. Op eene muurschildering zijn bijv. gesymboliseerd: rechtsbescherming, wetgeving, hoog- en diepbouw, natuurkunde, werktuigkunde, scheikunde, plantkunde, voorzorg. Dat is om kriebelig te worden. En toch is een mooi geheel geschapen, en het zien dier schilderijen kan een waar genot zijn wanneer gij U niet vermoet met zin, systeem en beteekenis van die beelden uit te vinden, maar de geschiedenis eenvoudig op U laat werken, door de melodie der lijnen en den harmonischen samenklank der kleuren. Men moet dat stuk schilderwerk, — een geweldig stuk op honderden vierkante meters — als kunst genieten, zich overgeven aan de verrukking van de schoonheid der gestalten op zichzelf en men zal een levendig en ongestoord genot ondervinden. Gecomponeerd hebben beide kunstenaars in den zin van 't relief, dus in plastischen zin. Dit was ook het juiste en natuurlijke. Want op finesse in de toonwerking kon hier natuurlijk niet gespeculeerd worden. SCHRAM heeft voor al zijne voorstellingen een blauw-grijze ondergrond gekozen, LEBIEDZKI goud-grond en uit deze uniformiteit treedt dan met klem de lokaalkleur op den voorgrond en bij beide kunstenaars een strenge en daarbij toch liefelijke teekening. Beide hebben zich voor HANSEN'S werk verdienstelijk gemaakt.

BOEK EN TIJDSCHRIFT

Architectura Nr. 1. Een nieuwe boekletter, geteekend door S. H. DE ROOS en besproken door ROLAND HOLST. Bouwkunstmethode (ingezonden naar aanleiding van den repliek van W. C. BROUWER door K. DE BAZEL, W. RETERA, JAN DE MEYER, WILLEM C. BROUWER).

Bouwkundig Weekblad Nr. 3. Tentoonstelling utiliteitswerken. Raad van Arbitrage voor de bouwbedrijven in Nederland. Driedubbele woning in het Haarlemmerhoutpark (met afb.) arch. J. B. VAN LOGHEM. Kroniek XXX het afgelopen jaar. Arnhemse Bouwkunst, voordracht van den heer G. VERSTEEG. Conferentie over het bouwkunstig element bij de bescherming der schoonheid van Nederland (verslag). Ingezonden: de Amsterdamsche Poort te Haarlem door A. W. WEISSMAN met toegevoegde repliek van J. GRATAMA.

De Opmerker Nr. 1. 1912. Eerste Jaarverslag der perm. prijsvraagcommissie. Automobiëlgarage arch. P. H. SCHELTEMA.

PRIJSVRAGEN, EXAMENS EN TENTOONSTELLINGEN

Examens der Mij. tot Bevordering der Bouwkunst.

Diploma Bouwkundig Opzichter.

Op Maandag 26 Februari en volgende dagen zal worden afgenomen het examen voor het Diploma van Bouwkundig Opzichter ingesteld door de Maatschappij en goedgekeurd bij Ministeriële beschikking. Zij, die op 1 Maart 1912 den leeftijd van 23 jaar nog niet hebben bereikt, worden tot dit examen niet toegelaten.

Diploma Bouwkundig Teekenaar.

Op Maandag 18 Maart en volgende dagen zal worden afgenomen het examen voor het Diploma van Bouwkundig Teekenaar ingesteld door de Maatschappij en goedgekeurd bij Ministeriële beschikking. Zij, die op 1 Maart 1912 den leeftijd van 23 jaar nog niet hebben bereikt, worden tot dit examen niet toegelaten.

Diploma van Uitvoerder van Bouwwerken (onderbaas).

Op Maandag 25 Maart en volgende dagen zal worden afgenomen het examen voor het Diploma van Uitvoerder van Bouwwerken (onderbaas) ingesteld door de Maatschappij en goedgekeurd bij Ministeriële beschikking. Zij, die op 1 Maart 1912 den leeftijd van 25 jaar nog niet hebben bereikt, worden tot dit examen niet toegelaten.

De examens worden afgenomen in het Gebouw der Maatschappij, Marnixstraat 402, Amsterdam.

Zij, die deze of een dezer examens wenschen af te leggen, moeten schriftelijk hiervan mededeeling vóór 15 Januari 1912, aan het bureau der Mij., Marnixstraat 402, Amsterdam.

De kandidaten zullen in groepen worden ingedeeld; aan hen, die zich hebben aangemeld, zullen alle vereischte inlichtingen tijdig worden verstrekt.

Berst na afloop van alle examens wordt de uitslag bekend gemaakt.

Prijsvraag Arbeiderswoning-meubileringen van „Ons Huis” te Rotterdam.

(Voor de beantwoording van vraag 1—8 zie „Bww.” 1911. Nr. 52.)

De Directeur van „Ons Huis” maakt bij deze, namens de Jury, de volgende ingekomen vragen en daarop gegeven antwoorden bekend:

Vraag 9. Zijn de deuren, ramen en schoorstenen ook in de prijzen van f 300 en 450 begrepen?

Antwoord: Neen.

Vraag 10. Welke artikelen zijn bedoeld met „wandversieringen”?

Antwoord: o. a. platen, foto's in lijst, enz.

Vraag 11. Is in beide woningtypen gasaanleg, of geschiedt de verlichting door petroleum?

Antwoord: Te rekenen op gasaanleg, hoewel tijdens de tentoonstelling de verlichting elektrisch zal zijn.

Vraag 12. Mogen in beide woningtypen de balken in het gezicht blijven, of moeten zij door plafonds aan het oog onttrokken worden?

Antwoord: Het plafond moet worden opgevat als een eenvoudig gestukadoord plafond.

Vraag 13. Is in beide woningbegrotingen ook inbegrepen de keukeninventaris, waartoe o. a. behoort: vuilnisbak, emmers, trap, mandewerk, stoffers, enz.?

Antwoord: Keukengerei is er buiten gehouden.

Vraag 14. Een eenvoudige versiering der wanden, o. a. behangsel, een laag getimmerde lambriseering, of andere goedkope wandversiering, mag dat aangenomen worden, zonder dat iets van den prijs der meubilering afgaat, als behorende aan het huis?

Antwoord: Uitgezonderd een getimmerde lambriseering, kan een eenvoudige versiering der wanden worden aangebracht, waarvan de kosten niet onder den prijs der meubilering gerekend zullen worden.

Vraag 15. Wordt het plafond buiten beschouwing gelaten?

Antwoord: Zie antwoord op vraag 4.

Vraag 16. Worden de meubelen eerst aan een fabriek berekend, voor dat de bekroning wordt toegekend, of ze voor den opgegeven prijs te maken zijn?

Antwoord: Waarschijnlijk niet.

Vraag 17. Wordt van de kachels een teekening gevraagd of moet alleen een bedrag uitgetrokken worden, waarvoor een bij de meubelen eenigszins passende wordt uitgezocht?

Antwoord: Een teekening van den kachel is wenschelijk.

Vraag 18. Wordt op massa-productie gerekend met de meubilering. Immers het tentoongestelde zal anders het bedrag van f 300 of f 450 overschrijden?

Antwoord: Er wordt op gerekend, dat het ameublement eenige malen zal worden gereproduceerd.

A. DE KOE, Directeur.

DE BOUWWERELD

RED.: J. H. W. LELIMAN B.-I.

AMSTERDAM.

UITGEVER: F. VAN ROSSEN

ECHO'S. III

Te koop eene aanzienlijke groote partij
zoo goed als nieuwe **Afbraak**.

(Uit eene advertentie.)

afbraak, een woord van weemoedigen klank, waaraan onafscheidelijk verbonden is het naargeestig begrip van aftandschheid, verval en ontakeling. Het wekt de gedachten op aan roetpuin, aan afgescheurde behangselflarden en doorgeslagen plafonds waaruit afgeknakte rietstengels her- en derwaarts slingeren, aan afbrokkelende, als uitgebrande bouwvallen. Dat is het somber eind van alle bouwkundige glorie, de hoogste niet uitgezonderd. Het is me niet bekend of reeds beproefd werd om van de levenshistorie van een huis een romantisch relaas te geven, zoo melankoliek en zoo roerend van verloop dat tranen en snikken het slot zijn, als eindelijk de magere hein der bouwkunst komt herinneren aan de eeuwige en onmeedogenlooze waarheid dat alles wat bestaat verdient dat het te gronde gaat.

Maar hij — voor Amsterdam bij voorkeur vertegenwoordigd door de gebroeders SLIER — handelt met takt en fijn gevoel. Geen spoor van ruwheid en onverschilligheid in de behandeling der patiënten. Geen juich- of jubelkreten, noch belediging of smaad. Hij gelijkt niet den beulsknecht die zijn slachtoffer bij de haren naar het blok sleept en er de stukken afhakt, maar veeleer is hij verwant aan den filosofischen doodgraver, die men meer in de literatuur ontmoet. Het doet warm en weldadig aan te lezen hoe hij als het ware meeleeft — een eigenaardig woord — met zijn klanten, ten laatste nog hun lof verkondigt als ieder hen vergeet en verlaat.

SLIER, de doodgraver van oud-Amsterdam, wordt miskend. Al is zijn proza niet gelijkwaardig aan HAMLET's „Alas, poor Yorick”, toch is hij op zijn manier woordkunstenaar. Wie het niet gelooft leze de advertentie waarin hij zijn Dam-amotie aankondigt. Welk eene suggestieve kracht gaat van die advertentie uit. De kloeke aanhef maakt al dadelijk sensatie. Slooping Dam te A'dam. Men krijgt kippenvel bij de gedachte dat SLIER in het vuur

van zijn ijver te ver ging. Gelukkig blijft, althans voorloopig, nog het Paleis staan — keurig gevat tusschen de Bisschop, naar het treffend avondeffect de vulkachel bijgenaamd, Kattenburg en Hajenius.

Spelend worden de schijnbaar grootste tegenstellingen overbrugd: „**Te koop** eene aanzienlijke groote partij zoo goed als nieuwe **Afbraak**.” Die omschrijving wijst op niet geringe waardeering. Zulk optimisme is zelden in onzen cynischen, nuchteren tijd. De afbraak wordt er verlegen onder.

Maar SLIER geeft ook hoop en troost. Hij spreekt van opstanding en herrijzing. SLIER is niet de verkondiger van het bittere eind. Hij is de bemiddelaar voor een nieuw bestaan: „Verder vele bouwmaterialen, uitstekend geschikt voor nieuw te bouwen Perceelen.” Dat is eene fascinerende filosofie. Afbraak, waar is uw verschrikking? Het begrip verliest zijn droeven klank. Die „**25 stuks complete closets**” — 25 stuks is niet veel voor 48 „voor eenige jaren gebouwde solide koopmanshuizen”! — zullen niet in het niet verdwijnen. Gebr. SLIER staan er borg voor. En ook die „**45 moderne Onderpuien met en zonder Spiegelglas**” hebben niet te wanhopen. Zij zullen tot grooter glorie ergens in de provincie herrijzen, bewonderd, aangegaapt door al wat er met zijn tijd wil meegaan. Komt ge straks in Lutjebroek dan vindt ge er als oude bekende bijv. de „moderne onderpui” — met twee spiegelglazen — voorheen van LUB.

Voor eenige jaren gebouwd? Moderne onderpuien? Geschiedenis en stijlkennis... zwak, zéér zwak, maar het is een kniesoorig schoolmeester, een nijdas, die daar aanmerking op maakt en met een zuur gezicht SLIER's blij optimisme wreedaardiglijk verscheurt.

Men zie hier vooral geene poging tot kleineering in. Zijn niet vele der fraaiste paleizen van Rome ook van afbraak gebouwd? Maar... dat was afbraak van het Colosseum. Een doode leeuw levert een huid die een koningszaal siert. Kan SLIER het helpen dat hij slechts over hondenvellen beschikte, alleen te gebruiken voor een burgerlui's voetenbankje? Men geve hem het Paleis — al was het maar om zich te verkneuteren aan de advertentie die hij dan zou samendichten.

DE DEEL

(Vervolg en Slot.)

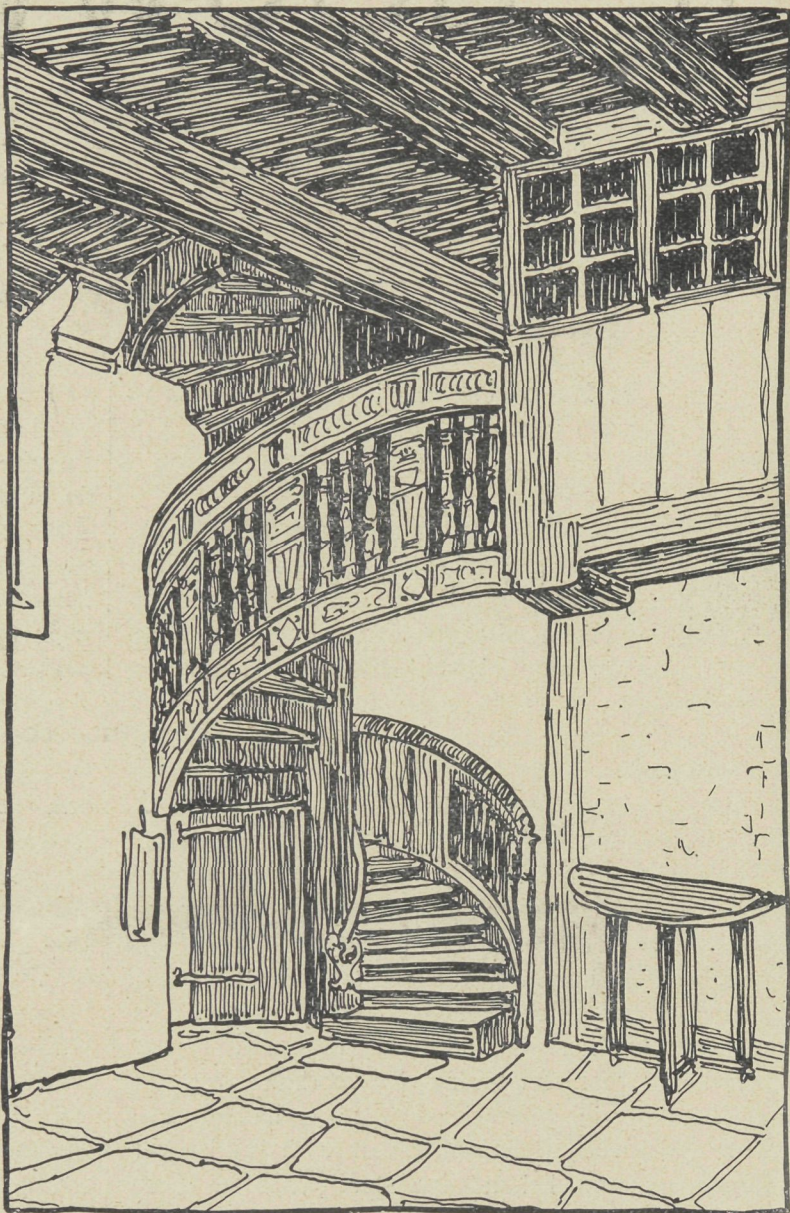
De hollandsche deel heeft echter niet eenzelfden ontwikkelingsgang ten einde toe gevolgd als de Duitsche. Zij bleef feitelijk beperkt tot het boerenhuis. Bij ons heeft in de stadswoning het voorhuis, het „Voor in coomen”, niet de rol van huis-centrum gespeeld. Het diende, hoe karakteristiek het zich ook dikwijls voordoet op menig schilderij onzer oude meesters, meer in het bijzonder tot vestibule. Al spoedig is het geheel verdwenen in woonhuizen van voorname type. Terwijl in VINGBOON'S koopmanshuizen het nog regel pleegt te zijn een voorhuis te ontwerpen ter breedte van twee geveltraveeën, geflankeerd door een „sykamer ofte Comtoir” ter breedte van de 3e travée, wordt al spoedig ten bate van de zijkamer het voorhuis teruggebracht tot een gang. Het is soms als werd van den vroegeren toestand alleen behouden de wenteltrap, zijn minst goede onderdeel.

Alleen in minder voorname huizen, waar het voorhuis tevens als winkel of werkplaats dient, handhaafde het zich weliswaar, maar hier vond het motief geene gelegenheid tot eene ontwikkeling welke vergeleken kan worden met die in het hanzeatische patriciërs-huis der 17de en 18de eeuw.

Oorspronkelijk werd weliswaar het karakter der Duitsche „Diele” ook in aesthetischen zin geheel beheerscht door de combinatie van woon- en bedrijfsruimte. Hierin ligt een principiëel onderscheid met de hall van het Engelsche huis, die uitsluitend ter bewoning bestemd was. Maar hierin is tevens de oorzaak te vinden van de kloekheid en forsheid die het typer „Diele” kenmerken.

Nog in veel later dagen in de 17de en 18de eeuw, als blijkens den geheelen aanleg der patricische huizen, blijkens kostbare versiering en betimmering er geen sprake meer van is dat de noord-Duitsche „Diele” als opslagplaats voor koopmansgoederen bestemd is en zij buiten het bedrijfsleven staat, verraadt dikwijls de oorspronkelijke bestemming zich nog door het hijschluik in de zoldering met het windastouw, dat in eere blijft.

In enkele noord-Duitsche steden zijn oude woonhuizen met de oorspronkelijke indeeling bewaard gebleven o.a. te Danzig, te Hannover, het Schnabelhaus te Lübeck en het Essighaus te Bremen, beide thans tot restauratie ingericht. Vooral het laatste is in dit opzicht belangrijk. Daar blijkt hoe schoone aesthetische mogelijkheden in het type der noord-Duitsche „Diele” schuilen,

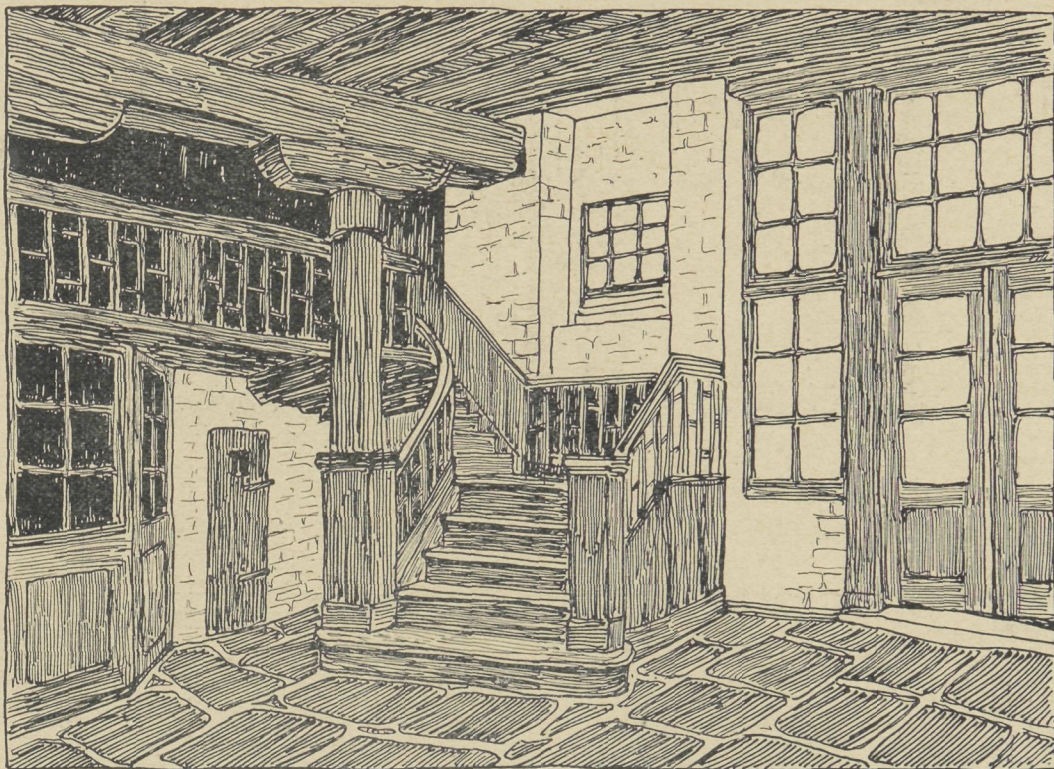
LÜNEBURG. HUIS IN DE BARDOWICKERSTRASSE

mogelijkheden van zeker gelijke waarde als de Engelsche Hall biedt, en hoe eenzijdig de belangstelling is die veroorzaakt dat vrijwel uitsluitend alleen de laatstgenoemde door onze hedendaagsche architecten pleegt bestudeerd te worden.

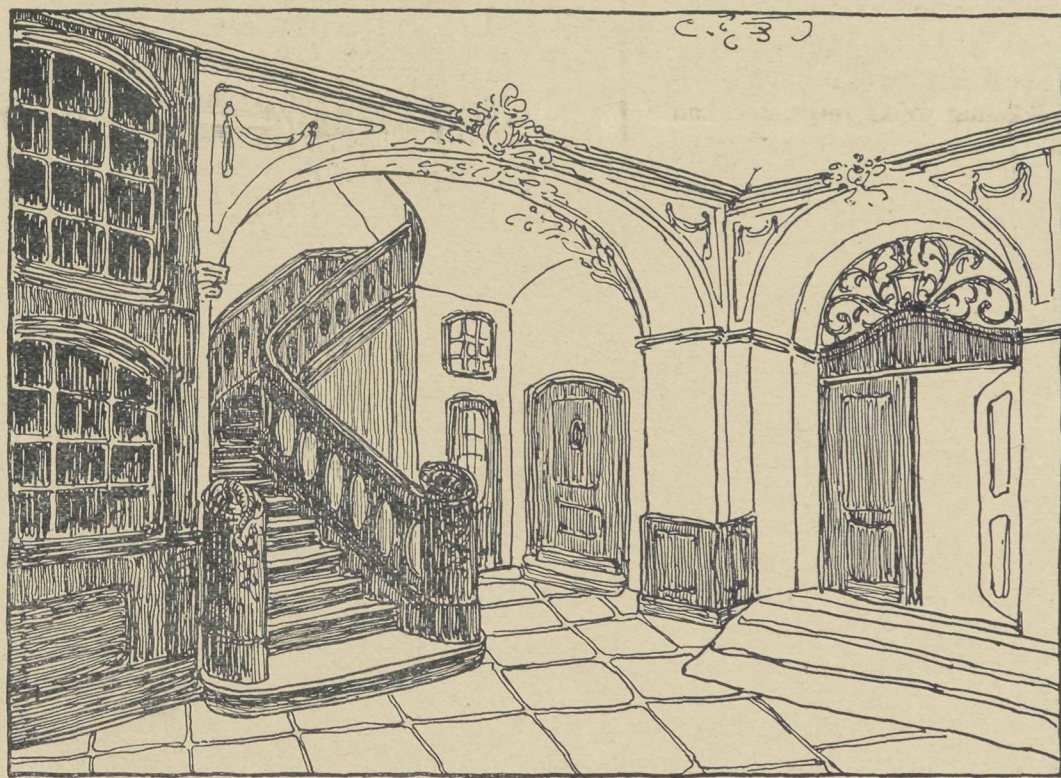
Niet alleen geeft het totaal-effekt den indruk van zekere ernstige rustige grootsheid, versterkt door de mooi invallende stemmige belichting, door de kleurcombinatie van het oude eikenhout der zolderingen en betimmeringen met de gewitte muren. Enkele voorname onderdelen lokken karaktervolle siervormen uit, snij- en beeldhouwwerk aan de leuning en balustrades, aan de sleutelstukken der zware onderlagen, aan de zuil die deze pleegt te steunen.

Met het in onbruik raken van de Diele, en zelfs van ons bescheiden hollandsch voorhuis, ging voor

den
Zij
impr
midd
huis
van

LÜBECK. HUIS LANGER LOHBERG NR. 47

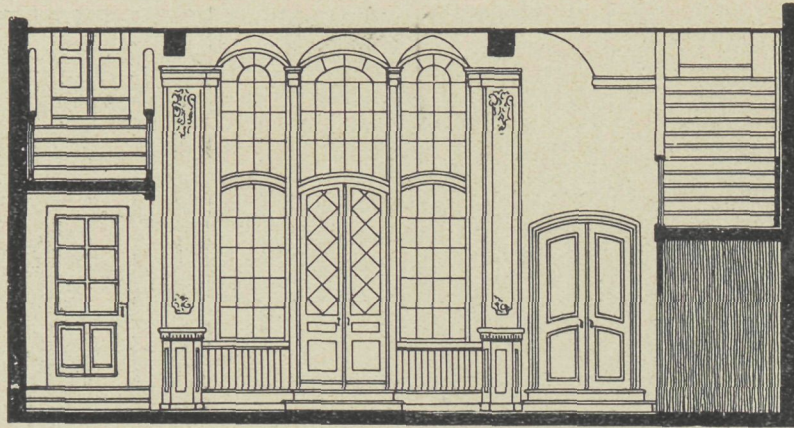

LÜBECK. HUIS IN. DE KÖNIGSTRASSE

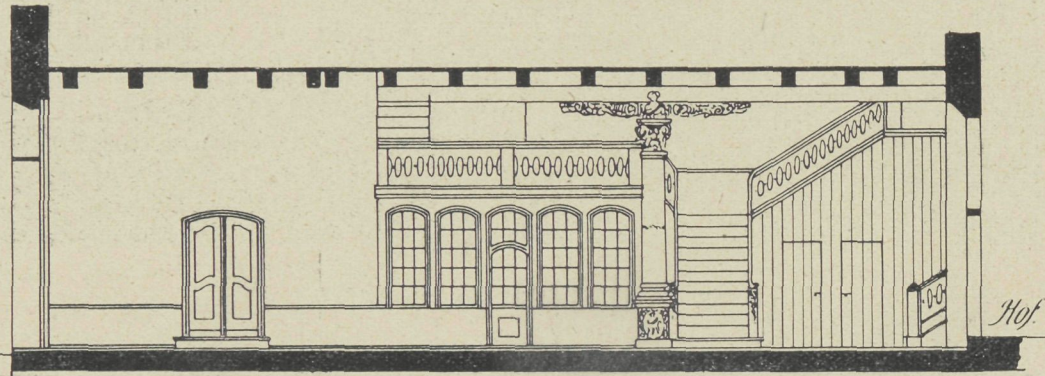
den architect een uiterst dankbaar motief verloren. Zij immers gaf, en dit vooral in smalle huizen, eene impressie van ruimte en grootte. Als beheerschend middenpunt deed zij bovendien de eenheid van het huis uitkomen, dat zonder dit, eene inenschakeling van gelijkwaardige ruimten is zonder climax. Dat

gemis is bij den landhuisbouw reeds lang gevoeld en heeft daar — dikwijls niet zonder geforceerd te schijnen — geleid tot het overnemen van de hall naar engelsch model, in den vorm van een woonvertrek waarin de trap uitkomt.

Bij onze stadshuizen echter blijft het bekende suite-

LÜBECK. HUIS IN DE FISCHSTRASSE

LÜBECK. HUIS IN DE JOHANNISSTRASSE

type met al zijne eigenaardigheden schier ongewijzigd gehandhaafd. Daar werd nog niet beproefd om naar engelsch en vooral amerikaansch voorbeeld het idee eener hall in te voeren en aldus eene aantrekkelijker en aesthetischer ruimteverdeling uit te lokken. Mocht ook dit geschieden, dan zou zeker de mogelijkheid

overweging verdienen om het typische vaderlandsche voorhuis in eere te herstellen. Zeker zou daarbij ook de studie van Dr. UNGLAUB's geschrift aanleiding kunnen geven tot schat van inspiraties voor den rijkdom en de stemming der, bij gering grondvlak en met eenvoudige middelen, bereikbare ruimte-ontwikkeling.

FRANK LLOYD WRIGHT, EEN MODERN BOUWMEESTER IN AMERIKA

Hoe vreemd en onwaarschijnlijk het ook klinken moge, toch is Amerika — het jonge, opstrevende, vrije, door geene traditie gebonden Amerika — niet het geboorteland van een modernen stijl geworden. Oppervlakkig oordeelend, zou men denken dat nergens de voorwaarden voor het ontluiken van zoodanigen stijl gunstiger waren dan juist daar.

Natuurlijk heeft in menig opzicht de Amerikaansche bouwkunst den invloed ondervonden van den in vele opzichten nuchteren, praktischen geest die de gindsche samenleving beheerscht. Dit heeft in verband met de gegevens van nieuwe bouwwijzen en materialen, van de samengestelde eischen van het intense hedendaagsch gebruik, zoowel openbare als partikuliere bouwwerken doen ontstaan die men niet tot het domein van eenigen historischen stijl kan rekenen. Maar aan den anderen kant is het geheel der eigenschappen waardoor zij zich onderscheiden, noch zoo harmonisch, noch zoo

samenhangend dat men de betiteling van „moderne stijl” op hen zou mogen toepassen. Het begrip stijl immers heeft aan zwaarder eischen te beantwoorden. Het onderstelt een absolute eenheid, een rijpheid en evenwicht van conceptie, welke ook in die amerikaansche kunstwerken, welke zich van bewuste stijl-imitatie willen vrijhouden, nog niet bereikt worden.

Die laatstbedoelde groep is bovendien zeer in minderheid. Het zuiverst modern is de Amerikaansche bouwkunst en kunstnijverheid wanneer zij zich op utiliteits-standpunt plaatste en daaruit hare vormen en samenstellingen afleidt. Het schijnt evenwel of zij, wier succes in zaken op de verwezenlijking van dat beginsel berust, het in de kunst niet willen laten gelden. Althans daarop wijst de ongewone toepassing welke juist in de laatste jaren aan de historische bouwvormen opnieuw overal in Amerika ten deel viel.

Het is als trachtte de rijkgeworden Amerikaan door zich een historisch getint inlier te scheppen, zichzelf

en anderen te doen vergeten het absoluut gemis van een eigen aesthetisch verleden.

In de voordracht, door FRANK M. ANDREWS (New-York) te Londen gehouden in de Royal Society of Arts en in „De Bouww.” 1911, Nr. 43, 44 en 45 overgenomen, is de ontwikkeling der hedendaagsche bouwkunst in Amerika uiteengezet. Daarin kwam echter niet tot zijn recht een weliswaar zwak maar toch merkbaar streven zich geheel en volkomen los te maken van elke historische nawerking. Die leemte zij hierbij aangevuld.

De architect FRANK LLOYD WRIGHT van Chicago is de vader dier richting. Men kan hem wellicht, althans in sommige opzichten, niet beter kenschetsen dan als de BERLAGE van Amerika. Beider kunstbeginsel vertoont ten minste in zijne uitingen eenige onmiskenbare verwantschap, hoewel bij BERLAGE's kunst toch zijne steviger historische scholing nawerkt in fijnere beschaving, in fraaier verhouding en juistere evenwicht in de massa-werking.

Wij hadden dezen architect WRIGHT reeds terloops meer hooren noemen vóór kortgeleden de 8ste „bijzondere aflevering” van de „Architektur des XX. Jahrhunderts” geheel aan hem gewijd werd ¹⁾. Deze aflevering stelt door het omvangrijke illustratieve materiaal alsmede door de kritische studie van WRIGHT's werk, door C. R. ASHBEE, den lezer in staat tot juiste waardeering van Amerika's meest moderne bouwmeester.

ASHBEE's studie wordt met eene algemeene beschouwing ingezet, waarin de positie der bouwkunst in Amerika op belangwekkende wijze geschetst wordt.

Die positie is teekenend. Amerika bewijst door zijne voorliefde voor de architectuur opnieuw hoe deze de bevoorrechte kunstuiting pleegt te zijn van krachtige, van grooten zin vervulde naties.

„De bouwkunst van Amerika speelt in de ontwikkeling die de kunst in den laatsten tijd vertoonde, eene bijzondere rol, zoodat er slechts enkele steden in het groote land zijn die niet een voorbeeld van goede bouwkunst of minstens een veelbelovend begin bezitten.

„Dat vindt zijn oorzaak in het feit dat liefde voor de bouwkunst deel uitmaakt van het wezen van den Amerikaan. Wij zien hoe de met fortuin gezegende man aan zijn rijkdom uiting geeft door bouwwerken, hoe de steden wedijveren in de stichting van groote bibliotheken, clubs, scholen en universiteiten, een onderlingen wedkamp die bij de bondsstaten tot uiting komt in de pracht der parlamentsgebouwen.

„Ja zelfs in kringen, waarin bij ons de architect een zeldzame gast is, bespeurt men in Amerika de inwerking van zijn geest; het kantoor- en zakengebouw zijn daar bouwkundige kunstwerken geworden.

„De meest beteekenende architecten der beide laatste generaties zijn ook in Europa niet onbekend en namen als RICHARDSON, MC. KIM, MEAD, WHITE, COPE & STEWARDSON, DAY, CLIPSTON, SHURGES, HASTINGS, CARRÈRE,

¹⁾ FRANK LLOYD WRIGHT. Chicago. 8. Sonderheft der Architektur des XX. Jahrhunderts. Verlegt bei ERNST WASMUTH. A. G. Berlin 1911. (M. 4.50.)

CASS GILBERT hebben ook bij ons een goeden klank. De gebouwen welke deze mannen stichtten, ik noem hier de boekerijen van Boston en Washington, de parlamentsgebouwen van Pittsburg en Providence, de Metropolitanclub te New-York, de universiteiten van Philadelphia, Cambridge en San Francisco, staan met gouden letters in de geschiedenis der bouwkunst opgeteekend.

„Wij, die de amerikaansche bouwkunst aanzien met het oog der oude wereld, onderscheiden daarin vier elementen. Eerstens de engelsche traditie die ons in den ouden Colonial-style en in moderne uit Engeland geïmporteerde vormen te gemoet treedt; dan de invloed der fransche Ecole des Beaux Arts, waarvan Washington en de 5de Avenue te New-York voorbeelden brengen. Bij deze voegt zich een element dat uit zuivere utiliteitsredenen is ontstaan en dat in de wolkenkrabbers zijne uiting heeft gevonden. Ten slotte echter treedt ons uit het moderne werk van Amerika een geest te gemoet die aan de kust van den Stillen Oceaan en in het westelijk centrum een tastbare gedaante heeft aangenomen.

„Deze nieuwe geest toont zich vooral in het werk van FRANK LLOYD WRIGHT.

„De betoovering en de bijzondere bekoring dezer nieuwe richting ligt voor ons vooral in de omstandigheid dat wij in hare werken den weerschijn van europeesche vormen, waaraan wij reeds zoo lang gewend zijn, volkomen missen. De afkeer van de overlevering, de bijzondere plaatsing, lokken eene eigenaard uit, die bijzonder duidelijk blijkt in de vreugde aan nieuwe materialen en in de eerlijke toepassing der machine-techniek. Natuurlijk toonen gebouwen aan de kust van den Stillen Oceaan trekken, die sterk afwijken van de kenteekenen der Chicagosche school, want de gegevens zijn afwijkend. Ik heb ook huizen bezocht aan den oever van de Aroyo die mij nog beter aanstonden dan die van LLOYD WRIGHT, maar alle aanhangers der nieuwe richting toonen in hun werk de boven aangeduide karaktertrekken en de werken van LLOYD WRIGHT toonen ze duidelijker en scherper dan die van een zijner tijdgenooten. Dat kan ons niet verbazen want zijn werk op zijn eigenlijk arbeidsveld, het westelijk centrum van Amerika, is werkelijk nieuw en oorspronkelijk.”

Ziehier WRIGHT's plaats aangewezen in het beeld van de hedendaagsche bouwkunst van Amerika. Hij, wars van alle stijl-imitatie, van vorm-conventie, van overgeleverde gehechtheid aan een of ander type, omringd door de algemeen gehuldigde historische kunst. WRIGHT's worsteling naar eigenaard dagteekent reeds van ongeveer 1890, dus van omstreeks denzelfden tijd dat in Europa van verschillende zijden de krachtige oppositie tegen de conventionele bouwkunst algemeen werd ingezet en de strijd voor een moderne architectuur en kunstnijverheid begon.

Niet alleen in de tijdsorde spreekt overeenstemming, ook in de beginsels die, hier als ginds, de baanbrekers der moderne bouwkunst verkondigden. LLOYD WRIGHT heeft

de zijne neergeschreven in een artikel getiteld „In the cause of architecture” dat in 1908 het licht zag in de te New-York verschijnende „Architectural Record”.

Het zijn de bekende grondslagen die alom het moderne streven in de bouwkunst beheerschen, dezelfde trouwens die de bouwkunst beheerschen in alle groote perioden harer ontwikkeling. „Ik verlang van een bouwwerk hetzelfde wat ik van een mensch verlang, namelijk dat het eerlijk en waar is en deze hoofdeigenschap wil ik verbinden met zooveel schoonheid en lieflijkheid als ik mij kan voorstellen”. Speciaal voor dezen tijd zegt WRIGHT het volgende:

„Maar het wezenlijke is de innerlijke onaantastbaarheid. De machine is het werktuig dat voor onze kultuurperiode karakteristiek is en het is een belangrijke taak om voor de machine arbeid te vinden die zij volvoeren kan. Het werk aan te passen bij de mogelijkheden der machine is de opgave van het moderne industriële ideaal dat wij moeten opbouwen, indien wij willen dat de bouwkunst hare beheerschende rol in de kunst behoudt”.

En later komt hij hierop terug: „De zich vertoonende moeilijkheden zijn de beste vrienden van den kunstenaar. De machine is niet meer uit de wereld te verwijderen, zij blijft en is de pionier der democratie welke het hoogste doel is van onze hoop en wensch. De architect van dezen tijd mag geen belangrijker opgave kennen dan het gebruik van dit moderne werktuig, zoo uitgebreid als dit slechts mogelijk is. Wat doet hij echter

inplaats daarvan? Hij misbruikt het werktuig om vormen te maken die ontstonden in andere tijden onder een anderen hemel, vormen die thans doodend werken, omdat men ze nergens ontloopt, en dat geschiedt met behulp der machine wier hoofdbestemming juist is, die vormen te vernietigen.”

Ten slotte nog een aanhaling uit WRIGHT's geschrift dat de onderlinge verwantschap der onafhankelijk van elkaar ontstane uitingen van moderne bouwkunst in het licht stelt. „Om een bouwwerk, zijne omgeving en zijne inwendige inrichting tot een harmonisch geheel te vormen moet men er voor zorgen dat het bijkomstige ondergeschikt blijft aan het totaal, onverschillig of het een aesthetisch of een praktisch doel heeft. Het bouwwerk in zijn geheel moet de onderdeelen in zich opnemen en het is de taak van den architect er voor te zorgen dat zij zich aanpassen bij den waren aard van het bouwwerk. Dat is de voornaamste bezigheid van den modernen bouwmeester, hij moet van een bouwwerk weten te maken een compleet, harmonisch kunstwerk, waarin zich de gedachten en gevoelens der bewoners weerspiegelen zoodat het eene kunstopenbaring is geworden, waarbij de persoonlijkheid spreekt uit het materiaal en zijne toepassing.”

Ziedaar een exposé van LLOYD WRIGHT's theorie. Wij moeten thans nagaan — en ter staving zal een viertal afbeeldingen dienen — hoe deze in de praktijk werd toegepast.

(Slot volgt).

GEMENGDE BERICHTEN

HAARLEM. De Amsterdamsche Poort. De heer LASSCHUIT diende met intrekking van zijne beide vroegere denkbeelden, een derde — en laatste? — plan bij den Raad in. De beschrijving in het „H.bl.” gaf ons echter geene duidelijke voorstelling. Dergelijke verwarrende overvloed van denkbeelden maakt voorts de oplossing van het vraagstuk voor leeken niet gemakkelijker. Zoo weinig standvastigheid dreigt bovendien den indruk te wekken dat elk denkbeeld van te voren niet met vereischte zorg is bekeken.

Schoonheidseischen te Rotterdam. De actie van „Bouwkunst en Vriendschap”, medegedeeld op blz. 414 van den vorigen jaargang, om bij den bouw der nieuwe wijken, voor zoover het in het vermogen der gemeente ligt, den welstand te bevorderen, heeft in de Raadszitting van 11 Jan. l.l. begin van succes behaald. Gelukkig vereenigde de Raad zich met een amendement der leden BUSKENS, VAN AALTEN, VAN ROOY en VAN SCHELVEN op het voorstel van B. en W. tot verkoop van grond aan den Schiedamschen weg. Hij noodigde daarbij B. en W. uit om in de verkoopvoorwaarden alsnog eischen van welstand te stellen. Met de aanneming van dit amendement zij de heer BUSKENS, die het verdedigde, van harte geluk gewenscht!

Uit hetgeen Wethouder DE JONG en de Burgemeester opmerkten bleek, dat B. en W. in het schuitje zaten van den ordinairsten speculatiebouw. Zij zagen blijkbaar niet in dat het stellen van welstandseischen de bouwkosten niet verhoogt. In Amsterdam is menige gevel — waaraan de revolutiebouwer zijn talent had uitgeput — door toedoen der schoonheidscommissie, fraaier, eenvoudiger en goedkooper geworden. En het Raadslid VAN VESSEM, die als de dood schijnt voor eene Rotterdamsche schoonheidscommissie, heeft het heelemaal mis met zijne guitige woordspeling over de „commissie van welstand, die in de praktijk een commissie van stilstand zal zijn”.

Om aan het amendement te ontkomen, wrong Wethouder DE JONG zich in wanhopige bochten als: „Tusschen het waken

tegen wansmaak en het stellen van positieve eischen van welstand is een groot onderscheid. Voor het eerste zou spreker te vinden zijn, tegen het tweede zou hij bezwaar hebben.” De Wethouder — en na hem ook de burgemeester — vreesden blijkbaar dat voor burgerwoningen „keurgevels” — waaronder zij dan blijkbaar kostbare gevels verstonden — zouden geëischt worden. Vandaar dat de eerstbedoelde den volgenden nonsens debiteerde die men A. D. 1912 van een Rotterdamsch Wethouder zeker niet had verwacht: „men stelle welstandseischen niet op grond van f 26 per M²., doch op grond van f 200 of meer”. Is dat de limiet waarbij men schoonheid zou mogen eischen, dan viel er niet veel binnen! Ook zonder den bouw van burgerwoningen, in casu toch nog van f 8 per week, in zijn bedrijf door finantiële lasten te bemoeilijken — 's burgemeesters argument — kan men hem nopen den welstand in acht te nemen. De aesthetica zal er de duurte niet inbrengen.

„Het zal nog lang duren eer deze weg voor keuring van gevels in aanmerking zou komen.” Die paar woorden van den Burgemeester teekenen eene overwonnen kunstbeschuwing. Alsof voor een arbeiders- en burgerbuurt niet — elk naar zijn aard — evengoed schoonheidseischen gelden als voor de voorname wijken en het niet de plicht der overheid was, zonder eenig onderscheid de bevordering van het stadsschoon te behartigen.

Terecht gaf de Raad de voorkeur aan positieve eischen. De verzekering van B. en W. — bij monde van Wethouder DE JONG — dat zij zouden waken tegen wansmaak gaf bij de overigens verkondigde opvattingen weinig waarborg.

De Bond Heemschut en de aangesloten Vereenigen. De activiteit van den Bond Heemschut wordt zonder eenigen twijfel in de ruimste kringen gewaardeerd en met instemming wordt kennis genomen van de bemoeiing van Heemschut zoodra op eenig punt gevaar dreigt.

Naar ons van meerdere kanten ter oore kwam is men echter niet onverdeeld ingenomen met de wijze waarop „Heemschut” bij zijn optreden vergeet dat het een bond is van vereenigen, die elk hare zelfstandigheid voorbeholden. De bedoeling daarvan was o. a. dat, zoo bij „Heemschut” onderwerpen ter sprake kwamen welke speciaal lagen op het gebied van een der aangesloten vereenigen, de Bond zoodanige onderwerpen aan die vereenigen ter afdoening of tot advies zou overdragen. De Bond behield zich dan in het bijzonder voor de onder-

werpen van meer algemeenen aard; zij gaf leiding zonder zich te begeven op het speciale gebied harer leden.

Nu moet het echter reeds bij herhaling zijn voorgekomen dat de Bond Heemschut zijn zorg uitstrekke tot onderwerpen van oudheidkundig of bouwkundig belang zonder voeling te houden met de aangesloten vereenigingen. Dat nu acht men te ver gedreven centralisatie en bovendien acht men het Dagelijksch Bestuur van Heemschut in zijne gemengde samenstelling niet voldoende gezaghebbend om over dergelijke speciale vakkwesties zelfstandig te oordeelen zonder steun van een nader praeadvies der deskundigen. Dat trouwens is niet de taak van bedoeld Bestuur. Men vreest dat de actie van Heemschut zich daardoor blootstelt aan het gevaar van oppervlakkigheid en eenzijdigheid. Voor bijzonder spoedeisende gevallen wil men natuurlijk de bevoegdheid van het dagelijksch bestuur zoo ruim mogelijk uitleggen. Maar er zijn tal van gevallen waarin „Heemschut” zich er toe kon bepalen om door een voorloopig adres te doen uitkomen dat zijne aandacht op het vraagstuk was gevestigd en waarin inmiddels de voorlichting der betrokken groep van aaneengesloten vereenigingen werd ingewonnen. Een aldus degelijk voorbereid advies zal — zoo zegt men — het gezag van „Heemschut” versterken.

Als een recent voorbeeld wijst men op het vraagstuk der Amsterdamsche Poort te Haarlem. Waar deze aangelegenheid zeker eene zeer bijzondere technische kant bezat, had het voor de hand gelegen, dat de bouwkundige vereenigingen in de actie van „Heemschut” waren gekend. En zulks te meer omdat hier geen urgentie bestond. Wat echter ziet men? Met den grootst mogelijken spoed zond „Heemschut” geheel op eigen hoetje een adres in, zóó spoedig zelfs dat de mogelijkheid van grondig en ernstig onderzoek vrijwel buitengesloten was. Dit advies heeft bovendien de eigenaardigheid dat het afwijkt van het plan dat de Bondssecretaris later zelf publiceerde!

De bedoeling onzer zegslieden was tweeledig:

1°. „Heemschut” ernstig ervoor te waarschuwen dat, om populair te worden en invloed te krijgen, het noodig is vooral te letten op de kwaliteit der adressen en adviezen. Dit moeten doorwerkte stukken zijn, die tegen een stootje kunnen.

2°. om het Dagelijksch Bestuur van „Heemschut” met klem in overweging te geven vooral de bouwkundige vereenigingen meer dan tot nog toe in zijne actie stem te geven. Richt „Heemschut” zich tot één dezer vereenigingen dan zal deze zeker gaarne het initiatief nemen tot het instellen eener gemeenschappelijke — wellicht permanente — commissie.

Onze zegslieden voorzien dat bij voortzetting der thans gevolgde gedragslijn, strubbelingen niet kunnen uitblijven.

Adviseerende Ingenieurs. In aansluiting bij het bericht uit Nr. 1 diene, dat daarin niet bedoeld werd op eene brochure „Wat zijn adviseurswerkzaamheden” welke reeds eenigen tijd geleden is uitgegeven door het Bureau voor Technische Adviezen der Ingenieurs FLESSERMAN & STIGTER te Amsterdam.

Het Pleidooi der „Ned. Ver. van adv. electro-techn. Ing.” heeft het aangekondigde resultaat gehad. De „Ned. Vereeniging van Electro-technische Werkgevers” en de „Amsterdamsche Vereeniging van Electro-technische Installateurs”, waarin de meeste groote installatiefirma's van ons land zijn aangesloten, zijn unaniem overeengekomen niet meer in te schrijven op bestekken van de leden — N.B. 7 in getal! — der adviseursvereeniging.

Die houding is uitstekend te begrijpen en verdient volkomen instemming en steun, gezien de ongepaste en onwaardige wijze waarop de adviseurs zich in hun „Pleidooi” trachten op te dringen aan de architecten ten koste van de reputatie van alle — ook der meest betrouwe — installatiefirma's.

Berlage over Amerika. Op initiatief der Mij tot Bevordering der Bouwkunst hebben de bouwkundige vereenigingen zich gekombineerd, ten einde den heer BERLAGE na den terugkeer zijner reis door Amerika — waar zijn succesvolle voordrachten er ongetwijfeld toe bijdroegen de reputatie onzer Nederlandsche bouwkunst in het algemeen te verhoogen — gezamenlijk te begroeten.

De heer BERLAGE zal dan tevens zijne reisindrukken mededeeler: en een gezellig samenzijn met eenvoudig souper zal dien avond besluiten. Een en ander 30 Januari a. s. te Amsterdam in een zaal van Artis.

Eene aesthetische oplossing van het platte dak uit te lokken is het doel van eene door de „Werdandibund” onder duitche kunstenaars uitgeschreven prijsvraag. Beoogd wordt op praktische wijze uit te maken of het platte dak zich op harmonische wijze laat invoegen in het duitche landschap, 'tgeen door de voorstanders van het steile dak ontkend wordt. De heftige pennestrijd werd onvruchtbaar geacht. Het totaalbedrag der beschikbare prijzen is 10.000 M. In de Jury zijn naast de aesthetische krachten (o.a. PETER BEHRENS, EMIL HÖGG, MARTIN DÜLFER) benoemd vaklieden op landbouwkundig en oeconomisch gebied, opdat ook van hun kant de kwestie wordt bekeken.

BOEK EN TIJDSCHRIFT

Prof. Dr. Georg Galland Hohenzollern und Oraniën. Neue Beiträge zur Geschichte der Niederländischen Beziehungen im 17 und 18 Jahrhundert. Strassburg. J. H. ED. HEITZ. 1911. (8 Mark.)

Als 144ste aflevering der „Studien zur deutschen Kunstgeschichte” heeft onlangs een bundel opstellen het licht gezien waarin Prof. Dr. GALLAND een onderwerp behandelt dat ook tot de Hollandsche kunstgeschiedenis behoort. Wij maken hier kennis met den grooten invloed die — hoewel niet ontstaan door de familiebetrekkingen tusschen de ORANJE'S en HOHENZOLLERN'S toch door deze bevorderd werd — sinds den aanvang der 17de eeuw de hollandsche bouwkunst uitoefende op de Duitche. Zij waren voortgesproten uit handelsrelaties, welke de verwantschap uitlekten van de hollandsche kunst met die der noord-duitsche zeesteden. De brandenburgsche keurvorsten zochten in de eerste plaats deskundigen voor den vestingbouw, maar de splitsing tusschen aesthetica en utiliteit werd eertijds niet zoo streng doorgevoerd als in onze dagen. Zoo bouwde bijv. de genie-officier MEMHARDT het jachthuis te Oraniënburg en zijn kollega RYCKWAERT ontwerpt een paleis te Frankfort a. d. Oder en bouwt te Zerbst in Anhalt.

Voor de Groote Keurvorst heeft zijn in den dertigjarigen oorlog verarmd land met den steun van buitenlanders op elk gebied doen herleven. Nederlanders speelden daarbij een groote rol. De bekendste van hen was JOHAN GREGOR MEMHARDT, waarschijnlijk weliswaar Oostenrijker van geboorte maar in Holland gevormd. Niet minder in aanzien stond naderhand CORNELIS RYCKWAERT, de bouwmeester der vesting Küstrin. Het aantal Hollanders dat toenmaals in buitenlandschen dienst eene toekomst zocht, is legio.

Maar niet alleen op bouwkundig gebied bestonden betrekkingen. Het kolossale grafmonument van Maarschalk VON SPARR in de Mariakerk te Berlijn wordt bewezen als afkomstig van ARTUS QUELLIJN en vervaardigd uit marmers van het stedelijk magazijn van Amsterdam; wij lezen ook van een reeks vergeten oude beelden van ORANJE-vorsten door DUSART, opgesteld in het park van Sansouci.

Deze opstellen, tien in aantal, zijn grootendeels reeds van ouderen datum, maar door hunne vereeniging in dezen bundel zijn zij meer onder algemeen bereik gekomen. Het blijft intusschen te betreuren, dat de zuiver historisch wetenschappelijke beteekenis van het werk niet door illustraties is verhoogd, waardoor het voor den artist aan belangrijkheid had gewonnen. Voor de kennis der betrekkingen tusschen de hollandsche kunst en de duitche blijft intusschen het resultaat van Prof. GALLAND'S lievelingsstudie een interessant dokument.

Verschenen is:

Motieven. Verzameling schetsen van gevels, interieurs, details door A. VAN DE SANDT architect. Afl. 3. W. J. VAN HENGEL. Rotterdam.

Arbeidswet 1911 met uitvoerige maatregelen. P. NOORDHOFF 1912. Groningen f0.25.

Amsterdams Raadhuis in de Tweede Kamer 19 December 1911. In memoriam door Jhr. Mr. VICTOR DE STEURS. — 'sGravenhage. W. P. VAN STOCKUM & ZOON. 1911.

In deze brochure zijn verenigd de zinsneden, welke de Amsterdamsche Paleis-Raadhuis-kwestie betroffen in het Voorloopig Verslag der 2e Kamer en, de Memorie van Antwoord met de pittige rede van den heer DE STEURS in de kamerzitting van 19 December en de korte repliek van Minister HEEMSKERK. Moet blijken den door Jhr. DE STEURS gekozen titel der brochure, de kwestie als beëindigd worden beschouwd?

Bulletin des Métiers d'Art. Afl. 10. 1911. Over de opvoeding in Kunst schrijft E. L. De bijgebouwen van het Kasteel worden besproken aan de hand der dienstgebouwen van het kasteel Schuelin in Limburg, waarvan AUG. VAN ASSCHE de architect was, en die van het kasteel Deurle, arch. H. en V. VAERWYCK. Verschillende afbeeldingen zijn hierbij gevoegd. De andere artikelen behandelen het beeld der H. maagd in den klokketoren te Brugge, de tegelvloer van de kerk te Rolduc en oude weiwaterbakjes.

Deutsche Kunst und Dekoration. Afl. 4. 1911. Een groot aantal reproducties van schilderijen der tentoonstelling van ALBERT WEISGERBER's werken en die in BRAKL's Moderne Kunsthandel, van JOSSE GOOSSEN's schilderstukken, de beeldhouwwerken van ANTON HANAK vormen met den daarbij behoorenden tekst de eerste helft van dit nummer. Het andere deel behandelt het nieuwe „Odeon-Kasino" te München van den arch. INO A. CAMPBELL en een viertal vrijstaande woonhuizen ontworpen door de arch. THEODOR VEIL en G. HERMS te München.

Bij deze laatste zijn ook de platte gronden en eenige interieurs gereproduceerd. Ten slotte zijn nog afbeeldingen van Hessisch speelgoed door Prof. CONRAD SUTTER en van borduurwerken gegeven.

Mod. Bauformen. Afl. 1. 1912. Het werk van Prof. RICHARD BERNDL wordt in deze aflevering uitvoerig besproken door Dr. P. M. HALM uit Munchen. Ongeveer 50 mooi uitgevoerde reproducties zijner bouwwerken zijn aan den tekst toegevoegd. Zij geven een uitermate karakteristiek denkbeeld van het Zuid-Duitsche type der moderne bouwkunst. De overige inhoud is vrij internationaal. Naast de afbeeldingen van scholen in Chicago, arch. PERKINS, FELLOWS en HAMILTON aldaar, zijn er ook tal van landhuizen van den arch. CARL BRUMMER te Kopenhagen, meestal interessant als voorbeelden van baksteenbouw. Eenige gekleurde reproducties van interieurs door STOSSECK en FOURNELL ontworpen en uitgevoerd benevens een slaapkamer door E. FOCKE uit Hamburg geaquareld, vormen het begin en het slot van dit nummer.

Architectura. Nr. 2. Verslagen van vergaderingen enz. Twee en dertig hoek (met afb.) door ZIETSMAN.

Bouwkundig Weekblad. Nr. 2. Mededeelingen. Landhuis te Zandvoort arch. J. H. W. LELIMAN. The African Architect door J. COENRAAD MEISCHKE (met afb.) Winddruk door W. J. M. VAN DE WJNPERSE. Kleinplasterwerken door B. J. KERKHOF. Conferentie over het bouwkundig element bij de bescherming der Schoonheid van Nederland. (vervolg).

De Opmerker. Nr. 2. Een belangrijke conferentie. Proeven met klinkerbestrating. Autogarage (met afb.) Arch. P. H. SCHELTEMA.

■ VERSLAGEN VAN VERGADERINGEN ■

A. Keppler over: De architect en het woningvraagstuk. Genootschap Architectura et Amicitia. Amsterdam. 10 Januari.

Spreker gaf als zijne meening te kennen, dat de architect niet alleen bijna geheel buiten het woningvraagstuk wordt gehouden, maar dat hij er zich zelf ook zeer weinig tot nu toe om bekomert. — Een Paleis-raadhuis-quaestie, of een Vredespaleis-vraagstuk, achten de architecten van veel meer elang dan het Woningvraagstuk. — Architecten, die zoo gaarne oor „waarheid" in hunne gebouwen strijden, zien er niet tegen

op om een zich steeds meer in democratische richting ontwikkelende gemeente het oude regenten-paleis terug te geven, haar zodoende een maskerade-pakje aan te trekken. — Met het woningvraagstuk, met de huisvesting van de arbeidersklasse, die b.v. in Amsterdam meer dan 70 pCt. der bevolking omvat, hebben de architecten zich maar zelden ingelaten.

Als de architecten zich bezig gehouden hebben met stedenaanleg, feitelijk een onderdeel van het Woningvraagstuk, dan hebben zij dat veelal gedaan op een wijze, die meer aandacht verleende aan verfraaiing, verkeerswegen, enz., zonder zich te bekommeren over de huisvesting der bewoners van de stad.

Spreker schetste de wijze van stedenaanleg in binnen- en buitenland, en meende dat, als een architect betrokken wordt bij stadsplannen, hij zich op de hoogte heeft te stellen van het Woningvraagstuk. — De architect zal moeten begrijpen wat een Bouwverordening wil, zal de bouwverordening aan het uitbreidingsplan en het uitbreidingsplan aan de verordening moeten toetsen; hij zal zich op de hoogte moeten stellen van de bevolkings-toename, van de uittocht der bewoners uit de oude stad en wat dat voor bewoners zijn. De mogelijkheid moeten overwegen, of voor zijn uitbreidingsplan een gekapte bouwverordening noodig is, of kleinwoningwijken mogelijk zijn, of tuinvorsteden te maken zijn. Mede zal het vraagstuk van afzonderlijke industriewijken zijn aandacht vragen. — Het uitbreidingsplan mag nooit in alle bijzonderheden een wet van Meden en Persen zijn.

Zoo echter hebben de architecten het uitbreidingsplan maar zelden opgevat.

De meeste steden hebben zich ontwikkeld zonder voorlichting van de zijde der architecten. — De stedenaanleg is buiten de architecten vrijwel omgegaan. — In Amsterdam krijgt men nu van Berlage een plan-Zuid, terwijl slechts voor de Transvaalbuurt er een plan eveneens van de hand van BERLAGE bestaat.

Met het uitbreidingsplan alleen is men er echter niet. Een goed plan kan verknoeid worden door de bebouwing. Meer invloed van de zijde van schoonheidscommissies is gewenscht. Die invloed is vaak zeer gering. Veel wat door de handen der Amsterdamsche Commissie gegaan is, blijft erbarmelijke revolutiebouw en revolutiemoois Beter is dat de architecten zelf bouwen, ook arbeiderswoningen. Van de zijde der architecten is daar echter nooit veel voor gestreden. Tegenwoordig bouwen of zullen bouwen vele Bouwverenigingen, met hulp van een architect. Meerendeels zijn die architecten er in gehaald.

Spreker stond daarna uitvoerig stil bij de Rochdale-prijsvraag en de houding der architecten tegenover deze zaak.

Ten slotte spoorde de spreker de architecten aan belang te stellen in den strijd der arbeidersklasse. Eerst als gij iets voor dien strijd voelt, zult gij hunne verenigingsgebouwen, de monumenten van hun strijd, schoon kunnen bouwen, dan zult ge ook met liefde hun woonwijken ontwerpen en dan zult ge die wijken ook bouwen.

PERSONALIA

ADRIANUS CYRIACUS BLEYS †

In het liefdegesticht te Kerkdriel is den 12 Januari 11. na langdurige ongesteldheid op den leeftijd van bijna 70 jaar overleden de heer A. C. BLEYS.

Sinds geruimen tijd had de heer BLEYS de particuliere praktijk geheel neergelegd om het ambt van inspecteur van volksgezondheid te 's Hertogenbosch te aanvaarden. Hij had toen een uitgebreiden werkkring als bouwmeester achter den rug, welke zijn naam verbond aan werken die karakteristiek zullen blijven voor het laatste kwartaal der 19de eeuw.

Wij noemen voor Amsterdam de St. Nicolaas buiten de Veste, het St. Elisabethsgesticht en het O. L. V. Gasthuis (dit laatste als resultaat eener besloten prijsvraag), het gesticht „Vredenburg" aan den O. Z. Achterburgwal, de St. Laurentiuschool, de bij het Bagijnenhof behorende huizen aan den N. Z. Voorburgwal en de restauratie van de houten gevel op het Bagijnenhof, het winkelhuis Keizersgracht 508, hoek Leidschestraat, de nieuwe R. K. begraafplaats in den Y-polder en, in samenwerking met H. P. BERLAGE, de verbouwing van „Arti et Amicitia". Voorts de R. K. kerken te Hoorn, te Pijnacker en te Kethel.

In zijne beste werk sloot de heer BLEYS zich aan bij de Hollandsche Neo-Renaissance, welke in hem een harer meest gelukkige vertolkers vond. Ook bij zijne katholieke kerken wijkt de heer BLEYS, met uitzondering van die te Pijnacker, af van de gothiek waarbij schier zonder uitzondering zijne tijdgenooten aansluiting zoeken.

Als bestuurslid van Architectura et Amicitia en van de Mij. tot Bevordering der Bouwkunst, heeft de heer BLEYS zich met het verenigingsleven bezig gehouden, terwijl hij ook gedurende enkele jaren lid was van den Amsterdamschen gemeenteraad.

DE BOUWWERELD

RED.: J. H. W. LELIMAN B.-I.

AMSTERDAM.

UITGEVER: F. VAN ROSSEN

J. VAN DER BREGGEN. C.-I. HET WONINGTOEZICHT

et doel van het woningtoezicht is de verbetering van woningtoestanden. Hoe is dit geregeld? In de grootere gemeenten kan men zeggen, dat daarvoor een bepaalde tak van dienst is aangewezen en dus dat het woningtoezicht aan het gestelde doel zal beantwoorden. In de kleinere gemeenten is over het algemeen deze tak van dienst onbekend. Soms komt direct of indirect ter kennis van de gezondheidscommissie, dat hier of daar eene woning ligt, die noodzakelijk verbetering behoeft. Deze stelt alsdan een onderzoek in en afhankelijk van dat onderzoek, wordt de woning bij het betrokken gemeentebestuur al of niet voor verbetering voorgedragen. Maar dan zijn wij er dikwijls nog niet. Weliswaar zal in het algemeen den eigenaar der te verbeteren woning aangeschreven worden, dat hij binnen een bepaalden termijn de noodzakelijk geachte verbeteringen heeft aan te brengen of anders de bewoning moet doen staken, maar het is maar weer de kwestie, of gecontrôleerd wordt, dat aan die aanschrijving uitvoering wordt gegeven.

Bij het in werking treden der Gezondheids- en Woningwetten zijn bijna alle gezondheidscommissiën aan het werk gegaan met het onderzoek naar den toestand van woningen met drie- en minder dan drie vertrekken. Dat heeft heel wat werk en heel wat geld gekost. Het resultaat was, dat men daardoor voor het jaar van het onderzoek een goed overzicht heeft gekregen van den onderhouds- en de bewoningstoestand van dergelijke woningen. Maar dat is in de meeste gevallen ook alles geweest. Men heeft geen verdere nota genomen van veranderingen in den bewoningstoestand, enz. enz. Zeker, er zijn enkele gemeentebesturen geweest, die op grond van dat onderzoek verschillende eigenaren van woningen hebben aangeschreven om hunne woningen te verbeteren, maar andere hebben dat weder niet gedaan, omdat zij bang waren om de eigenaren van woningen op te veel lasten te brengen of wel, omdat zij voor de zaak niets gevoelden.

Het is toch helaas een feit, dat er nog vele gemeentebesturen zijn, die door onwil en onkunde de verbetering der volkshuisvesting tegengaan.

Wij zeggen niet te veel, wanneer wij de meening verkondigen, dat de rapporten van het woningonderzoek, hierboven bedoeld, spoedig van zeer weinig waarde meer zullen zijn. Wat zal men dan doen? Een

hernieuwd onderzoek instellen? Dan zou dit alleen tot nut hebben, dat men dan eens kon vergelijken, in hoeverre de bewonings- en woningtoestand na ettelijke jaren verbeterd is. Dat is zeker niet van waarde ontbloeit, maar als men dan weder op dezelfde wijze te werk gaat, dan vordert men weer niets. Neen, dat onderzoek moet den basis vormen van eene organisatie, die ook na het onderzoek voortdurend een overzicht van de woningtoestanden geeft.

Verzamelt men de resultaten van het onderzoek op kaarten (elke woning krijgt een afzonderlijke kaart), en worden deze bijgehouden door periodieke opgaven bij verandering van bewoners, bij verbetering enz. enz., dan is men daardoor in staat om de gegevens in overeenstemming te brengen met den momenteelen toestand.

Dit is blijkbaar de bedoeling van den wetgever geweest. Waarom anders de bepalingen vervat in art. 9 en 10 der Woningwet? Maar blijkbaar beviel dat werk niet aan de heeren ter secretarie en het gevolg is, dat men over het algemeen doet, alsof dergelijke voorschriften niet bestaan. Ook treffen we in art. 5 der Woningwet de bepaling aan, dat het verboden is zonder schriftelijke vergunning van B. en W. een gebouw op te richten of geheel of voor een gedeelte te vernieuwen. Daar men bij de aanvraag meestal een tekening zal hebben over te leggen, levert dit al weder geschikt materiaal om van elke verandering van bestaande woningen aantekening te houden. Maar men doet het niet. En waarom niet?

Vooreerst omdat men het nut daarvan niet inziet en voorts omdat men daarvoor niets gevoelt.

En heeft het dan werkelijk geen nut? Meer dan men blijkbaar denkt. Is de kaartotheek goed ingericht, dan geeft dit een nauwkeurige beschrijving van alle woningen, niet alleen wat betreft grootte, bouw, ligging enz., maar ook omtrent alle kleinere bijzonderheden. Tevens is dan na te gaan of er woninggebrek is aan een zeker soort van woningen, of er woningnood is, of er in bepaalde buurten overbevolking is, of sommige woningen aanleiding geven tot bepaalde besmettelijke ziekten enz. enz. Een dergelijk woningtoezicht zal wel degelijk vrucht dragen. Wij hebben evenwel weinig hoop, dat zonder meer, de meeste gemeentebesturen ten slotte tot een woningtoezicht zullen overgaan.

Wat leert ons toch de ervaring omtrent hetgeen voorgeschreven is in art. 16 der Woningwet? Daarin staat o. m. dat B. en W. evenals de gezondheidscommissie verplicht zijn om na te gaan, welke woningen ongeschikt ter bewoning zijn, verbetering behoeven of overbevolkt zijn. En wat leeren ons de jaarverslagen der gezondheidscommissiën? Dat ondanks die verplichting, de verbetering der volkshuisvesting hoofdzakelijk te danken is aan de werkzaamheid dier commissiën op grond van art. 11 der Woningwet.

Het is dus niet te veel gezegd, dat geen heil te verwachten is van de gemeentebesturen wat betreft het verkrijgen van een meer algemeen verspreid woningtoezicht in ons land. Maar wat dan? Van overheidswege de gemeentebesturen daartoe dwingen? Wij wezen toch reeds al erop, dat het feitelijk in de Woningwet door de bepalingen vervat in art. 5 en 9 opgesloten ligt en ook dat vele gemeentebesturen handelen, alsof er geen art. 9 en 10 der Woningwet bestaat; aan art. 5 een uitvoering geven, die van geenerlei practisch nut is en zich van de verplichting genoemd in art. 16 der Woningwet niet veel aantrekken.

Men hoort wel eens zeggen, dat ze aan de secretarie toch al zoo bezet zijn met allerlei werkzaamheden en dat deze door allerlei wetten steeds toenemen en dat dit een van de oorzaken is, dat sommige voorschriften zoo slecht ten uitvoer worden gebracht. M. i. gaat deze redeneering mank. Zij die belast zijn met de uitvoering van wetten en verordeningen hebben zorg te dragen, dat dit ook plaats vindt, op welke wijze dan ook. Doen zij dat niet, dan maakt men de

geheele uitvoerende macht tot een parodie en wordt het gezag ondermijnd.

Welk bezwaar is er, om van overheidswege elk gemeentebestuur te verplichten, om een kaartotheek voor het woningtoezicht aan te leggen en bij te houden, onder deze voorwaarde natuurlijk, dat van overheidswege gecontroleerd worde, of aan de desbetreffende bepalingen de hand wordt gehouden. Anders gaat het net zooals met andere voorschriften, die niet tot uitvoer komen.

Een dergelijk toezicht is in het belang der volksgezondheid. Bekend is toch het feit, dat de sterftecijfers in landen met slechte woningtoestanden hooger zijn, dan die voor landen, waar deze toestanden verbeterd worden. Dat is dus het beste bewijs, dat het woningtoezicht reden van bestaan heeft.

Wij willen niet ontkennen, dat in de laatste jaren veel in het belang tot verbetering van de volkshuisvesting gedaan is. Steeds hooger wordt het bedrag dat krachtens art. 31 der Woningwet aangevraagd wordt voor verbetering van de volkshuisvesting. Door aanbouw van nieuwe woningen, zullen weliswaar de ergste krotten verdwijnen, maar nog veel te veel woningen zullen bewoond blijven, die noodzakelijk verbetering behoeven, om een menswaardig verblijf te kunnen heeten. Daarin verbetering te brengen, moet de taak van het woningtoezicht zijn. Waar dit ontbreekt, zal de volksgezondheid geschaad worden en is het een hygiënische eisch te noemen, dat dit ten spoedigste ingesteld wordt.

■ PROF. J. A. VAN DER KLOES. HET BRIELSCHE SCHELPKALKTRASMEEL ■

(Vervolg op het gelijknamig artikel in jaargang 1911 Nr. 48)

Ik laat hier eenige cijfers volgen betrekking hebbende op de keuring van schelpkalktrasmeel op trek- en drukvastheid.

Vooraf zij opgemerkt, dat bij de keuring van tras de daartoe te bezigen mortel bestaat uit 2 gew. dln. tras, 1 drooggebluschte vette steenkalk, 3 normaal zand en 0.9 tot 0.95 water, welk mengsel geacht wordt in maatl. overeen te komen met 1 tras, 1 kalk, 1 zand en 0.45 tot 0.475 water.

Deze mortel moet na 1 + 13 dagen, bij een gemiddelde temperatuur van 15° C., een trekvastheid bezitten van ten minste 8 KG. per cM². en een drukvastheid van ten minste 40 KG. p. cM².; na 1 + 27 dagen een trekvastheid van ten minste 12 KG. p. cM². en een drukvastheid van ten minste 60 KG. p. cM².

Voor andere temperaturen komt in mijn A. V. een tabel voor, waarvan de cijfers, die op temperaturen boven 15° C. betrekking hebben, in den afgeloopen heeten zomer te hoog gebleken zijn. Ik maak daarom van deze gelegenheid gebruik om de volgende gewijzigde tabel openbaar te maken.

Tabel A. Keurings-eischen voor trasmortel 1 : 1 : 1
KG. p. cM².

Gem. temperatuur Celsius	Trekvastheid		Drukvastheid	
	na 1 + 13 d.	na 1 + 27 d.	na 1 + 13 d.	na 1 + 27 d.
10	3	7	15	35
11	4	8	20	40
12	5	9	25	45
13	6	10	30	50
14	7	11	35	55
15	8	12	40	60
16	8.5	12.5	42.5	62.5
17	9	13	45	65
18	9.5	13.5	47.5	67.5
19	10	14	50	70
20	10	14	50	70

Voor proefstukken van Brielsch schelpkalktrasmeel mag, om aan het gebruikelijke keuringsmengsel voor tras nabij te komen, niet meer dan 1/2 maatdeel zand toegevoegd worden (I, tabel B). Deze specie (in afzonderlijke deelen berekend 1 k., 1 1/4 t., 1 1/8 z.) is zoo kleverig — d.w.z. zoo aanhechtend, een groote deugd van

Tabel B.

Trekvastheid KG. per cM ² .		Drukvastheid KG. per cM ² .	
na 1 + 13 dagen	na 1 + 27 dagen	na 1 + 13 dagen	na 1 + 27 dagen
I. Schelpkalktrasmeel 1:1½ (1 kalk, 1¼ tras, 1⅛ zand)			
13.9° 9.5 9.3 9.25 9.2 9.0 8.7 8.0 8.0 7.7 7.2	14.3° 16.3 15.8 15.75 15.7 14.7 14.25 13.25 12.9 11.9 10.3	13.9° 34.47 35.5 35.4 32.5 32.0 30.0	14.3° 59.5 59.9 59.1 — — —
8.59	14.15	33.08	20.76
II. Schelpkalktrasmeel 1:1 (1 kalk, 1¼ tras, 2¼ zand)			
14.8° 11.0 10.9 10.4 10.0 9.8 9.8 9.5 9.4 9.4 9.3	14.4° 14.0 13.9 13.8 13.5 13.0 12.5 11.9 11.6 11.5 11.5	14.8° 26.62 28.6 26.2 25.2 24.6 24.2	14.4° 58.27 58.8 58.4 57.6 56.0 49.6
9.85	12.72	25.76	56.08
III. Schelpkalktrasmeel 1:1½ (1 kalk, 1¼ tras, 3⅛ zand)			
14.6° 7.4 7.4 7.1 7.0 6.4 6.4 6.3 5.5 5.5 5.0	14.6° 11.0 10.5 10.3 10.0 9.6 9.5 9.5 9.4 9.2 9.1	14.7° 23.1 25.3 23.5 20.5 20.1 19.2	14.4° 40.3 41.5 40.0 39.4 33.0 29.5
6.4	9.83	21.72	36.68

het materiaal¹⁾, dat de eerste maal bij het na een etmaal ontdoen van de vormen, de meeste drukproef-

¹⁾ Een metselaar heeft reeds gezegd: „Men kan er alles mee doen.”

stukken verongelukten. De 1 + 13 d. proef is toen met bijzondere zorg overnieuw gemaakt.

De uitkomsten voldoen bij 14° aan de tabel voor tras (tabel A). Verdubbelt men het zandgehalte (1 k., 1¼ t., 2¼ z.), dan voldoet de trekvastheid nog aan de tabel (1 : 1 : 1), de druvastheid slechts gedeeltelijk.

Er is iets te zeggen voor het opstellen van afzonderlijke keuringsvoorschriften voor schelpkalktrasmeel, doch dit kan eerst geschieden nadat een zeer groot aantal proeven op verschillende monsters van het materiaal verricht zijn.

Tabel C vertoont uitkomsten van drukproeven op mortel

Tabel C. Drukvastheid KG. p. cM².

IV Schelpkalktrasmeel 1:2 (1 k., 1¼ t., 4½ z.)		
7 d. lucht 14.9°	28 d. lucht 14.6°	7 × 21 d. 14.6°
23.23 { 24.3 23.2 22.2 22.1 21.4	22.64 { 44.1 43.4 42.8 34.2 32.2	39.34 { 38.7 38.6 38.5 38.3 33.8
14.0		
V Schelpkalktrasmeel 1:3 (1 k., 1¼ t., 6¾ z.)		
7 d. lucht 14.6°	28 d. lucht 14.4°	7 × 21 d. 14.4°
14.37 { 14.8 14.5 13.9 11.8 11.7	5.0 { 21.9 20.3 19.2 18.8 15.7	19.18 { 23.0 21.6 21.5 20.9 20.8
14.42		

1 : 2 (1 k., 1¼ t., 4½ z.) en 1 : 3 (1 k., 1¼ t., 6¾ z.) verkregen na tijdperken als wij voor de keuring van gemalen schelpkalk hebben aangenomen.

Delft. December 1911.

FRANK LLOYD WRIGHT, EEN MODERN BOUWMEESTER IN AMERIKA

(Vervolg en Slot.)

(MET EENE DUBBELE LOSSE PLAAT)

waar grootheid wordt met offers gekocht en die offers bestaan dikwijls in eene zekere onvruchtbaarheid in onderdeelen, welke wederom het gevolg is der opgelegde beperkingen. Voorts neemt men ze waar in eene zekere minachting voor die onberekenbare invloeden van intiem en persoonlijken aard, welke ons een gebouw doen liefhebben. Al deze offers worden gebracht aan den kultus der innerlijke waarachtigheid en men mag dat den architect niet als fout aanrekenen, want het is vaak de schuld der omstandigheden waarin hij gedwongen is te werken. —

In deze ééne zinsnede van ASHBEE wordt met weinige

woorden WRIGHT's kunst geschetst. Zij onderscheidt zich — zooals trouwens de moderne bouwkunst in het algemeen — door een onmiskenbaren hang om naar grootsheid te streven ook bij kleine opgaven en bereikt dat voornamelijk door effectvolle groepeerings van ongebroken massa's. Edoch elke deugd heeft zijne gebreken. De grootsheid gaat althans bij WRIGHT's woonhuisarchitectuur niet zelden ten koste der intimiteit zooals wij althans die plegen te begrijpen in onzen, door oud-hollandsche of oud-duitsche voorbeelden geschoolden geest; de zakelijkheid is niet vrij van nuchterheid; de rust doet vaak denken aan dorheid.

De individualiteit is op de spits gedreven. Zij moge

krachtig en gezond zijn en — ook dit als bij de moderne richting der architectuur overal ter wereld — bovendien gegrond op de beginselen eener logische samenstelling en praktische bruikbaarheid, maar daarbij is zij, hoewel zonder ordinaar te worden, soms banaal en daarbij van eene koelheid, eene zakelijkheid, welke waarschijnlijk slechts enkelen onzer voor hunne huiselijke omgeving op den duur zou kunnen bekoren. Het gaat WRIGHT's kunst als iemand die steeds en ten allen tijde in onopgesmukten vorm de naakte waarheid verkondigt, onplooibaar en onverzettelijk. Dat dwingt eerbied af, maar het wekt geene teere genegenheid.

Deze trekken spreken nog sterker in eenige andere van WRIGHT's gebouwen als de Unity-Tempel en het Unity-huis te Oak-Park (Illinois) en in het administratiegebouw der Larkin-fabrieken te Buffalo (N.-Y.), maar daar zijn zij meer gerechtvaardigd door den aard der bouwwerken.

Bij den Unity-tempel is met zeer persoonlijke visie een aan de antieken verwante graad van monumentaliteit verwezenlijkt. Wordt het vraagstuk der aesthetische oplossing van den cement-ijzerbouw gesteld, dan biedt deze tempel van machtig effect een uiterst leerzaam voorbeeld der bereikbare mogelijkheden. Maar vreemd kontrasteert ook zelfs in dit werk van WRIGHT met den indruk van het geheel, hoe enkele belangrijke onderdeelen beslist on-af, niet ten einde toe doorgedacht schijnen.

Het administratiegebouw der Larkin-fabrieken is de uiterste konsekwentie van het bedrijfsgebouw. Dit reusachtig gebouw, dat met zijne vier galerijverdiepingen om een middenhal ééne samenhangende kantoorruimte is, tot het laatste plekje voor lessenaars en archiefkasten bestemd, vormt het indrukwekkend symbool der overzichtelijke eenheid van het bedrijf. Het is absoluut zakelijk. Zijn ensemble zoowel als zijn kleinste onderdeelen werden uitsluitend gebaseerd op de eischen van het gebruik. Licht en lucht stroomden in overvloed binnen. Alles is even hygiënisch als praktisch bedoeld.

Hier is — zoo karakteriseerde Prof. KLINKHAMER dit gebouw in zijne voortreffelijke rede over den utiliteitsbouw ter Heemschut-Conferentie — hier is geen gelegenheid voor krantjes lezen en pijpjes rooken, voor luieren en babbelen, zooals in onze bureaugebouwen waar schier elk klerkje zijn eigen kamer heeft.

In dit gebouw is — anders dan doorgaans bij WRIGHT's werk — het interieur geslaagder dan het uitwendige, waar het karakter van zuiveren utiliteitsbouw met tot saaiheid en doodscheit overdreven nuchterheid is doorgevoerd. Dat uitwendige is levenloos. Of is het een symbool van geheimzinnige machten, welke, binnen die zware muren opgesloten, werken en zwoegen?

WRIGHT vond blijkbaar nog weinig gelegenheid zijn talent te ontplooiën in openbare werken. Zijn werkkring bepaalt zich in hoofdzaak tot voorname partikuliere landhuizen. Een geheele reeks gebouwen dezer categorie uit verschillende stadia van WRIGHT's ontwikkeling, te beginnen met een specimen uit 1893, geeft in de

genoemde afleveringen der „Berliner Architekturwelt" een belangwekkend idee hoe uit schuchteren en weifelenden aanvang zich geleidelijk eene steeds scherper en zuiverder omlijnde kunstuiting vormde. Deze heeft zich daarbij geheel vrij gehouden van historische elementen. Eene eigenschap die den kunstenaar gemakkelijk werd gemaakt door zijne bijna geheele onthouding van al wat naar ornament zweemt. Waarschijnlijk geheel ongezocht roept het werk van WRIGHT echter enkele malen japansche herinneringen wakker zoowel wat betreft het uit- als het inwendige.

Dat komt o. a. duidelijk uit bij eenige kleine landhuisjes, bij de glasverdeeling, bij het decoratief gebruik van planten en takken en vazen. Maar verder heerscht zonder eeniglei concessies op de meest brutale wijze het utiliteitsbegrip, zoowel wat de konstruktie betreft als de voor machinale uitvoering berekenende vormen. Hard, strak en stug doet dit zich vaak voor, te ver gedreven als de werking van iedere reactie, maar het is door de wijze waarop het tot in onderdeelen werd volgehouden, de uiting van een sterk en niet gewoon karakter.

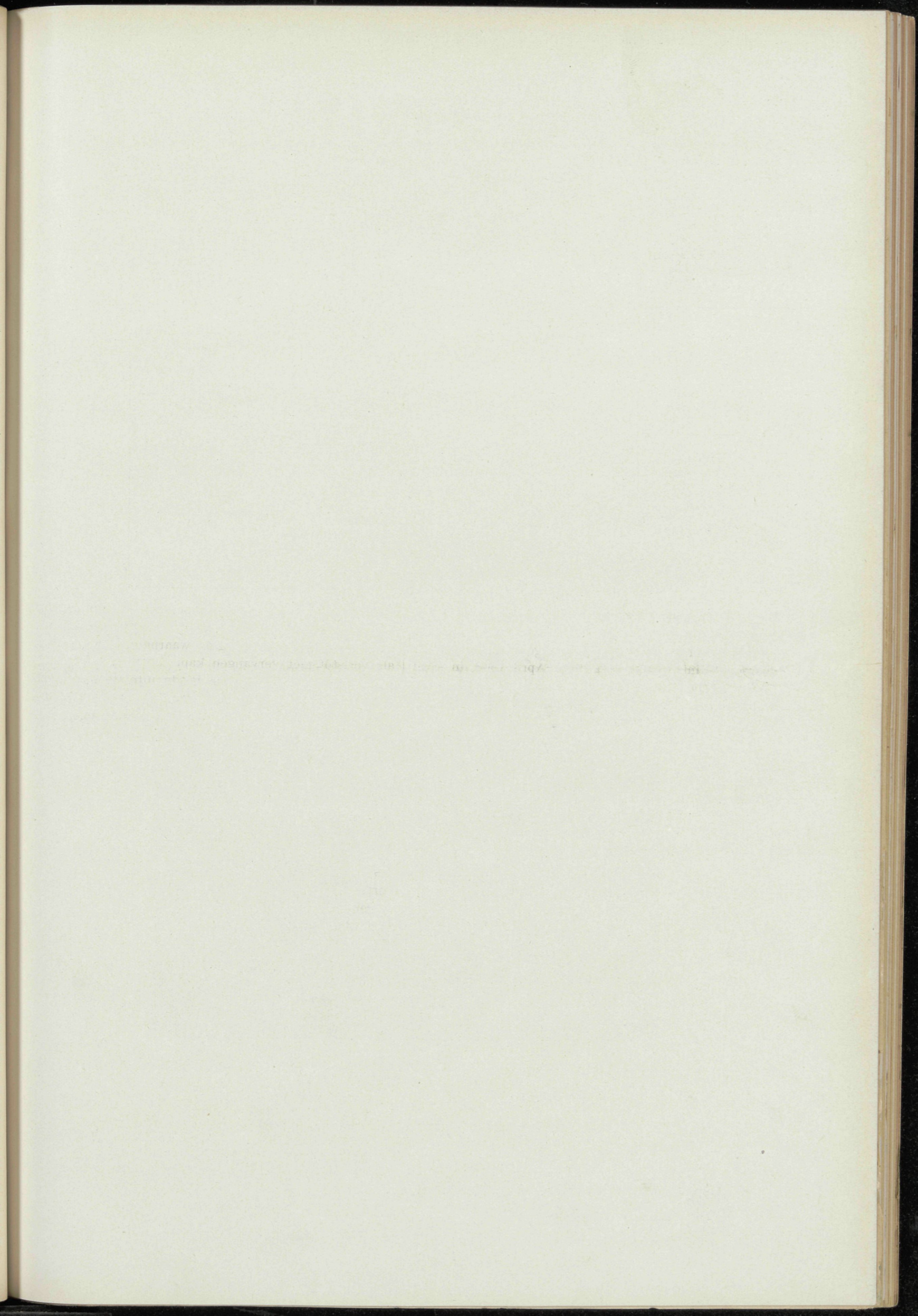
Het werk maakt een archaischen indruk. Verfijning, waarbij toch de beginsels ongerept kunnen blijven, zal men tevergeefs zoeken, tenzij daarvoor kunnen gelden enkele sprekende en mogelijk niet onopzettelijke contrast-effecten als bijv. de weelde van prachtige Oostersche tapijten in overigens uiterst simpel gehouden interieurs.

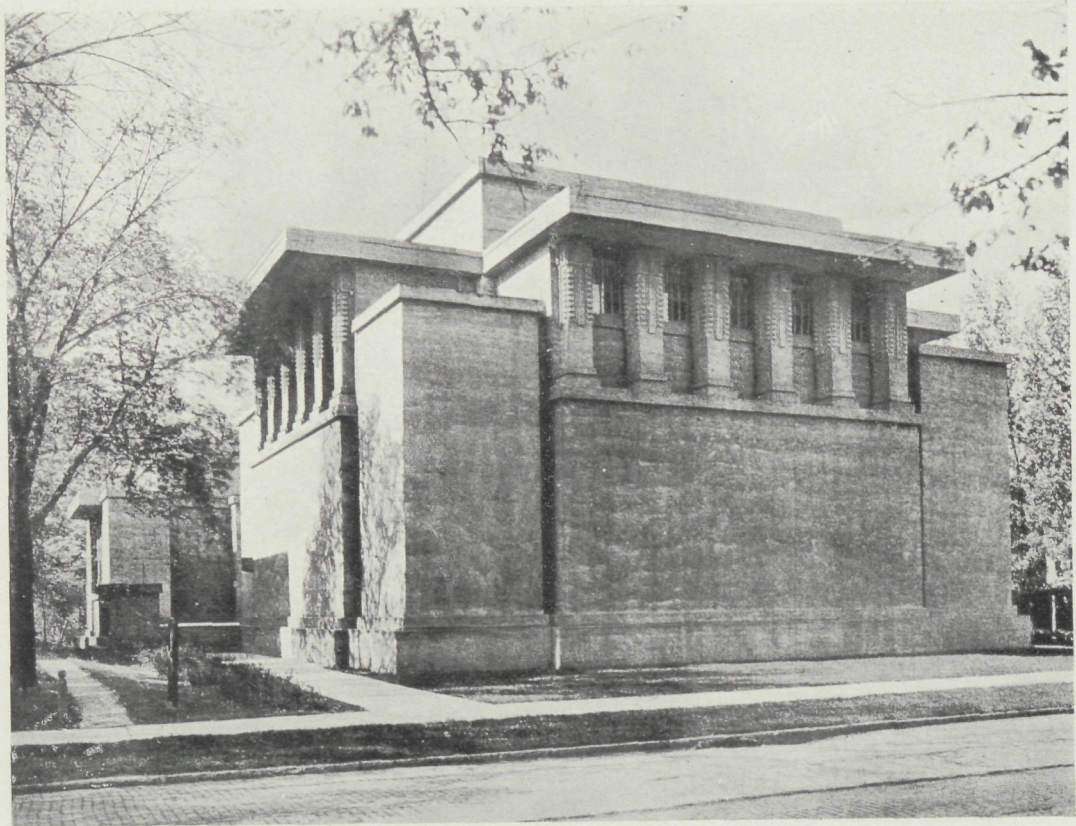
De beperkte hoogte der vertrekken — in verhouding tot hun oppervlakte doorgaans gedrukt — is nog hun meest „gemütlich" element. Groote stoelen en zware tafels zijn ongeveer het eenige meubilair. Het overige, kasten en buffetten, maakt deel uit der betimmering. Deze is in zeer simpele vormen gehouden. Als hoofdmotief van het interieur heeft zich naast de centrale verwarming, gehandhaafd de omvangrijke, doorgaans in baksteen uitgevoerde schouw met open haard.

In verband met dit gemis aan meubilair — 'twelk een teekenend onderscheid vormt met het normale, doorgaans met bric-à-brac overladen amerikaansche huis — is typisch hoe bij de plattegrond-uitbeelding, waarschijnlijk ook met het oog op de verlichting der gedrukte vertrekken, de buitenwanden geheel in venstergroepen plegen te zijn opgelost. Deze geven, vooral wanneer zij besloten zijn tusschen den zwaren gesloten onderbouw en het vervoerspringende dak — effectvolle contrastwerking! — den indruk der luchtige galerijen en loggia's van italiaansche villa's. Echt zuidelijk is in menig opzicht ook de breede, echt landhuismatig platte aanleg. De ontwikkeling is gezocht in het horizontale vlak en de samengestelde dienstafdeeling van het amerikaansche huis komt aan dien wensch tegemoet. WRIGHT weet het gevaar, dat dit type aan te weinig afwisseling, te weinig relief mank gaat, doorgaans te vermijden o. a. door overvloedigen aanleg van terrassen, pergola's en uitgebouwde paviljoenen.

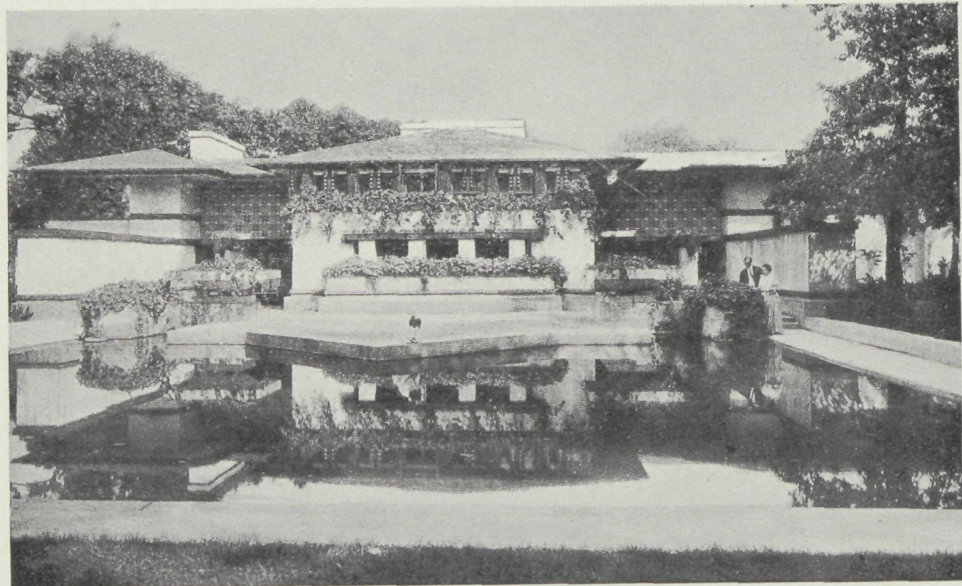
Zoo is het landhuis, dat dikwijls architektonisch tot een eenheid verbonden wordt met een nabijzijnd koets-

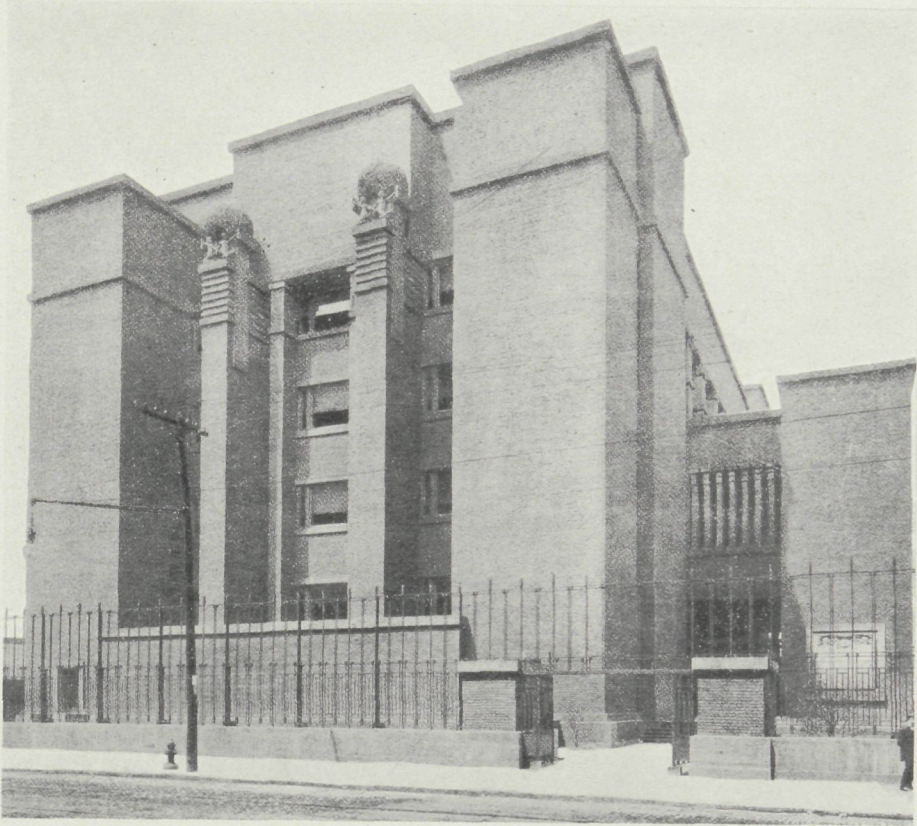

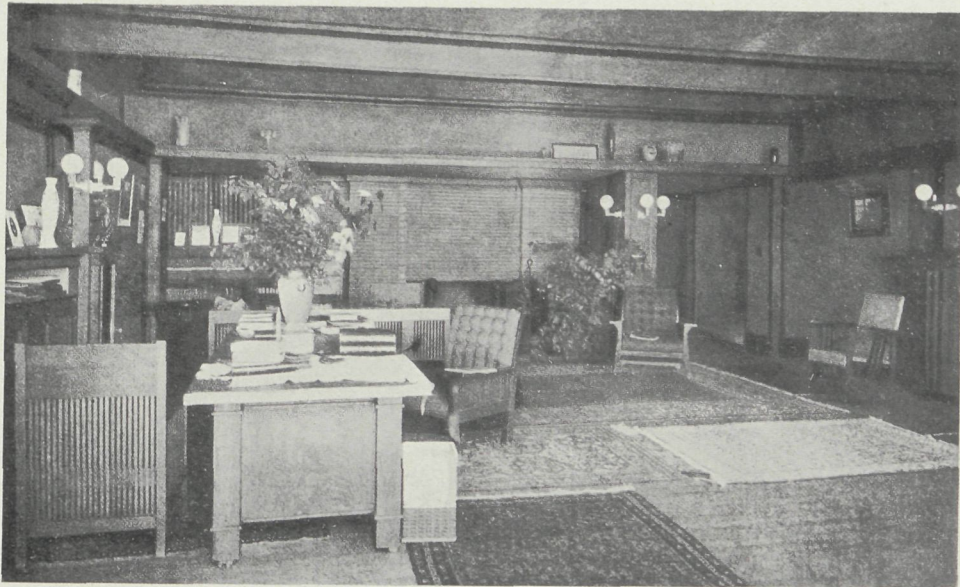
UNITY TEMPEL. OAK PARK. ILL.

WOONHUIS VAN AVERY COONLEY. RIVERSIDE. ILL

KANTOORGEBOUW DER LARKIN-FABRIEKEN. BUFFALO. N.-Y.

WOONKAMER IN HET LANDHUIS VAN WARD W. WILLITS. HIGHLAND PARK. ILL.

hu
wo
ge
wi
de
ty
va
die
me
Hij
gee
see
een
rijp
,
als
de
als
tijd
”
ner
voo
voo
dure
pers
alle
heb
cent
aan
gele
hier
wij

pers
geda
Nede
een
(hoof
en m
in b
op c
bete
zoek,
Me

omtr
1) L
section
painte
LEONA

huis of garage, geworden eene interessante groepeerling.

De breedte-ontwikkeling van WRIGHT's landhuizen wordt op velerlei wijzen door den ontwerper nader geaccentueerd o. a. door de flauw hellende daken, wier groote overstek een krachtige horizontale lijn in den gevel doet overheerschen. Het aldus ontplooid type, eenigszins naar klassieken trant, kan een indruk van rijkdom, ruimte en overvloed teweeg brengen, die men mist in onzen, bij ander klimaat passenden meer gedrongen aanleg.

WRIGHT is voor Amerika eene typische verschijning. Hij had daarbij het voorrecht, boven menig europeesch geestverwant, dat in de traditie-looze, krachtig pulserende amerikaansche samenleving, zijne theoriën een groot publiek vonden dat voor de verwezenlijking rijp was.

„Wij kunstenaars zijn geneigd ons te beschouwen als de ontdekkers der vormen die wij als nieuw aan de wereld schenken. Dat is niet zoo, want door ons, als werktuig, werkt de „Ueberseele”, de geest des tijds.

„In al onze werken vertoonen zich deze lijnen van nerveus haastige actie, deze groote massa's, de zin voor nieuwe verhoudingen, de angst voor de traditie, voor de eentonigheid welke het gevolg is der voortdurende mechanische herhaling, het streven naar persoonlijkheid om de monotonie te ontgaan. Dit alles is in onzen tijd psychologisch verklaarbaar. Wij hebben slechts te denken aan de industriële concentratie, aan de snelle overwinning der afstanden, aan de telefoon, het electrisch licht met zijne draadgeleidingen, de goedkoope mechanische energie en de hiermede verbonden wijziging der arbeidsvoorwaarden; wij moeten bedenken dat het oude en verouderde

produktiestelsel failliet is; daarbij komen de telegraaf, de fotografie, de ontwikkeling van de pers en bijzonderlijk der geïllustreerde tijdschriften en al de andere verschijnselen van den nieuwen tijd, welke, hoewel onbewust, op ons inwerken. Zij spreken alle uit ons, poppen op het wereldtooneel; zij leiden ons op onbekende wijze, zij laten ons allen een gemeenschappelijke, voor allen verstaanbare taal spreken.

„Om het nog eens te zeggen, een stijl ontstaat organisch en de stijl der 20ste eeuw zou wezen en realiteit missen, wanneer zich in hem niet weer spiegelden de invloeden, welke den achtergrond vormen voor het leven van onzen tijd.”

Die invloeden zijn in Amerika dieper dan elders doorgedrongen. Daar hebben zij op den aanvang eener nieuwe cultuur hun stempel gezet, op de cultuur van hen, die vrij en frank, zonder traditie, zonder verplichtingen naar links en rechts, zich, onder den drang of met gebruikmaking dier invloeden, met succes een weg door het leven baanden. In die groep van lieden zal men ontvankelijkheid vinden — zij het ook niet bij allen, dan toch bij enkelen — voor eene kunstuiting welke, als die van FRANK LLOYD WRIGHT, gebaseerd is geheel en al en uitsluitend op de meest moderne levensbeschouwing. Het werk van dezen architect slaat in, eenerzijds als zuivere en eerlijke uiting eener nieuwe cultuur, anderzijds omdat het niet ontwikkeld is uit losse theoriën, maar aanstonds een publiek vond dat het begreep. Die beide factoren van welslagen oefenden eene wisselwerking op elkander uit, die aan beide krachtig ten goede kwam en dat beteekent voor het blijvend succes van WRIGHT een veelbelovende toekomst.

Errata. Op blz. 20, laatste regel, leze men inplaats van inilier — interieur.

■ DR. H. WEFERS BETTINK. OUD-HOOGLEERAAR. HET LOODWITVRAAGSTUK ■

oor een paar weken verscheen een rapport ¹⁾ over dit vraagstuk, samengesteld door de Londensche Kamer van Koophandel.

Een afgevaardigde van deze Kamer heeft een persoonlijk en uitgebreid onderzoek naar de loodkwestie gedaan in Oostenrijk, België, Frankrijk, Duitschland, Nederland en Zwitserland; heeft gedurende dit onderzoek een aantal personen, zoowel mannen van wetenschap (hoofden van ziekenhuizen en andere geneeskundigen) en mannen van de praktijk bezocht, en het vraagstuk in bijzonderheden met hen besproken. Met het oog op de belangrijkheid van het vraagstuk, kan het beteekenis hebben, van de uitkomsten van dit onderzoek, een beknopt overzicht te geven.

Met uitzondering, voor een deel althans, van hetgeen omtrent Frankrijk wordt medegedeeld, komen de uit-

spraken van de personen, welke over het vraagstuk werden gehoord, in hoofdzaak overeen.

In de volgorde, waarin de mededeelingen in het rapport voorkomen, worden ze in verkorten inhoud hier weergegeven.

Oostenrijk. Dr. I. KAUP, die jaren lang bijzonder de aandacht gevestigd hield op vergiftigingsgevallen in het algemeen en bij huisschilders in 't bijzonder, is aan de Technische Hoogeschool te Weenen verbonden, om onderwijs te geven in Gezondheidsleer van den Arbeid. Hij is distrikts-geneesheer in Weenen en schreef in 1902 voor de „Oostenrijksche Vereeniging tot bescherming van den arbeid”, een brochure over lood- en phosphorvergiftigingen in verschillende bedrijven in Oostenrijk. ¹⁾ Hij was lid der in 1904 in Oostenrijk benoemde Rijks-commissie om de vergiftigingen door lood in Oostenrijk na te gaan. In deze 36 leden tellende commissie, hadden zoowel schilder-

¹⁾ Blei- und Phosphorvergiftungen in gewerblichen Betrieben Oesterreichs.

¹⁾ London Chamber of Commerce, White lead corroder's section. Departmental Committees of **Lead poisoning** among painters etc. Foreign commissions and regulations. WHITE and LEONARD, Bank Buildings, Ludgate circus, London E. C.

patroons als gezellen, fabrikanten van loodpreparaten, scheikundigen en geneeskundigen zitting; zij hoorde ook een aantal personen, die geen deel van de commissie uitmaakten.

Deze commissie kwam tot de slotsom, dat vooral in het droog verwerken van loodbevattende stoffen, de hoofdoorzaak van loodvergiftiging gelegen is. In 163 gevallen van loodvergiftiging, waren droogschuren en afkrabben daarvan de oorzaak in 115 gevallen; bij binnenwerk was dit vooral het geval. In weerwil van het steeds toenemend gebruik van loodwit voor buitenwerk, kwamen loodvergiftigingen bij dit soort van werk betrekkelijk in geringe mate voor.

Wat de technische zijde aanbelangt, was de algemeene uitspraak door vakmannen, dat voor binnenwerk zinkwit bruikbaar is, en door het niet geel worden, voordeelen aanbiedt boven loodwit, doch dat er voor buitenwerk geen verfstof bekend is, geschikt om loodwit te vervangen en dat ook voor het verwen van ijzer, loodmenie niet kan worden gemist.

Zeer werd aangedrongen op zindelijkheid, omdat aan het verwaarloozen daarvan, in een groot aantal gevallen de vergiftiging te wijten is. Voorschriften worden gegeven om die te bevorderen, en aangedrongen werd op het samenstellen van een eenvoudige handleiding voor de arbeiders, om hen de gevaren van het omgaan met loodverbindingen te doen kennen en aanwijzingen te geven om zich daartegen te behoeden.

In de voorschriften die tengevolge van het rapport door den Minister van Handel in April 1908 (in April 1909 uitgebreid) gegeven werden, wordt het droog schuren en afkrabben verboden, evenals het gebruik van loodhoudende verwen voor binnenwerk. Loodhoudende verwen moeten duidelijk als zoodanig worden aangewezen. Werkgevers moeten zorgen voor goede gelegenheid tot wasschen, en in bijzondere gevallen ook voor afzonderlijke werkpakken en respirators. De werklieden moeten op bepaalde tijden geneeskundig worden onderzocht en zoo zij aan loodvergiftiging hebben geleden, niet weer tot het bedrijf waarin deze werd veroorzaakt, worden toegelaten, zonder een geneeskundige verklaring, dat daartegen geen bezwaar is.

Na het in werking treden dezer bepalingen, is een belangrijke daling in de gevallen van loodvergiftiging bij schilders waar te nemen. Terwijl in 1907 op honderd ziektegevallen bij schilders in 5,5 percent, loodvergiftiging de oorzaak was, is dit cijfers in 1909 tot 3,9 percent en in 1910 tot 3,5 percent gedaald.

De bepalingen van 1909 eischen, dat aan iederen arbeider, die met loodhoudende stoffen omgaat, kosteloos moet worden uitgereikt een korte handleiding, waarin aangegeven wordt door welke voorzorgen het gevaar voor loodvergiftiging kan worden voorkomen.

Voor Bohemen heeft Dr. J. RAMBOUSEK, die alle zaken de volksgezondheid in Bohemen betreffende behandelen moet, gegevens verstrekt. Hoewel ook ongetwijfeld de opgaven niet volledig zijn, blijkt toch dat het aantal gevallen van loodvergiftiging van 147

(waaronder 17 bij huisschilders) in 1907 (het jaar voorafgaande aan het in werking treden der wettelijke voorschriften), tot 70 (waaronder 9 bij huisschilders) in 1910 is gedaald.

In Praag in een verffabriek was de daling van 16 gevallen in 1907 tot 2 lichte twijfelachtige gevallen in 1910; in een fabriek in Karinthië was de daling van 30 gevallen in 1909, tot 12 in 1910. De gunstige werking der wettelijke bepalingen is niet te miskennen en zou bij beter toezicht, daar er in de fabrieken niet altijd streng de hand aan gehouden wordt, nog beter uitkomen.

R. acht het verbod in Oostenrijk om voor binnenwerk loodwitverf te gebruiken noodeloos. In Duitschland waar dit verbod niet bestaat, is het aantal door loodverf ziek geworden huisschilders niets ongunstiger dan in Oostenrijk. R., wiens geheele wetenschappelijk leven aan de studie der gezondheidsleer gewijd is, spreekt als zijn besliste meening uit, dat het overhaast ingrijpen in een tak van nijverheid op grond dat zij schadelijk is voor de gezondheid, in hooge mate onwenschelijk is. Hij noemt het eenigszins kinderachtig alles in de nijverheid te willen verbieden wat enig gevaar oplevert; dit geldt voor het gebruik van loodhoudende verwen, maar ook voor menig ander bedrijf, dat vrij wat gevaarlijker is, dan dat van huisschilder.

Ook hij wijst er op, dat zinkwit — afgezien nog van het feit, dat hij in Bohemen in zinkwitfabrieken herhaalde malen loodvergiftiging waarnam — het loodwit als verfstof niet vervangen kan.

Verbod van loodverwen is de uiterste maatregel, waartoe men komen mag, wanneer het gevaar dat zij medebrengen, niet kan worden bedwongen door doelmatige voorzorgen. Aangezien vele verfstoffen, in de plaats van de loodhoudende aanbevolen, niet vrij zijn van lood, acht R. het gebiedend noodzakelijk, dat het moet worden aangegeven wanneer zij lood bevatten; het nalaten hiervan zou aanleiding kunnen geven tot het verzuimen van die voorzorgen, welke bij het gebruik van loodhoudende verwen voorgeschreven zijn.

Een schilderpatroon, met 300-400 arbeiders werkende, O. M. MEISSL, heeft mededeeling gedaan van zijn ondervinding gedurende 30 jaren. Hij heeft opgemerkt, dat het aantal gevallen van loodvergiftiging sedert het in werking treden der wettelijke bepalingen van 1908 merkbaar is verminderd. Hij acht zinkwit voor binnenwerk geschikt; het wordt niet geel zoo als loodwit. Verwen met zinkwit is evenwel duurder dan met loodwit, omdat dit laatste groter dekkraft bezit. Bij buitenwerk duurt zinkwit volgens hem drie jaar, terwijl loodverf het tot acht jaar uithoudt. Vaker vernieuwen van zinkverfbedekking zoowel als het maken van stellingen voor het verwen, maken de kosten bij het gebruik van zinkverf belangrijk hooger. Voor ijzerwerk is volgens M. menie onmisbaar en noch de Oostenrijksche spoorwegbesturen, noch het Gemeentebestuur van Weenen, zijn er in geslaagd een verfstof te vinden, die geschikt is om menie te vervangen.

Hij vestigt er de aandacht op, dat rooken, gedurende den arbeid met loodhoudende stoffen, vooral van sigaretten gevaarlijk is. Aan arbeiders, die door omgaan met loodhoudende verfstoffen, ziek worden, te verbieden verder met hun bedrijf voort te gaan, acht hij onmenselijk, omdat zulk een arbeider zoo

moelijk een ander middel van bestaan vinden kan. M. heeft bewerkt, dat in de wettelijke bepalingen is opgenomen, dat zulk een arbeider weder in het bedrijf kan worden opgenomen, wanneer de geneeskundige hem voor volkomen hersteld verklaart.

(Slot volgt.)

HEEMSCHUT

De wettelijke heemschut-regeling dringt voortdurend verder door. De Zwitsersche kantonale regeeringen maken bij de invoering van het nieuwe Zwitsersche Burgerlijk Wetboek bepalingen betreffende de Heimatschutz. De Bernsche regeling hebben wij reeds vermeld; thans is volgens de „Schw. Bauz.” van 6 Jan. het kanton Bazel-stad gevolgd en wel met een scherpe verordening.

Hieraan is ontleend dat:

1°. bij grove ontsiering eene bouwvergunning kan worden geweigerd.

2°. strenger mag worden geoordeeld bij stadsgedeelten die historisch of artistiek belang hebben of wel merkwaardig zijn door een fraai totaal-effekt, aangezien dan de toestemming tot nieuwbouw of verbouw ook wordt geweigerd, wanneer daardoor de eigenaard van het ensemble zou worden geschaad. Deze stadsgedeelten worden door den Regeerings-Raad aangewezen en de bepaling in het kadaستر vermeld.

3°. ditzelfde geldt ook voor herbouw of verbouw van afzonderlijke gebouwen met historische of artistieke beteekenis.

4°. voor het aanbrengen van reclameborden, opschriften, enz. aan de sub 2° en 3° bedoelde gebouwen en stadspunten is toestemming der bouwpolitie noodig. Deze moet daarbij strenger oordeelen wanneer het reclames betreft voor zaken die niet in het betrokken huis zijn gevestigd. De bouwpolitie kan ook het verwijderen van bestaande reclames aan de bovenbedoelde gebouwen gelasten.

5°. voor een en ander is het advies in te winnen eener uit 5, door den Regeerings-Raad van het kanton benoemde, leden bestaande Staats-heemschut-commissie.

6°. uitdrukkelijk is verklaard dat de Staat voor deze maatregelen geene schadevergoeding verschuldigd is.

GEMENGDE BERICHTEN

AMSTERDAM. Het Beurspoortje, dat aan de sloepersstaking een kort uitstel van executie dankt, vindt in de laatste oogenblikken der elfder ure een geestdriftig verdediger in het „H.blad” van 19 Jan 1912. Hij eindigt met het uitspreken en bepleiten der mogelijkheid van uitstel — gevolgd door afstel — der amotie van het karakteristieke gebouwtje.

Dat een overeenkomstige wensch reeds bepleit werd toen — jaren geleden — de Damplannen vasteren vorm aannamen, ligt voor de hand als men overweegt dat het Beurspoortje, hoezeer ook in den loop der eeuwen geschonden en veranderd, ongeveer het eenige architektonisch waardevolle onderdeel is dat bij eene nieuwe Dambebouwing gevaar liep te vallen. Desniettegenstaande waren bij de uitgeschreven prijsvraag voor een Damplan de mededingers vrijgelaten.

De schrijver van het „H.bl.”-artikel is echter in een zeer belangrijk punt slecht geïnformeerd. Hij schrijft n.l., dat de nieuwe Damaanleg nog niet definitief zou zijn, dat een besliste vaststelling van een stratenplan nog niet plaats had en dat dit geheel afhangt van de verdere inzichten, van de dingen die komen zullen en van de wenschen der gegadigden voor de bouwterreinen. Niet aldus. Er is wel degelijk een door den Gemeenteraad vastgesteld plan voor de Dambebouwing, 'twelk opgemaakt is met medewerking der Dam-Commissie. In verband met dit plan is zelfs nog eene kleine wijziging gebracht in het lang te voren verkochte „Bijenkorfterrein” opdat de hoekpartij van het daarop te stichten gebouw een pendant kon worden van het nieuwe blok Rokin—hoek Vijgendam. De vaststelling van het plan heeft dus zelfs reeds in onderdeelen plaatsgevonden. Dit plan, dat thans wordt uitgevoerd, houdt in de algeheele slooping, ook van het Beurspoortje. Zijn wij goed ingelicht,

dan heeft dit laatste een punt van ernstige bespreking in de Commissie uitgemaakt. Zij achtte evenwel de mogelijkheid uitgesloten dit 17de eeuwse fragment met de te verwachten moderne bebouwing tot een harmonisch geheel te verbinden. Maar dat neemt niet weg dat het verdwijnen te betreuren kan zijn.

De Bond Heemschut en de aangesloten Vereenigingen. Naar aanleiding van het in nummer 3 opgenomen bericht wordt onze aandacht erop gevestigd dat de daarin uitgesproken wensch niet voor verwezenlijking vatbaar is. Immers bij de behandeling der ontwerp-Statuten van den Bond in December 1910 werd een voorstel van de Mij. tot Bev. der Bouwk. „om vraagstukken rakende het gebied waarop de aangesloten lichamen werkzaam zijn, ter afdoening of anders om praeadvies in handen der lichamen te stellen” verworpen met op één na algemeene stemmen.

Daarbij werd echter van de bestuurstafel de uitdrukkelijke verzekering gegeven dat ieder aangesloten lichaam zijn vrijheid van handelen in den meest volstrekten zin behield.

Voordracht-H. P. Berlage over Amerika 30 Januari a.s. in de Koningszaal van Natura Artis Magistra te 8 uur 's avonds. Gemeenschappelijk souper à f 1.50 per persoon. Opgave uiterlijk 29 Januari a.s. aan het bureau der Mij. tot Bevordering der Bouwkunst, Marnixstraat 402, Amsterdam. De introductie is op ruime schaal opgesteld ook voor dames.

AMERSFOORT. De Kamperbinnenpoort, die door het silhouet harer torentjes aan menig stadsgezicht beteekenis en schoonheid verleent, is sinds eenigen tijd met afbraak bedreigd ter wille eener schromelijk overdreven verkeerseisch. In de plaatselijke bladen (bijv. „De Eemlander” van 22 Januari) wordt nu naar aanleiding van eenige onjuistheden door den heer VAN DUINEN in de laatste Raadszitting medegedeeld, door JAN KALF breedvoerig en met klem van redenen betoogd 1°. de beteekenis der Kamperbinnenpoort voor het Amersfoortsche stadsbeeld en het belang haar te behouden 2°. de wijze waarop aan den gestelden verkeerseisch kan voldaan worden met behoud van het monument.

Amersfoort bezit in Koppelpoort en Monnikendam twee waterpoorten, in Plompe Toren en Kamperbinnenpoort twee landpoorten. Terwijl de Plompe Toren een specimen is van den eenvoudigsten poortaanleg (rechthoekigen torenvorm met, thans dichtgemetselden, doorgang) herinnert de Kamperbinnenpoort aan een veel ontwikkelder vorm bestaande uit den door twee torentjes geflankeerde voorpoort welke door een brug verbonden was met het eigenlijke poortgebouw (hetwelk sinds lang verdwenen is).

De Poort, die door alle beschrijvers van architectuur en stads-schoon van Amersfoort (ook door GALLAND) wordt geroemd, heeft voor het stadsbeeld inderdaad buitengewone beteekenis, vooral als afsluiting der Langestraat. Zij maakt verder deel uit van de ontwikkelingsgeschiedenis der stad, als overblijfsel der eerste, 13de eeuwse omwalling, wier beloop nog door de Singels wordt aangegeven.

Haar behoud — 'twelk voor onze lezers zeker niet behoef te worden betoogd — is dus ten volle gewettigd, terwijl het verkeer verre blijft beneden dat waarvoor bijv. de Haagsche Gevangenpoort voldoende is. Het is te wenschen dat de Gemeenteraad niet moedwillig de stad van een harer aantrekkelijkheden voor vreemden gaat berooven. De door den heer KALF aangewezen manier om desgewenscht door amotie van eenige, deels reeds aan de gemeente toebehoorende huisjes, het verkeer om de Poort heen te leiden, zal finantiël geen bezwaar kunnen zijn. Er is slechts goede wil voor noodig. Op dergelijke wijze — waarbij dan tegen de Poort soms een muur met doorgang werd aangebouwd om het vreemde effect eener geïsoleerde poort te neutraliseren — is in Duitschland reeds herhaaldelijk een oud monument gespaard en tevens de meest moderne verkeerseisch bevredigd. Met den heer KALF op de bres zal echter de vijand niet gemakkelijk zegevieren.

„De Telegraaf” over de Haagsche schouwburg. Het besluit van den Haagschen gemeenteraad om door FELLNER & HELMER een ontwerp te laten maken geeft den heer C. L. DAKE aanleiding tot een stukje in de „Telegraaf” dat al even oppervlakkig is als zijn kort te voren geschreven „aanteekeningen” over nationale bouwkunst. Het blijkt dat de heer DAKE zich zéér slecht het verloop der Haagsche schouwburgkwesitie herinnerde. Het heeft geen zin voor onze lezers het stukje van den heer

DAKE te ontleden. Bij lezing immers zullen zij aanstonds onderscheiden dat en uitgangspunt en konklusie absoluut onjuist zijn. De heer DAKE kent blijkbaar niet het spreekwoord van den schoenmaker en zijn leest hij uit zich mitsdien over allerlei dingen waarvan hij geen verstand blijkt te bezitten en waaromtrent zijne meening dan ook niet voldoende gefundeerd is. De deskundige merkt dat direct. Het valt echter te betreuren dat de Redactie van een groot dagblad de kritiek der bouwkunst aan zóó onbevoegde hand toevertrouwt.

Welke eischen moeten wij stellen aan bouwen? In het „Utrechtsch Nieuwsblad” van 13 Januari l.l. is volledig afgedrukt eene voordracht die de architect C. J. DE HAAS hield voor eene bouwcoöperatie. De voordracht is natuurlijk berekend voor een niet-technischen lezerskring, maar zij is een uitstekende les voor allen die bouwen en daarbij de meest onmogelijke wenschen plegen te koesteren. Den schrijver en de redactie dank dat zij aldus eene juistere waardeering van het bouwen propageerden.

VLISSINGEN. De herbouw van den St. Jacobstoren en torenbouw in gewapend beton. Toen het voorstel van B. en W. om den herbouw in gewapend beton uit te voeren in den Raad was aangehouden, heeft het Raadslid A. STAVERMAN — wien dat besluit te danken was — de goede gedachte gehad aan 25 architecten advies te vragen of gewapend beton de voorkeur verdiende boven eikenhout en of zij meenden dat gewapend beton het een zestal eeuwen zou uithouden.

23 adviezen kwamen in. Een drietal daarvan is niet ter zake dienend of houdt zich neutraal. Het is opmerkelijk dat zich onder de overblijvende 20 slechts 3, zegge drie, voorstanders bevonden van herbouw geheel op de oude vormen in gewapend beton. De overige antwoorden zijn alle zeer beslist tegen zoodanig voornemen. 2 adviezen achten in beginsel gewapend beton acceptabel, maar verbinden er toch de besliste voorwaarde aan, dat dit moderne materiaal een modernen vorm eischt — waarvan de Vlissingsche Raad niet gediend is.

Absoluut verwerpelijk wordt elke gewapend betonconstructie geacht in 8 adviezen. Een 5-tal adviezen wijst er op dat de ervaring over de betrouwbaarheid van het gewapend beton voor torenbouw ontbreekt en 3 dezer knopen daaraan dan nog de waarschuwing vast om toch vooral geen Renaissancevormen in dat materiaal uit te voeren.

2 adviezen steunen uitsluitend op aesthetische bezwaren. In totaal zijn dus 17 adviezen tegen het voorstel van B. en W. en slechts drie er voor. Het zal ons benieuwen wat na deze ondubbelzinnige uitspraak de Vlissingsche gemeenteraad zal besluiten: Moderne constructie in een modernen vorm of de oude vorm in de oude constructie. Daar de adviezen vertrouwelijk zijn mogen wij geen namen noemen.

Uit de enquête van den heer STAVERMAN kan natuurlijk geen absoluut algemeene konklusie worden getrokken. Immers de adviezen hebben betrekking op een bijzonder geval: een open en luchtig gekonstrueerde spits van Renaissance-vorm.

Toch werden verschillende wetenswaardige bezwaren van algemeene strekking te berde gebracht. Gewezen werd allereerst op de noodzakelijkheid het beton te bekleeden tegen atmosferische invloeden, die te Vlissingen met zijn ziltige zeedampen al zeer ongunstig zijn. En zelfs die bekleeding zal den invloed der temperatuurswisseling niet buitensluiten. Herstelling van onderdeelen, die bij houtbouw gemakkelijk is, zal bovendien in gewapend beton ondoenlijk zijn of met groote moeilijkheden gepaard gaan.

Betreffende het brandgevaar wordt een verrassende meening uit assuradeurskring medegedeeld: dat cementijzeren gebouwen een slecht risico voor assuradeuren zijn.

Gewezen werd ook op de kans dat een gewapend beton-toren meer zou blootstaan aan het inslaan van den bliksem, terwijl bovendien gewezen werd op de mogelijkheid hout te drenken met stoffen die het tegen vuur bestand doen zijn.

Overigens is opmerkelijk hoezeer de adviezen, al is hunne overgrote meerderheid van gelijke strekking, soms uiteenloopen. Om een kras voorbeeld te noemen: terwijl A zegt: „Nu bestaat er bij mij geen enkel bezwaar dit houten geraamte te vervangen door een geraamte van monierijzerwerk, mits dit geraamte, gelijk het houten van de oude torens, geheel worde bekleed met lood en leiën”, verklaart B: „(Ik) zou het voor de toren als monument zeer bejammeren indien men de torenspits van gewapend beton ging optrekken” en voorts: „(ik) vind... het bekleeden van beton met lood en leiën eene onzuivere, onware constructie. Beton vraagt, wanneer bekleeding eventueel noodzakelijk is, een ander bekleedingsmateriaal, dat zeker niet zou passen bij het 16e eeuwsc cachet der spits.”

Voltooiing van historische bouwwerken in modernen geest. Wij hebben reeds — op blz. 2 van dezen jaargang — medegedeeld dat bij de voltooiing van den westgevel der kathedraal te Freiberg in Saksen voor uitvoering is aangewezen een volkomen modern ontwerp van Prof. Dr. Ing. BRUNO SCHMITZ. Het is merkwaardig dat alle mededingers in den besloten prijsvraag de „Bauräte” SCHILLING & GRÄBNER (die

reeds vroeger ter bescherming van de beroemde Gouden Poort der kathedraal een absoluut modern portaal hadden gebouwd), Prof. WILHELM KREIS en Oberbaufurat Prof. Dr. HERMANN BILLING, moderne ontwerpen hadden ingediend.

Zij alle waren dus, en blijkens hunne ontwerpen terecht, van oordeel, dat een vrije schepping voor den toren zéér wel kon harmonieeren met het in hoofdzaak Gothische (deels Renaissance, deels Romaansche) gebouw. Er was in de Dombouwvereniging nog een strooming voor een hoofdvorm van historisch karakter met detailbewerking in modernen geest. Met 16 tegen 58 stemmen bleef deze richting echter in de minderheid.

De „Deutsche Bauz.”, die van alle ontwerpen afbeeldingen geeft, brengt ook een kort verslag van de besprekingen die aan het besluit voorafgingen. Men erkende daarbij ten volle het recht dat de kunstenaar mag afwijken van de waarschijnlijke bedoelingen der oude meesters wanneer hij meent dat deze niet-harmonisch bij het geheel zouden passen. Men kende hem ook het recht toe om de oude bedoeling te verlaten wanneer hij eene oplossing in den geest van onzen tijd dacht te vinden op een anderen grondslag dan het resultaat van historische onderzoekingen. Dit laatste betekent de volkomen stijlrijheid voor den kunstenaar werkend aan een oud bouwwerk van historisch type.

Deze prijsvraag, haar resultaat en hare motiveering mogen den Vlissingschen autoriteiten ter kennisname worden aanbevolen voor en aler zij in zake den herbouw van hun St. Jacobstoren een eindbesluit nemen.

De prijsvraag voor het Bismarckmonument te Berlijn. Het hoofdcomité heeft in afwijking van het Jury-oordeel voor uitvoering niet aangewezen het met den 2en prijs bekroonde ontwerp van architect BESTELMEYER en beeldhouwer HAHN, maar een ander onbekroond ontwerp waarin KREIS het bouwkundige en LEDERER het sculpturale gedeelte had vervaardigd.

De Deutsche Künstlerbund en de Allgemeine Deutsche Kunstgenossenschaft protesteerden er met klem tegen dat aldus het oordeel der uit artisten samengestelde Jury waarin de mededingers vertrouwen stelden, is ter zijde gesteld door een leken-commissie.

Het schijnt dus dat de keuze der Hoofd-commissie geenszins de onverdeelde instemming der beter tot oordeelen bevoegden bezit.

BOEK EN TIJDSCHRIFT

Architectura Nr. 3. A. C. BLEYS, necrologie. Het Ziekenhuis te Kampen, arch. W. KROMHOUT (met afb.) Verslag van het plaatwerk „de Architect”. Raadhuis te Amsterdam. Bespreking van de reclamebrochure van OTTO SCHULZ tuin-arch. (met afb.).

Bouwkundig Weekblad Nr. 3. Verslag Hoofdbestuurverg. Rapport der A. V.-Commissie. A. C. BLEYS door A. W. WEISSMAN (met afb. van eenige zijner werken). Over de wenschelijkheid der aansluiting der Mij. tot Bev. der Bouwk. bij het Verbond van Kunst. Ver. door JOH. G. ROBBERS. Winddruk door W. J. M. v. D. WILPERSSE (slot). Conferentie Heemschut (vervolg).

De Opmerker Nr. 3. Naklank van de Heemschut-Conferentie

PRIJSVRAGEN, EXAMENS EN TENTOONSTELLINGEN

Prijsvraag voor boerderijen, uitgeschreven door de Vereniging voor Stalverbetering in Noord-Brabant.

Wij moeten mededinging aan de bovenbedoelde prijsvraag ernstig ontraden, wijl het programma niet voldoet aan de billijkheidshalve te stellen eischen van prijsbepaling en beoordeeling. Wij zullen dan ook van deze prijsvraag verder geen melding maken.

Prijsvraag Arbeiderswoning-meubileeringen van „Ons Huis” te Rotterdam.

De Directeur van „Ons Huis” maakt bij deze, namens de Jury, de volgende ingekomen vragen en daarop gegeven antwoorden bekend.

Vraag 19. Mag de ontvangkamer veranderd worden in slaapk.?
Antwoord: Neen.

Vraag 20. Moeten de ontwerpen van de plattegronden gemaakt worden voor de tentoonstelling, of voor de eventueel te bouwen huizen?

Antwoord: Voor de tentoonstelling.

Vraag 21. Is voor de kachels, lampen, vloerbekleding, gordijnen, enz. een eenheidsprijs bepaald, of is de mededinger hierin vrijgelaten?

Antwoord: Dit wordt vrijgelaten.

Vraag 22. Is het noodzakelijk, dat de vloeren met kleeden belegd worden, of zijn deze soms geschilderd?

Antwoord: Wordt vrijgelaten.

A. DE KOE, Directeur.

DE BOUWWERELD

RED.: J. H. W. LELIMAN B.-I. AMSTERDAM. UITGEVER: F. VAN ROSSEN

J. H. W. LELIMAN. B.-I. FREDERIK DE GROOTE ALS BOUWMEESTER EN BOUWHEER ¹⁾

De herdenking, 24 Januari l.l., van den dag waarop tweehonderd jaar te voren FREDERIK DE GROOTE werd geboren, heeft aanleiding gegeven de groote veelzijdigheid van 's konings gaven in herinnering te brengen. FREDERIK DE GROOTE werd geschetst als staatsman en staats-huishoudkundige, als veldheer, als beoefenaar der muziek, als kunstverzamelaar, als denker en als schrijver. Het lijkt mij gewettigd dat beeld aan te vullen met eenige trekken die den koning doen kennen als beoefenaar en bevorderaar van bouw- en tuinkunst. Daartoe kan voor ons eene bijzondere aanleiding bestaan, wijl FREDERIK'S, aanvankelijk uitsluitend fransche smaak, bij hare latere ontwikkeling op dit gebied hollandsche invloeden onderging.

Ook in de beide zoeven bedoelde hoedanigheden was FREDERIK verre van gewoon. Met gelijk recht als SAINTE BEUVE hem een geboren schrijver noemt, acht DU BOIS-REYMOND hem tot bouwmeester geschapen.

De koning voelde zich om meer dan één reden tot de bouwkunst aangetrokken. Zij was hem meer dan eene liefhebberij. Zijne gedachten gaan zelfs in de moeilijkste en zorgelijkste oogenblikken naar de bouwwerken aan wier totstandkoming hij zoo groot persoonlijk aandeel placht te nemen.

¹⁾ Literatuur: E. DU BOIS—REYMOND. FRIEDRICH II in der Bildenden Kunst. Rede zur Feier der Jahrestages FRIEDRICH II in der Akademie der Wissenschaften zu Berlin am 27 Januari 1887. Deutsche Rundschau 1887.

AUGUST KOPISCH. Die Kön. Schlösser und Gärten zu Potsdam. Berlin 1864.

Berlin und seine Bauten. Herausgegeben vom Architekten-Verein zu Berlin.

E. CURTIUS. FRIEDRICH II und die Bildenden Künste. Gesammelte Reden und Vorträge. Band II.

O. KLOEPPPEL. Fridericianisches Barock. Leipzig 1909.

H. RÜCKWARDT. Schloß Sanssouci. Berlin 1887.

P. WALLÉ. Leben und Wirken KARL VON GONDARDS Berlin 1891.

Dr. Ing. ED. JOBST—SIEDLER. Die Gärten und Gartenarchitekturen FRIEDRICH'S DES GROSZEN. Zeitschrift für Bauwesen 1911.

CORN. GURLITT. FRIEDRICH DER GROSZE als Architekt. WESTERMANN'S Monatshefte 1890.

LÜBKE—SEMRAU. Grundriss der Kunstgeschichte. Band IV. Barock und Rokoko. Stuttgart 1905.

CORN. GURLITT. Geschichte der Kunst. Stuttgart 1902.

R. DOHME. Barock und Rococo Architectur.

W. VON KNOBELSDORFF. GEORG WENCESLAUS VON KNOBELSDORFF, der Baumeister und Freund FRIEDRICH'S DES GROSZEN. Berlin.

E. GUGEL. Geschiedenis van de Bouwstijlen. Arnhem 1903.

Te bouwen was naar 's konings opvatting echter tevens een staatsbelang. Zijnen minister VON DER HORST althans verklaarde hij, dat bouwen een uitstekend ondernemen was óók als het zonder praktisch doel geschiedde, wijl het arbeid verschaftte aan kunstenaars en werklieden. En de koning handelde, ondanks zijne zuinigheid, naar die gedachte. Meer dan veertig milioen Mark werd door hem na den 7-jarigen oorlog alleen te Berlijn en Potsdam voor bouwwerken besteed. Nauwelijks was de vrede gesloten of de opdracht voor den bouw van het Neue Palais te Potsdam werd gegeven, naar FREDERIK'S woord uit later dagen weliswaar een „fanfaronade” ten bewijze dat Pruisen volstrekt niet uitgeput was, maar mede in de bedoeling om de na lange oorlogsjaren gefnuikte kunstnijverheid op de been te helpen.

FREDERIK'S vader had met betrekking tot bouw- en tuinkunst zich bepaald tot het nuttige. Waren siertuinen hem volkomen overbodig, met des te grooter ijver had hij de vruchten- en groentenkweekerij bevorderd en op bouwkunstig gebied werd de, door Pruisen's eerste koning, FREDERIK I, aangevangen monumentale uitbeelding van Berlijn niet voortgezet. Deze had, waarschijnlijk meer uit pronkzucht dan wel uit profetisch vertrouwen op de toekomst, onderscheidelijk door SCHLÜTER en NEHRING, te Berlijn een slot en een tuighuis laten bouwen die buiten verhouding stonden tot de beteekenis van zijn nog weinig beteekenend rijk. Ook het slot te Charlottenburg getuigt nog van den grooten bouwlust van FREDERIK I. Diens opvolger trok al zijne krachten samen op Pruisen's stoffelijke ontwikkeling. Als hij liet bouwen, dan waren het woonhuizen en dorpen voor ballingen en kolonisten, die hij naar zijn staat trok.

Die vaderlijke voorbeelden werden ook door FREDERIK II gevolgd, maar buitendien ontstaat onder zijne regeering en door zijn toedoen plotseling en onverwacht een bloeitijd van het weelderigst Rococo. Die tijd kon echter slechts kort zijn, want reeds toen FREDERIK in 1740 aan de regeering kwam, bereidden elders andere denkbeelden een nieuwe kunst van strenger aard geleidelijk voor. Zodoende was FREDERIK'S Rococo slechts een korte overgang tusschen barok en het classicisme. Wel beschouwd heeft dit rococo eigenlijk den ontwikkelingsgang der bouwkunst in Pruisen onderbroken. Het classicisme naar den trant der hollandsche

palladiaansche bouwkunst van het begin der 18e eeuw immers had vroeger, doordien **FREDERIK WILHELM I** den Amsterdammer **BOUMAN** als zijn bouwmeester had ontboden, in Pruisen vasten voet gevat.

Onwillekeurig verbindt men aan het tijdperk der rococo-kunst dat van matelooze geldverspilling waartegen geen staat op den duur bestand was. **FREDERIK II** heeft echter bij de bevrediging zijner bouwlust niet 's lands finantiën uitgeput gelijk de toenmalige vorsten van Saksen, Beieren of Wurtemberg, om van de kleinere potentaten te zwijgen. Wie zijne stichtingen te Potsdam beschouwt als een der vele navolgingen van Versailles, moet daarbij aanstonds het voorbehoud maken dat zij niet, op één lijn gesteld met Pillnitz, Nymphenburg of Ludwigsburg, kunnen dienen ten bewijze dat Versailles terecht de „vloek der volken” werd geheeten.

FREDERIK was spaarzaam en zuinig. Hij wist als bouwheer en, wat meer zegt, zelfs als verzamelaar, van maathouden. De Sixtijnische Madonna liet hij zich ontgaan, hoe gaarne hij dat stuk ook had bezeten, omdat, zooals hij zijn onderhandelaar schreef, het den koning van Pruisen niet schikte 30.000 dukaten te geven voor een schilderij. Dat liet hij zijn kollega van Saksen over. En als koninklijk bouwheer zeide hij tot zijn vriend **D'ALEMBERT**: „Ik houd er van om te bouwen en te versieren, maar slechts uit mijn spaarpot, de staat lijdt er niet onder. Ik zou mij schamen als ik moest vertellen, hoe duur Sanssouci mij kwam, de tuinen en zuilengangen, de schilderijen en antieke beelden. Maar ik heb dat alles uit mijne besparingen betaald.”

FREDERIK's bouwwerken, op dien grondslag ontstaan, kunnen zich in omvang en indrukwekkende grootheid niet meten met de paleizen en parken van menig zijner tijdgenooten, maar ondanks kleiner formaat maken zij vaak dieper indruk omdat, naar een tijdgenoot — **BIELFELD** in zijne „Lettres familières — terecht oordeelt: „**FREDÉRIC** sait imprimer une caractère de grandeur à tout ce qu'il entreprend.” Zij hebben, afzonderlijk en in hun onderling verband beschouwd, bovendien op vele dezer een eigenschap voor die hunne beteekenis aanmerkelijk verhoogt. Zij zijn uiting van een veel persoonlijker karakter, van welks belangwekkende kunstontwikkeling zij het beeld vastleggen. Die ontwikkeling beantwoordt aan 's konings tweezijdigen aard: „epicurist uit temperament, stoïcijn uit beginsel.”

Aanvankelijk was **FREDERIK** geheel in den franschen geest bevangen, die zijn epicuristische neigingen bevredigde, maar als naderhand de koning geen tijd meer vond epicurist te zijn, als zorg en ernst op den „ouden **FRIJS**” hun stempel zetten, moet ook de wuffe rococo-kunst, voorliefde zijner jeugd, plaats maken voor strengere classicisme.

Toen kroonprins **FREDERIK** na de verzoening met zijn vader in 1732 zich te Neuruppin vestigde, koos hij tot een der leden zijner kleine hofhouding **GEORG WENZEL VON KNOBELSDORFF**. Deze, in 1697 geboren, was

tot zijn 30ste jaar officier. Later, zich tot de kunst aangetrokken gevoelend, werd hij eerst schilder (als hoedanig hij den kroonprins tekenles had gegeven) en daarna architect. Dat zijn buitengewoon talent door 's konings eigenzin niet in volle vrijheid tot ontplooiing kon komen, terwijl buitendien van zijne belangwekkendste werken vele verdwenen of gewijzigd werden, is mede oorzaak dat aan **KNOBELSDORFF** niet de plaats pleegde te worden gegeven welke hem toekomt.

In de eerste jaren van zijn verblijf bij **FREDERIK** vond **KNOBELSDORFF** slechts gelegenheid een nog bestaand rondtempeltje te bouwen in den tuin — thans **Kreisgarten** — te Ruppin. **FREDERIK** doet hem in 1736 een reis naar Italië ondernemen waar de antieke monumenten den diepsten indruk op hem maakten. Het volgende jaar wordt hij teruggeroepen om **KEMMETER** op te volgen bij den bouw van het tot kroonprinselijk verblijf bestemde slot Rheinsburg en bij den aanleg van het park, waaraan echter **FREDERIK** zelf levendig aandeel neemt.

De leerling maakt zich spoedig zelfstandig. Koning geworden, als veldheer en staatsman door het welslagen zijner ondernemingen bekroond, was **FREDERIK** weinig geneigd om in de kunst het oordeel van anderen te erkennen en omgekeerd spaarde **KNOBELSDORFF** den koning niet met zijne kritiek. Tenslotte verkoelde de verhouding en **KNOBELSDORFF** zag zich vaak door plooibaarder kunstbroeders vervangen. De breuk kwam toen buiten hem om het Berliner Thor te Potsdam gebouwd werd. Een jaar na **KNOBELSDORFF**'s overlijden in 1753, betuigde **FREDERIK** door eene in de Academie van Wetenschappen voorgelezen „Eloge” zijn architect een posthume hulde.

Toen, na **FREDERIK**'s troonsbestijging **KNOBELSDORFF** voor groote opdrachten gesteld werd, had de koning hem eerst naar Parijs, bakermat en middelpunt der heerschende kunst, gezonden. Dat trouwens was de destijds gebruikelijke studiereis zooals ook aantoonen de onlangs uitgegeven brieven van **JOHANN BALTHASAR NEUMANN**, die, oud-officier, zich als geniaal bouwmeester ontpopte bij het Würzburger residentieslot.

Hoezeer **KNOBELSDORFF** ook doorgedrongen was in den geest van het fransche rococo, zijn eigen werk bezit eerstens een duitsch en tweedens een persoonlijk karakter. Het is fijner, pikanter dan het zuid-duitsche; er is maatgehouden in den rijkdom en de weelde; het is zeer schilderachtig ontwikkeld met bijzondere voorliefde voor plantmotieven.

Waarschijnlijk als nawerking zijner studies naar de antieken betrachtte **KNOBELSDORFF** in nog sterker mate dan zijne fransche voorbeelden, naast eene, met onbepaalde vrijheid van fantasie opgevoerde weelde van het inwendige, aan de gevels een edelen eenvoud, eene „noble simplicité” „Hij gaf” schreef de koning in zijne „Eloge”, „hij gaf wat de architectuur betreft de voorkeur aan de Italianen, wat de indeeling, het g-riefen de versiering der vertrekken betreft aan de Franschen”.

KNOBELSDORFF's classicisme, zooals hij dit toepaste aan

het operagebouw te Berlijn (1743), was den tijd vooruit. In- en uitwendig was dit — sedert zeer verbouwd — een tempel; het tooneel was de cella, de zaal het voorhuis. De opera was het eenige bouwwerk van een gedroomd „Forum Friderici”. Was dit tot stand gekomen, het had een der belangrijkste voorbeelden kunnen worden van den in dit opzicht zoo rijken 18de eeuwschen stedenaanleg.

Te Potsdam aan, en vooral in het Stadtschloz (sedert 1745) te Charlottenburg bij den nieuwen vleugel van het slot (1740—42) is meer gelegenheid gebleven KNOBELSDORFF te waardeeren.

Bij den bouw van het lustslot Sanssouci — dat in 1744 begonnen en in '49 voltooid werd — had de bouwmeester bezwaar om de kroonlijst der middenparij naar 's konings wensch te schragen door karyatiden, nimfen en boschgoden. Dat barokmotief 't welk FREDERIK reeds bij een, ontwerp gebleven Bacchustempel op Rheinsburg had willen toepassen, was te strijdig met KNOBELSDORFF'S „noble simplicité”. Zijn aandeel aan den bouw bleef toen beperkt tot de fijne zuilenrij aan het voorplein en tot de binnen-architectuur. Een ondergeschikter architect, DIETRICH, spoedig vervangen door BOUMANN, verwezenlijkte 's konings gevel-ideeën.

Ook als tuinarchitect heeft, zoowel te Rheinsburg en te Potsdam als te Berlijn, waar hij den Thiergarten aanlegde, KNOBELSDORFF den koning gediend. Zijn laatste groote werk was de na zijn dood uitgevoerde kolonnade in het park van Sanssouci, die echter reeds onder FRIEDRICH WILHELM II werd afgebroken terwijl het materiaal door CHARLES DE GONTARD gebruikt werd bij het zoogen. Marmorpalais.

Een koning, bouwkundig dilettant, die hardnekkig vasthoudt aan eigen denkbeelden en inzichten is een lastigbouwheer. Dat ondervond niets slechts KNOBELSDORFF. Bij den bouw van het Neue Palais in 1764 ontstond zelfs een heftige uitbarsting tusschen FREDERIK en den franschen bouwmeester JEAN LEGER, genaamd LEGEAY, omdat de eerste er op stond dat geen hoofdingang gemaakt werd, maar de toegang zou plaats vinden door het middelste der lange reeks openslaande vensters. De koning greep naar zijn krukstok, de architect naar zijn degen en ... werd weggejaagd.

Meer naar 's konings geest dan de zelfstandige KNOBELSDORFF waren de buigzamer BOUMANN'S, vader en zoon, die ook handiger waren in het omgaan van niet steeds uitvoerbare wenschen. Om de uitvoering bekommerde de koning — evenmin als dilettanten dat doen — zich niet, daargelaten de kosten. Hij bouwde naar kopergravures en liet dit ook anderen doen door engelsche platen van PALLADIO'S gebouwen als voorbeeld te geven voor nieuwe particuliere gebouwen te Potsdam, waarvan er nog vele bestaan. Naar het innerlijke verband vroeg hij daarbij niet; het was hem voldoende zoo het uitwendige effect hem bekoorde.

Het hoofddenkbeeld zijner gebouwen en parken placht de koning zelf te schetsen. Die teekeningen, waarvan er verscheidene bewaard bleven, verraden weliswaar een

ongeoefende hand, maar zij doen zeer duidelijk de bedoeling uitkomen en hebben kennelijk als grondslag voor de uitvoering gediend. Maar daarmee hielden 's konings bemoeiingen niet op. Hij volgde tot de kleinste onderdeelen.

Eene schets uit 1744 voor Sanssouci is thans in 's konings werkkamer aldaar tentoongesteld. De eigenaardige plattegrond, met de half rond voorspringende middenpartijen van voor- en zijgevels en het door een zuilenhal omgeven eveneens half ronde voorplein, is geheel door FREDERIK aangeven.

De koning bezat en bestudeerde verschillende bouwkundige werken, als o.a. eenige uitgaven van PALLADIO'S werken, de Vitruvius Britannicus en The designs of INIGO JONES.

Die studie leidde tot een stokpaardje. De theorie der toonaangevende fransche bouwkunst zooals zij o.a. in het leerboek van DAVILLER (van 1720) werd ontwikkeld, onderscheidde de eischen der Ordonnance, der Disposition en der Bienséance. Op grond der laatste nu wilde FREDERIK bij den bouw van Sanssouci beslist dat de vertrekken op het niveau van den tuin waren gelegen en als 't ware de woning in onmiddelijk verband stond met de omgeving. Dat dit een hygiënisch bezwaar had en bovendien Sanssouci, gezien van den voet der terrassenreeks waarop het slot ligt, in den grond schijnt gezonken, kon den koning niet bewegen op KNOBELSDORFF'S advies een sokkel van 1 M. hoogte aan te brengen. Het „Neue Palais”, werd tegen 's konings wil toch verhoogd en toen werd door zeer breede terrassen aan de beleedigde Bienséance tegemoet gekomen. Aan dienzelfden wensch danken ook de open trappen naar de bovenverdiepingen der Belvédère op den Klausberg en van de „Communs” bij het Neue Palais hun ontstaan.

Een ander lievelingsmotief was de decoratieve toepassing van zuilengangen: te Rheinsburg ter verbinding van de slotvleugels, te Potsdam aan den Lustgarten, te Sanssouci aan het voorplein; te Berlijn op de Spittelmarkt, in de Mohrenstrasse en bij de Königsbrücke; pylonen, uit 4 gekoppelde zuilen samengesteld, flankeren de ingangen van 's konings parken.

Te Potsdam leert men FREDERIK DEN GROOTE als bouwmeester en tuinkunstenaar kennen in alle fazen zijner ontwikkeling.

Allen die, tusschen 1744 en 1770 aan FREDERIK'S paleizen en tuinen werkten waren onder zijne voortdurende controle de uitvoerders zijner persoonlijke aanwijzingen: KNOBELSDORFF; DIETRICH, die spoedig door BOUMANN Senior werd opgevolgd, die op zijn beurt in 1752 werd verplaatst na het mislukken zijner watervoorziening voor de ontworpen fonteynen; JOHANN GOTTFRIED BÜRUNG en CHARLES DE GONTARD, de architecten onderscheidelijk van het Neue Palais en der Communs; CHRISTIAN UNGER, die door de Belvédère op den Klausberg den aanleg voltooide.

Door die leidende gedachte bleef bij alle wisseling van smaak in den loop der tijden toch de eenheid en harmonie van het beeld bewaard. En zij bleef dat, ondanks vele veranderingen, nog heden ten dage. (Slot volgt.)

WONINGELLEENDE

et is te vreezen dat de woningnood in den winter nog erger zal worden dan in de laatste maanden. Welke ontevredenheid door de woningellende en door het talmen van het Gemeentebestuur is ontstaan, bleek in een volkvergadering waar de sprekers A en B de woningnood behandelden. De zaal was tot barsten toe vol, meer dan 3000 menschen waren aanwezig. De scherpe kritiek uitgeoefend op de onjuiste woningpolitiek van het Gemeentebestuur vond algemeen bijval. Er heerschte een geweldige verbittering, over het feit, dat het Gemeentebestuur mede oorzaak was van zulk een woningmisere, waaronder de vele kinderrijke gezinnen het meest te lijden hebben en die tevens een niet onaanzienlijke huurstijging tengevolge heeft. De vergadering nam tenslotte een motie aan, waarbij met alle kracht geprotesteerd werd tegen de gevoerde woningpolitiek van den Raad en waarbij geëischt werd, dat de Raad zou besluiten tot aanbouw van gemeentewege van een voldoende aantal woningen.

De schuld van de woningmisere draagt hoofdzakelijk de Gemeenteraad zelf, die toen er een betrekkelijk klein te veel aan woningen was, de oprichting van arbeiderswoningen hinderpalen in den weg legde. Zoo werden er geen nieuwe uitbreidingsplannen vastgesteld

en uitgevoerd. Zoo zal ten slotte de oprichting van woningen wegens gebrek aan bouwterrein worden stilgelegd. Daar echter de vermeerdering van de bevolking gemiddeld jaarlijksch ettelijke duizenden bedraagt, en dus jaarlijksch meer dan duizend nieuwe kleine woningen noodig zijn, zoo is het te begrijpen dat de woningnood meer en meer over gaat slaan tot woninggebrek.

Om misverstand te voorkomen — men zou misschien kunnen denken, dat het bovenstaande sloeg op de toestanden in Amsterdam — haast ik mij te verklaren dat in de „Kommunale Praxis” Nr. 47 dit verhaal is te vinden. Die droeve geschiedenis speelt zich af in Dresden. De berichtgever besluit aldus:

De woningnood in Dresden zij eene waarschuwing voor alle Gemeentebesturen. In Dresden kan men zien hoe men de zaken niet moet aanvatten.

Zoo ziet men eerst Buda-Pest met huurdersstakingen en woningoproer met gevolg een krachtadig gemeentelijk optreden. Thans Dresden waar het ook al aardig gaat gisten. Ook Zurich met een nieuw georganiseerde huurdersvereniging, waarvoor men aldaar reeds bang wordt. Overal slaat het uit.

A. K.

■ DR. H. WEFERS BETTINK. OUD-HOOGLEERAAR. HET LOODWITVRAAGSTUK ■

(Vervolg.)

an België komt een rapport voor van CH. RICKER-DE VROEDE, den voorzitter van de „Chambre syndicale des entrepreneurs de peinture de décor de l'Agglomération Bruxelloise” en secretaris van „Le Journal des Peintres”.

Voor binnenwerk, wanneer althans het verfwerk niet aan den invloed van water of aan vochtigheid is blootgesteld, acht hij zinkwit geschikt; voor buitenwerk is geen verfstof alsnog bruikbaar om het loodwit te vervangen. Toen in 1903 Dr. DELBASTÉE in de Belgische Tweede Kamer voorstelde het gebruik van loodwit, onder bedreiging met zware boete, te verbieden, hebben 2680 schilderpatroons een adres daartegen onder teekend, waarin werd uiteengezet, dat volgens hun meening alleen bij het gebruik van loodwit, voor deugdelijkheid van verfwerk kan worden ingestaan; dat schadelijke gevolgen bij het gebruik van loodhoudende verwen niet voorkomen bij het inacht nemen van behoorlijke voorzorgen, vooral zindelijkheid, en dat de nijverheid belangrijk nadeel lijden zou, bij het verbod van loodhoudende verfstoffen.

R. geeft daarna een uitvoerig overzicht van den strijd, die in België gevoerd is van 1904 tot 1909 (wet van 30 Augustus), gevolgd door een K. B. van 25 Juli 1910. De voornaamste bepalingen zijn, dat voor schildersdoeleinden, loodwit alleen met olie ver-

mengd (dus niet droog) mag worden ingevoerd en gebruikt. Droog afkrabben van of droog schuren met puimsteen, is bij loodhoudende verflagen verboden. Het bewerken of aanraken van loodhoudende verwen met de handen, moet worden vermeden.

In de fabrieken waar loodhoudende stoffen worden verwerkt, moet een afzonderlijk werkpak worden aangehouden, en de afgelegde kleederen moeten zoowel als medegebracht voedsel, beschermd worden tegen vergiftig stof, terwijl er ruime gelegenheid tot wasschen moet zijn. Alle 3 maanden moeten de arbeiders geneeskundig op kosten der werkgevers worden onderzocht; van de zieken moet een register worden gehouden door den daartoe aangewezen geneeskundige, welk register op aanvraag van de geneeskundige ambtenaren aan dezen ter inzage moet worden gegeven.

Arbeiders, die zich aan dronkenschap overgeven¹⁾ mogen niet in dienst worden genomen, terwijl het invoeren van sterken drank in fabriek of werkplaats verboden is. Met het voorgaande overeenkomstige voorschriften, zijn ook aan de arbeiders gegeven.

Frankrijk. De schilderpatroon F. DIOLÉ deelt mede, dat de huizen te Parijs, volgens Gemeenteverordening

¹⁾ Alkholisme vermeerderd in hooge mate de vatbaarheid voor loodvergiftiging. (Ref.)

alle 10 jaren van buiten moeten worden geschilderd; hij heeft dit zoowel met zink-, als met loodwit gedaan. De loodwitverf heeft het in vele gevallen 10 jaren uitgehouden, terwijl bij het gebruik van zinkverf bijna altoos binnen dat tijdvak overschilderen noodig was. Een ondervinding van ruim 30 jaar heeft hem geleerd, dat een voorzichtig werkman geen gevaar voor loodvergiftiging loopt; onder de arbeiders wier werkgever hij was, kwam deze ziekteform weinig of niet voor.

Het is hem niet duidelijk, waarom, terwijl in meer dan honderd takken van nijverheid lood wordt gebruikt, een zoo felle strijd tegen het gebruik van loodwit gevoerd wordt. Ook hij zou, om gezondheidsredenen, het zinkwit wenschelijk achten; het mist echter de goede eigenschappen, die het loodwit voor buitenwerk bezit. Hetzelfde soort van werk door dezelfde werklieden en onder gelijke atmosferische invloeden uitgevoerd, hield het, bij gebruik van loodwit, dubbel zoo lang uit, als bij zinkwit.

Voorschriften zijn noodig tot bescherming van den werkman tegen het gevaar van loodwitvergiftiging. Het verbod van de Fransche regeering tegen het gebruik van loodwit als verfstof, beschouwt hij niet als een gevolg van de uitkomsten, waartoe verschillende commissiën omtrent dit vraagstuk gekomen zijn, maar als een gevolg van sociaal-democratische partijpolitiek. (Zie nog hierover bij Zwitserland.)

Over **Duitschland** werd gehoord de voorzitter der Vereniging van loodwitfabrikanten H. LEYENDECKER. Reeds in 1905 zijn door de Bondsregeering voorschriften gegeven voor het beveiligen van arbeiders in loodwitfabrieken tegen vergiftiging. In hoofdzaak komen deze overeen met die, welke in Oostenrijk zijn vastgesteld.

De arbeiders moeten elk half jaar geneeskundig worden onderzocht en de ziek bevonden mogen eerst na volkomen herstel, hun vroegeren arbeid hervatten. Een volledige statistiek voor alle ziektegevallen door lood veroorzaakt is moeilijk te geven, omdat de aangifte niet verplicht is; uit de ziekenhuis-statistieken blijkt evenwel duidelijk, dat het aantal gevallen afneemt. In de ziekenhuizen¹⁾ van ruim 30 Duitse steden kwamen in 1904 te samen voor 391 gevallen, tegen 259 in 1908. In Berlijn daalde het aantal gedurende genoemd tijdvak van 109 tot 69, in Keulen van 23 tot 7, in Wiesbaden van 67 tot 24. Voor enkele plaatsen is òf geen vermindering aangegeven

¹⁾ „Arch. für Sociale Hygiene.” September 1910.

òf komt zelfs een geringe toename voor. Zoo waren er in Dusseldorf in 1904 10 gevallen tegen 11 in 1908; in Posen 3 in 1904, 7 in 1908.¹⁾

Bij het stellen van vragen aan de Schildersvereeniging, over de bruikbaarheid van zinkwit of andere niet loodhoudende verfstoffen vergeleken met die van loodwit, werd bijna eenstemmig de uitspraak gedaan, dat deze het loodwit niet kunnen vervangen.

Het Hoofdbestuur der Staatsspoorwegen in Pruisen, te Berlijn, zond in 1907 een rondschrijven, waarin aan de verschillende werkplaatsen verlof gegeven werd, den nog aanwezigen voorraad van zinkwit enz. te verwerken, doch in het vervolg voor het verwen der spoorwegrijtuigen, loodwit te gebruiken.

Een schilderspatroon, F. DULLENS, die 150 arbeiders in dienst heeft en ongeveer 40 jaren in de praktijk is, verzekert dat zeldzaam loodvergiftiging bij zijn arbeiders voorkwam; in de laatste 10 jaren was er slechts één geval van loodkoliek bij een werkman, die de gewoonte had zijn ontbijt te gebruiken met door loodwit verontreinigde handen. Sedert het loodwit voor schildersdoeleinden wordt afgeleverd met olie aangemaakt, acht hij gevaar voor loodwitvergiftiging bij huisschilders praktisch uitgesloten, behalve bij droog schuren of afkrabben.

Hetgeen D. verder zegt, wijkt niet af van hetgeen anderen mededeelden.

Nederland. Het oordeel van Ref. is gevraagd en wijkt niet af van hetgeen door hem in de brochure over dit onderwerp is gezegd; het kan dus hier worden voorbijgegaan.

Verder worden vermeld mededeelingen van M. NOOIJEN, lid van den „Bond van Nederlandsche Schilderspatroons”. De voordeelen van het loodwit tegenover het zinkwit heeft hij bij het schilderen van zijn eigen huis waargenomen. Voor buitenwerken verdient het loodwit de voorkeur; zinkwit met standolie en rauwe lijnolie, vormt echter een sterke verflaag, ook voor buitenwerk.

Voor binnenwerk wordt volgens hem bijna zonder uitzondering zinkverf gebruikt; tegen zwaveligzuur is het evenwel slecht bestand; ook niet tegen vocht.

Het grootste gevaar voor loodvergiftiging veroorzaakt het droog afkrabben van oude verflagen, dat vooral bij schepen gebeurt.

(Slot volgt.)

¹⁾ Bij deze opgaven ontbreken bevolkingscijfers, die uit den aard der zaak een belangrijken invloed uitoefenen bij het beoordeelen van boven aangegeven cijfers. (Ref.)

GEMENGDE BERICHTEN

Het Havenmeesterskantoor te Zaandam.

(Zie de losse plaat.)

Reeds geruimen tijd werd de noodzakelijkheid gevoeld de ruimte bij de beampten der havendienst in gebruik

uit te breiden en deze diensttak, welke aanvankelijk gesplitst was, onder één dak te brengen.

Toen dan ook door de aanplemping in de Voorzaan het bestaande kantoor kwam te vervallen was 't oogenblik daar om een nieuw, aan de eischen van den dienst voldoende gebouw te bouwen.

Hiertoe werd 't terrein gekozen liggende tusschen de Wilhelminasluis en de kom voor de oude sluis en

---

WONINGELLEDE

---

et is te vreezen dat de woningnood in den winter nog erger zal worden dan in de laatste maanden. Welke ontevredenheid door de woningellende en door het talmen van het Gemeentebestuur is ontstaan, bleek in een volkvergadering waar de sprekers A en B de woningnood behandelden. De zaal was tot barsten toe vol, meer dan 3000 menschen waren aanwezig. De scherpe kritiek uitgeoefend op de onjuiste woningpolitiek van het Gemeentebestuur vond algemeen bijval. Er heerschte een geweldige verbittering, over het feit, dat het Gemeentebestuur mede oorzaak was van zulk een woningmisere, waaronder de vele kinderrijke gezinnen het meest te lijden hebben en die tevens een niet onaanzienlijke huurstijging tengevolge heeft. De vergadering nam tenslotte een motie aan, waarbij met alle kracht geprotesteerd werd tegen de gevoerde woningpolitiek van den Raad en waarbij geëischt werd, dat de Raad zou besluiten tot aanbouw van gemeentewege van een voldoende aantal woningen.

De schuld van de woningmisere draagt hoofdzakelijk de Gemeenteraad zelf, die toen er een betrekkelijk klein te veel aan woningen was, de oprichting van arbeiderswoningen hinderpalen in den weg legde. Zoo werden er geen nieuwe uitbreidingsplannen vastgesteld

en uitgevoerd. Zoo zal ten slotte de oprichting van woningen wegens gebrek aan bouwterrein worden stilgelegd. Daar echter de vermeerdering van de bevolking gemiddeld jaarlijksch ettelijke duizenden bedraagt, en dus jaarlijksch meer dan duizend nieuwe kleine woningen noodig zijn, zoo is het te begrijpen dat de woningnood meer en meer over gaat slaan tot woninggebrek.

Om misverstand te voorkomen — men zou misschien kunnen denken, dat het bovenstaande sloeg op de toestanden in Amsterdam — haast ik mij te verklaren dat in de „Kommunale Praxis” Nr. 47 dit verhaal is te vinden. Die droeve geschiedenis speelt zich af in Dresden. De berichtgever besluit aldus:

De woningnood in Dresden zij eene waarschuwing voor alle Gemeentebesturen. In Dresden kan men zien hoe men de zaken niet moet aanvatten.

Zoo ziet men eerst Buda-Pest met huurdersstakingen en woningoproer met gevolg een krachtig gemeentelijk optreden. Thans Dresden waar het ook al aardig gaat gisten. Ook Zurich met een nieuw georganiseerde huurdersvereniging, waarvoor men aldaar reeds bang wordt. Overal slaat het uit.

A. K.

DR. H. WEFERS BETTINK. OUD-HOOGLEERAAR. HET LOODWITVRAAGSTUK

(Vervolg.)

an België komt een rapport voor van CH. RICKER-DE VROEDE, den voorzitter van de „Chambre syndicale des entrepreneurs de peinture de décor de l'Agglomération Bruxelloise” en secretaris van „Le Journal des Peintres”.

Voor binnenwerk, wanneer althans het verfwerk niet aan den invloed van water of aan vochtigheid is blootgesteld, acht hij zinkwit geschikt; voor buitenwerk is geen verfstof alsnog bruikbaar om het loodwit te vervangen. Toen in 1903 Dr. DELBASTÉE in de Belgische Tweede Kamer voorstelde het gebruik van loodwit, onder bedreiging met zware boete, te verbieden, hebben 2680 schilderpatroons een adres daartegen onderteekend, waarin werd uiteengezet, dat volgens hun meening alleen bij het gebruik van loodwit, voor deugdelijkheid van verfwerk kan worden ingestaan; dat schadelijke gevolgen bij het gebruik van loodhoudende verwen niet voorkomen bij het inacht nemen van behoorlijke voorzorgen, vooral zindelijkheid, en dat de nijverheid belangrijk nadeel lijden zou, bij het verbod van loodhoudende verfstoffen.

R. geeft daarna een uitvoerig overzicht van den strijd, die in België gevoerd is van 1904 tot 1909 (wet van 30 Augustus), gevolgd door een K. B. van 25 Juli 1910. De voornaamste bepalingen zijn, dat voor schildersdoeleinden, loodwit alleen met olie ver-

mengd (dus niet droog) mag worden ingevoerd en gebruikt. Droog afkrabben van of droog schuren met puimsteen, is bij loodhoudende verflagen verboden. Het bewerken of aanraken van loodhoudende verwen met de handen, moet worden vermeden.

In de fabrieken waar loodhoudende stoffen worden verwerkt, moet een afzonderlijk werkpak worden aangehouden, en de afgelegde kleederen moeten zoowel als medegebracht voedsel, beschermd worden tegen vergiftig stof, terwijl er ruime gelegenheid tot wasschen moet zijn. Alle 3 maanden moeten de arbeiders geneeskundig op kosten der werkgevers worden onderzocht; van de zieken moet een register worden gehouden door den daartoe aangewezen geneeskundige, welk register op aanvraag van de geneeskundige ambtenaren aan dezen ter inzage moet worden gegeven.

Arbeiders, die zich aan dronkenschap overgeven¹⁾ mogen niet in dienst worden genomen, terwijl het invoeren van sterken drank in fabriek of werkplaats verboden is. Met het voorgaande overeenkomstige voorschriften, zijn ook aan de arbeiders gegeven.

Frankrijk. De schilderpatroon F. DIOLÉ deelt mede, dat de huizen te Parijs, volgens Gemeenteverordening,

¹⁾ Alkoholisme vermeerdert in hooge mate de vatbaarheid voor loodvergiftiging. (Ref)

alle 10 jaren van buiten moeten worden geschilderd; hij heeft dit zoowel met zink-, als met loodwit gedaan. De loodwitverf heeft het in vele gevallen 10 jaren uitgehouden, terwijl bij het gebruik van zinkverf bijna altoos binnen dat tijdvak overschilderen noodig was. Een ondervinding van ruim 30 jaar heeft hem geleerd, dat een voorzichtig werkman geen gevaar voor loodvergiftiging loopt; onder de arbeiders wier werkgever hij was, kwam deze ziektevorm weinig of niet voor.

Het is hem niet duidelijk, waarom, terwijl in meer dan honderd takken van nijverheid lood wordt gebruikt, een zoo felle strijd tegen het gebruik van loodwit gevoerd wordt. Ook hij zou, om gezondheidsredenen, het zinkwit wenschelijk achten; het mist echter de goede eigenschappen, die het loodwit voor buitenwerk bezit. Hetzelfde soort van werk door dezelfde werklieden en onder gelijke atmosferische invloeden uitgevoerd, hield het, bij gebruik van loodwit, dubbel zoo lang uit, als bij zinkwit.

Voorschriften zijn noodig tot bescherming van den werkman tegen het gevaar van loodwitvergiftiging. Het verbod van de Fransche regeering tegen het gebruik van loodwit als verfstof, beschouwt hij niet als een gevolg van de uitkomsten, waartoe verschillende commissiën omtrent dit vraagstuk gekomen zijn, maar als een gevolg van sociaal-democratische partijpolitiek. (Zie nog hierover bij Zwitserland.)

Over **Duitschland** werd gehoord de voorzitter der Vereeniging van loodwitfabrikanten H. LEYENDECKER. Reeds in 1905 zijn door de Bondsregeering voorschriften gegeven voor het beveiligen van arbeiders in loodwitfabrieken tegen vergiftiging. In hoofdzaak komen deze overeen met die, welke in Oostenrijk zijn vastgesteld.

De arbeiders moeten elk half jaar geneeskundig worden onderzocht en de ziek bevondenen mogen eerst na volkomen herstel, hun vroegeren arbeid hervatten. Een volledige statistiek voor alle ziektegevallen door lood veroorzaakt is moeilijk te geven, omdat de aangifte niet verplicht is; uit de ziekenhuis-statistieken blijkt evenwel duidelijk, dat het aantal gevallen afneemt. In de ziekenhuizen ¹⁾ van ruim 30 Duitse steden kwamen in 1904 te samen voor 391 gevallen, tegen 259 in 1908. In Berlijn daalde het aantal gedurende genoemd tijdvak van 109 tot 69, in Keulen van 23 tot 7, in Wiesbaden van 67 tot 24. Voor enkele plaatsen is òf geen vermindering aangegeven

¹⁾ „Arch. für Sociale Hygiene.” September 1910.

òf komt zelfs een geringe toename voor. Zoo waren er in Dusseldorf in 1904 10 gevallen tegen 11 in 1908; in Posen 3 in 1904, 7 in 1908. ¹⁾

Bij het stellen van vragen aan de Schildersvéreeniging, over de bruikbaarheid van zinkwit of andere niet loodhoudende verfstoffen vergeleken met die van loodwit, werd bijna eenstemmig de uitspraak gedaan, dat deze het loodwit niet kunnen vervangen.

Het Hoofdbestuur der Staatsspoorwegen in Pruisen, te Berlijn, zond in 1907 een rondschrijven, waarin aan de verschillende werkplaatsen verlof gegeven werd, den nog aanwezigen voorraad van zinkwit enz. te verwerken, doch in het vervolg voor het verwen der spoorwegrijtuigen, loodwit te gebruiken.

Een schilderspatroon, F. DULLENS, die 150 arbeiders in dienst heeft en ongeveer 40 jaren in de praktijk is, verzekert dat zeldzaam loodvergiftiging bij zijn arbeiders voorkwam; in de laatste 10 jaren was er slechts één geval van loodkoliek bij een werkman, die de gewoonte had zijn ontbijt te gebruiken met door loodwit verontreinigde handen. Sedert het loodwit voor schildersdoeleinden wordt afgeleverd met olie aangemaakt, acht hij gevaar voor loodwitvergiftiging bij huisschilders praktisch uitgesloten, behalve bij droog schuren of afkrabben.

Hetgeen D. verder zegt, wijkt niet af van hetgeen anderen mededeelden.

Nederland. Het oordeel van Ref. is gevraagd en wijkt niet af van hetgeen door hem in de brochure over dit onderwerp is gezegd; het kan dus hier worden voorbijgegaan.

Verder worden vermeld mededeelingen van M. NOOJEN, lid van den „Bond van Nederlandsche Schilderspatroons”. De voordeelen van het loodwit tegenover het zinkwit heeft hij bij het schilderen van zijn eigen huis waargenomen. Voor buitenwerken verdient het loodwit de voorkeur; zinkwit met standolie en rauwe lijnolie, vormt echter een sterke verflaag, ook voor buitenwerk.

Voor binnenwerk wordt volgens hem bijna zonder uitzondering zinkverf gebruikt; tegen zwaveligzuur is het evenwel slecht bestand; ook niet tegen vocht.

Het grootste gevaar voor loodvergiftiging veroorzaakt het droog afkrabben van oude verflagen, dat vooral bij schepen gebeurt.

(Slot volgt.)

¹⁾ Bij deze opgaven ontbreken bevolkingscijfers, die uit den aard der zaak een belangrijken invloed uitoefenen bij het beoordeelen van boven aangegeven cijfers. (Ref.)

GEMENGDE BERICHTEN

Het Havenmeesterskantoor te Zaandam.

(Zie de losse plaat.)

Reeds geruimen tijd werd de noodzakelijkheid gevoeld de ruimte bij de beambten der havendienst in gebruik

uit te breiden en deze diensttak, welke aanvankelijk gesplitst was, onder één dak te brengen.

Toen dan ook door de aanplemping in de Voorzaan het bestaande kantoor kwam te vervallen was 't oogenblik daar om een nieuw, aan de eischen van den dienst voldoende gebouw te bouwen.

Hiertoe werd 't terrein gekozen liggende tusschen de Wilhelminasluis en de kom voor de oude sluis en

hierop verrees, in kleurige klinkers opgetrokken met een ruime toepassing van Gildehauser zandsteen naar ontwerp van den gemeente-architect J. H. DOODHAGEN het nieuwe kantoor.

De bouw vorderde een bedrag van $\pm$ f 10.000.— zonder meubilair. P. L.

De Berlage-avond is uitnemend geslaagd: een belangwekkende voordracht, een volle zaal, een opgewekt nabroodje. Het geheel: een architectenavond zoals er meer moet zijn.

Het Gernentz-dak brandvrij? Nu op initiatief van de Mij. tot Bev. der Bouwk. pogingen worden gedaan om door eene goed voorbereide brandproef op groote schaal de mogelijkheid aan te toonen het rieten dak brandvrij te maken, verdient het volgende bericht uit de „Deutsche Bauhütte“ de aandacht.

In de kringen onzer assuradeurs bestaat wel eenige belangstelling voor de proefnemingen, maar noodzakelijk wordt geacht het geprepareerde proefdak eerst gedurende vijf jaar aan de inwerking van weer en wind bloot te stellen. De „D. B.“ bericht:

Bekend is het dat door Heemschutverenigingen het brandvrije rietendak, systeem GERNENTZ, warm wordt aanbevolen. Het werd dan ook reeds bij een aantal landelijke bouwwerken en woonhuizen vooral in Noord-Duitschland toegepast. Het blijkt echter in de uitvoering tamelijk duur en het heeft toch niet het mooie effect van het echte rieten dak. Intusschen zijn er toch toepassingen bekend, waarbij zij een werkelijk bekoorlijk beeld geven van mooie lieflijke en landelijke bouwkunst.

Bij verschillende brandproeven heeft het dak bepaalde voordelen aangetoond, waarbij echter in aanmerking moet worden genomen dat zulk een nieuw Gernentz dak ten eerste veel vocht bevat, dat eene snelle ontvlaming tegenhoudt, en dat voorts bij een oud dak zeer zeker menig brokken van het isoleermateriaal hoofdzakelijk bestaande uit leem tusschen de riethalmen, uitgespoeld wordt. Daaruit is af te leiden dat het brandvrije van het Gernentz dak in den loop der jaren vermindert. Het is wellicht mogelijk door het opnieuw drenken de uitgespoelde deeltjes te vervangen, het is echter zeker dat dit werk omslachtiger en met kosten gepaard gaat, waardoor de prijs van zulk een dak nog stijgt. In elk geval dient dus de vraag voor het aanbrengen van een Gernentz dak nauwkeurig te worden nagegaan.

Hoe warm zulke daken aanbeveling verdienen voor gebouwen die naast een schilderachtig, landelijk voorkomen een zekeren welstand van den bezitter doen onderstellen, bv. voor jachthuizen, zomerhuizen, geheel vrijstaande villa's enz., ze zijn toch voor de werkelijke utiliteitsgebouwen, boerderijen en dergelijke voorloopig met groote voorzichtigheid te aanvaarden. Natuurlijk is het niet uitgesloten dat in de vervaardiging nog vooruitgang en verbetering zijn aan te brengen waardoor de zwakke punten overwonnen worden.

Nadat in den eersten tijd de verzekerings-maatschappijen geneigd waren, het Gernentz dak gunstig te beoordeelen, schijnen ook hier volgens laatste berichten, bedenkingen te ontstaan. Ook de weerbestendigheid van het dak schijnt niet onaantastbaar te zijn, want volgens een brandverzekerings-maatschappij in Schwerin moest een brandvrij rietendak in Jördensdorf verwijderd worden, omdat het niet voldeed. Het is evenwel niet uitgesloten, dat de minder geschikte vervaardiging van het dak schuld was aan deze mislukking, want het Gernentz dak eischt een zorgvuldige en tamelijk omslachtige wijze van vervaardiging.

ZAANDAM. In den Raadsvergadering van Woensdag j.l. werd besloten aan 't Rijk een stuk grond te verkoopen op het aangeplempte gedeelte bij den Dam voor den uitverkoop prijs van f 17.5 per M². Benoodigd 1200 M². Men zal zich herinneren den grooten brand welke in de zomer maanden van 't vorige jaar te dier plaatse woedde. Eigenaren der daar liggende perceelen verzochten toen van de nieuwe terreinen door de aanplemping verkregen grond te mogen koopen. Geboden werd f 60 per M². De Raad stelde echter vast minstens f 75 per M². Niemand ging hier op in. Bij vele voorstanders der niet-bebouwing wakkerde de hoop weder aan, dat 't stuk onbebouwd zou blijven. Indertijd was hiertoe reeds een adres ingediend. En deze hoop scheen bewaarheid te zullen worden. Nu en dan hoorde men van een aanbod, maar tot uitvoering kwam er niets. Tot in eens door dit besluit, waar niemand te voren iets van wist, alle hoop vervlogen is. Door de Mij. tot Bev. der Bouwkunst was, toen indertijd tot bebouwen besloten werd, een plan ingediend met een bebouwing even wijdig aan de z.g. oude hooge sluis. Hierdoor was dan een afsluiting verkregen en had Zaandam een fraai plein rijker geweest. Met dit besluit valt dan ook dit plan en te meer daar men ons van wel ingelichte zijde mede-

deelde dat een der stukken aan weerszijden van 't te bouwen postkantoor zoo goed als zeker ook reeds verkocht was.

ZWOLLE Reventer en stadhuis. Het stadhuisplan (afgebeeld in de „Bouw.“ 1911 Nr. 25) is van de baan. De gemeenteraad besloot nu met intrekking van een vroeger besluit tot den bouw van een raadhuis op een terrein in de nieuwe stad en bestemd voor den centralen dienst. Het tegenwoordige stadhuis wordt dan verbouwd en geschikt gemaakt voor andere dienststukken.

Het beroemde Reventer blijft behouden maar wordt bestemd voor handelschool.

Ned.-Ind. tentoonstelling te Parijs 1914. Op initiatief van het Kunstnijverheidsmuseum te Haarlem zijn besprekingen geopend over het houden eener eerste-klasse tentoonstelling van Nederlandsch-Indische kunstnijverheid. Zulks in navolging van Duitschland, dat daarbij ook in finantiël oogpunt groot succes had.

In de meening dat ons land geacht mag worden boven Duitschland te staan, worden van onze tentoonstelling groote verwachtingen gekoesterd.

Men wete echter dat ondanks de juistheid der vooropgezette meening, de verwachting deerlijk kan tegenvallen. Want juist door het konsekwente streven onzer moderne kunstnijverheid naar eenvoud van vorm bij logische samenstelling, zal die kunst in het Parijsche milieu op grooten tegenstand stuiten. Zij mag niet zonder meer worden vergeleken met de Duitsche kunsttentoonstelling in het Petit Palais de Champs Elyseés met hare rijk behandelde interieurs, voorbereid door het reusachtig succes van eenige wereldtentoonstellingen, zéér royaal opgezet en indrukwekkend ook door haar omvang. Onze kunstindustrie aanvaardt met deze plannen een zware verantwoordelijkheid.

XVe Internationaal Congres voor Hygiëne en Demographie. Dit congres wordt 23—28 September 1912 te Washington gehouden. Het congres zal evenals het vorige, te Berlijn gehouden congres werken in negen secties.

De 3e sectie omvat de kinder- en schoolhygiëne. Op het voorloopig programma van onderwerpen staat o. m. de hygiëne van het schoolgebouw en al zijn onderdeelen.

Onder de onderwerpen te behandelen in de 4e sectie (beroeps-hygiëne), komen o. m. voor: de physiologie en pathologie van van den arbeid en van de vermoeienis; arbeid in samengeperste lucht; beroepsziekten der metaalbewerkers; industriële ongevallen en beroepsziekten in de Vereenigde Staten.

Van de 6e sectie (openbare en stedelijke hygiëne waaronder valt de woninghygiëne, straathygiëne, watervoorziening, enz.) is het voorloopig programma nog niet verschenen.

Het definitief congres-programma verschijnt later.

Door de Amerikaansche Regeering zijn de buitenlandsche regeeringen tot deelneming uitgenoodigd. Deze uitnoodiging werd bereids door 29 Staten aanvaard.

Tegelijk met het congres zal een hygiëne-tentoonstelling worden gehouden.

Aanmeldingen voor het lidmaatschap kunnen geschieden aan Dr. JOHN S. FULTON, Secretary-General International Congress on Hygiene and Demography, Army Medical Museum, Washington. De contributie bedraagt \$ 5.

Het seizoen der groote branden in Japan is weer aan-gebroken. De groote brand van Osaka, waaraan 5268 huizen zijn ten prooi gevallen (zoodat 30.000 menschen dakloos werden) heeft weer eens de aandacht gevestigd op de jaarlijks weer-keerende rampen. Zij zijn aan de orde van den dag. Wij hooren hier alleen maar van de omvangrijkste.

Daar in Japan hout het hoofdconstructie-materiaal is der zeer licht en brandbaar gebouwde huizen, neemt een brand onmiddellijk een zeer groote omvang aan. Er is dikwijls geen blusschen aan. Dit verklaart dat in Japan op brandstichting de doodstraf staat.

Soms wordt bij voorraadschuren en ook bij woningen getracht door bepleistering eenige beveiliging tegen brand te bereiken. Het gebouwde kan dan althans eenigen weerstand bieden tegen de vlammen van een brandend buurhuis. Dit is vaak voldoende omdat een huis ten gevolge van de lichte constructie spoedig is uitgebrand.

In den laatsten tijd worden van overheidswege maatregelen genomen om de verspreiding van branden tegen te gaan. Een dezer maatregelen is dat de steden verdeeld worden in wijken, langs wier grenslijnen uitsluitend in steen mag gebouwd worden.

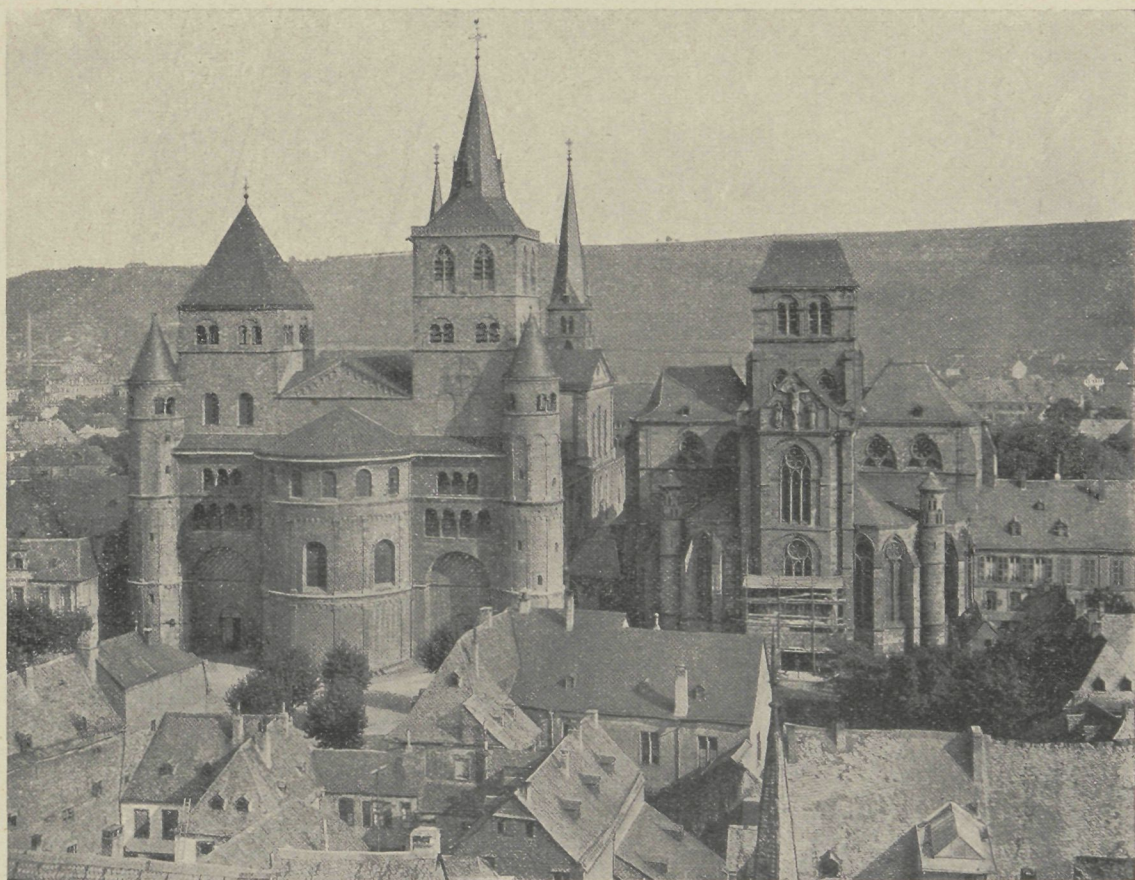
Baksteen was vroeger, tot ongeveer 30 jaar geleden, vrijwel onbekend in Japan. Dit is merkwaardig omdat sinds overouden tijd de klei-industrie toch, bijv. blijkens de zeer samengestelde dakpannen, op een hooge trap van ontwikkeling stond.

Het veldwinnen der Europeesche bouw- en constructiewijze heeft den steenbouw in Japan zeer in de hand gewerkt, terwijl bovendien op roekeloze wijze is huisgehouden in de bosschen zoodat de houtvoorraad daalde en de prijzen stegen. Ook dit heeft het gebruik van baksteen doen toenemen.

DE OUDE MAINBRUG TE FRANKFORT

DOM EN O. L. V. KERK TE TRIER (UIT: DIE SCHÖNE DEUTSCHE STADT)

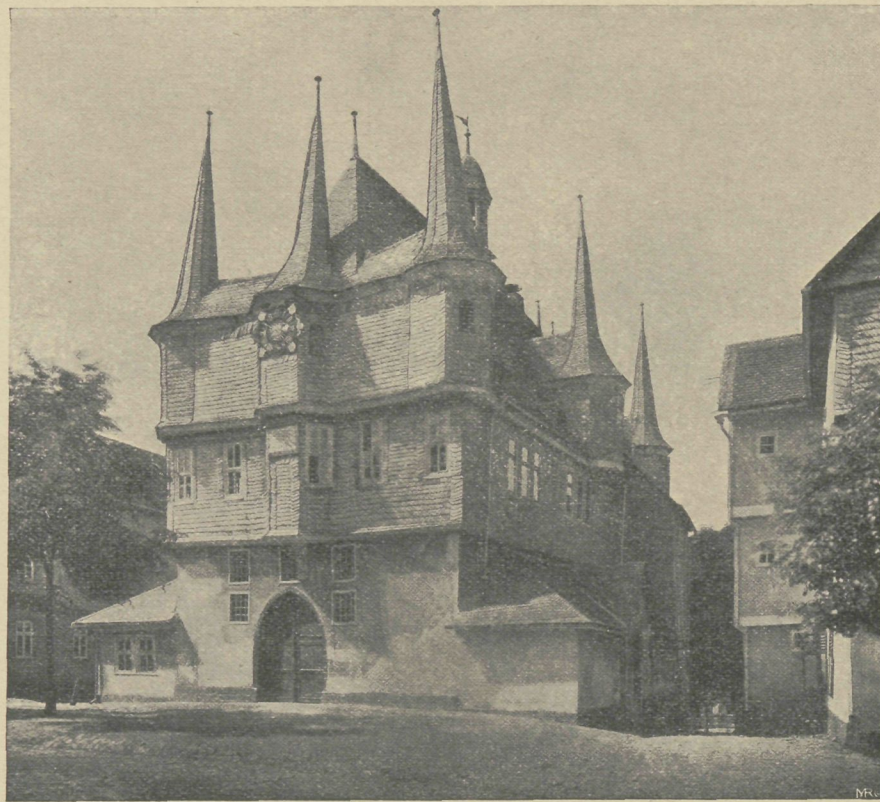
BOEK EN TIJDSCHRIFT

Die schöne deutsche Stadt (Mittel-Deutschland) von Gustav Wolf. Mit 160 Bildern. München R. PIPER & Co. (Mark 1.80.)

Als eerste deeltje eener serie van drie is onlangs verschenen een populair boekje dat, hoewel niet in het bijzonder voor hen bestemd, toch voor architecten interessante lektuur biedt. Het demonstreert de schoonheid der oud-duitsche stad zoowel in haar geheel, haar aanleg, haar silhouet en bebouwing, als hare onder-

deelen, bruggen, fonteinen, monumenten. De hoofdzak zijn de afbeeldingen, maar ook de tekst bevat menige wenk die behartiging verdient. De studie dezer duitsche voorbeelden kan tot menige konklusie van algemeenen aard leiden op het gebied van het stadsschoon. En daargelaten alle praktisch nut, is het ook een plezier om zoovele schilderachtige en vertrouwelijke hoekjes te zien, zoovele oplossingen van karakteristiek stadsschoon in aanleg en groepeerings, zooveel monumenten wier beteekenis bovendien door eene juiste plaatsing in het ensemble wordt versterkt.

Er is in dezen bundel veel nieuws en onbekends.

RAADHUIS TE FRANKENBERG (HESSSEN)

UIT: DIE SCHÖNE DEUTSCHE STADT (MITTEL DEUTSCHLAND)

De kleine stadjes van Midden-Duitschland immers zijn slechts weinig bereisd en bovendien heeft zich daar het oude type beter gehandhaafd dan in de bloeiende handels- en industriestreken.

Innen-Dekoration. Die gesamte Wohnungskunst in Bild und Wort. Herausgeber Hofrat ALEX. KOCH. XXIII Jahrgang 1912. Darmstadt. Verlagsanstalt ALEXANDER KOCH. (12 afl. per jaar. Abonnement 20 Mark.)

„De Duitse wooncultuur — het doel der „Innen-Dekoration“, deze leuze zegt inderdaad niets te veel. Iedere aflevering is een plaatwerk. Het maandblad „Innen-Dekoration“ — voortreffelijk uitgevoerd, rijk geïllustreerd, veelzijdig van inhoud — is voor den architect wel de belangrijkste bron voor de studie der moderne interieurkunst voornamelijk van Duitschland, maar ook van andere landen. Het verdient met de „Architektonische Rundschau“ — welke met overeenkomstige kwaliteiten meer in het bijzonder de buitenarchitectuur behandelt — tot de geregelde vakliteratuur der bouwkundigen behooren.

In velerlei richting wordt gezocht en niet zonder succes. Volstrekt niet alle uitingen der duitse moderne kunst zullen bij onzen smaak onverdeelde instemming vinden. Eenerzijds treft echter hoe de ernstige toewijding van vele kunstenaars het peil der Duitse kunst doet stijgen en aan oorspronkelijkheid winnen en hoe anderzijds een blijkbaar klimmende belangstelling van het publiek hen een ruim arbeidsveld opent.

De Januari-aflevering van het tijdschrift — met een 100-tal afb. afzonderlijk verkrijgbaar voor 2.50 M. — is in tekst en afbeeldingen een belangwekkend specimen van dit maandblad. En dit ook door zijne veelzijdigheid, welke zoowel de voornamen als de burger- en de volkswoning omvat, zoowel het huis zelf, als de interieurs en de versierende onderdeelen tot haar domein rekent.

Architectura Nr. 4. Mededeelingen. Verslag ledenvergadering en voordracht van DE BAZEL. Necrologie van A. C. BLEYS (met portret). Reisschetsen van M. DE KLERK (met afb.). Jury-rapport der J. H. LELIMAN-prijsvraag. Losse plaat met afbeelding van het nieuwe gebouw voor de Bijenkorf.

Bouwkundig Weekblad Nr. 4. Mededeelingen. Rapport

Eene dergelijke uitgave, welke mede door den buitengewoon billijken prijs populair is, kan ook een krachtig propagandamiddel zijn doordien het velen vertrouwd maakt met het schoone.

over het ontwerp der A. V. commissie. Het rieten en strooien dak voor landelijke gebouwen (vertaling uit de „Deutsche Bauzeitung“). De Zwolsche stadhuisplannen in een nieuw stadium Honorariumtabel voor bouwblokken door Mr. E. H. P. ROOZENBOOM, architect. Vervolg van het verslag der Conferentie Heemschut. Boekbespreking van het Staatkundig en Maatschappelijk leven der Nederlandsche steden van Prof. BRUGMAN (met afb.).

De Opmerker Nr. 4. De Haagsche schouwburg. De smaak van het publiek, naar het Duitsch van PAUL WESTHEIM. Proeven met dakbedekkingen van licht materiaal. De tegenwoordige tijd (met afb.).

PRIJSVRAGEN, EXAMENS EN TENTOONSTELLINGEN

J. H. Leliman-prijsvraag.

Op prijsvraag B: „Afsluiting van het Leidscheplein op het gedempte en nog te dempen gedeelte der Lijnbaansgracht te Amsterdam“ zijn ingekomen elf antwoorden. Beschikbaar waren een eerste en een tweede prijs, benevens een premie, resp. à f 250, f 150 en f 100. Gevraagd werd het ontwerp voor een monumentale fontein en plantsoenaanleg op het terrein waar thans het paviljoen van HIRSCH & Co. staat.

De jury, bestaande uit de heeren A. W. Bos, directeur van Publieke Werken te Amsterdam, LEONARD A. SPRINGER, tuinarchitect te Haarlem en H. J. M. WALenkAMP, architect te Amsterdam kende den tweeden prijs, verhoogd met f 50, toe aan het ontwerp „Silhouet“, ingezonden door den heer J. CROUWEL JR., en de premie aan het ontwerp „J. H. Leliman in memoriam“, ingezonden door den heer G. J. RUTGERS.

Beide bekroonden zijn architecten te Amsterdam en leden van het genootschap „Architectura et Amicitia“.

De eerste prijs werd niet toegekend, doch het beschikbaar bedrag gelijkelijk verdeeld over vier ontwerpen, waarvan de inzenders nog niet bekend zijn.

DE BOUWWERELD

RED.: J. H. W. LELIMAN B.-I. AMSTERDAM. UITGEVER: F. VAN ROSSEN

J. H. W. LELIMAN. B.-I. FREDERIK DE GROOTE ALS BOUWMEESTER EN BOUWHEER

(Vervolg en Slot.)

The Potsdam is de ontwikkeling der bouwkundige inzichten van FREDERIK DEN GROOTE in een reeks kort bijeenliggende voorbeelden het zuiverst en duidelijkst te volgen. Wij kunnen dan de hoofdperioden onderscheiden, eerstens: de rococo-periode tot omstreeks 1750, met het lustslot Sanssouci en den onmiddellijk bijbehorenden tuin; tweedens: de Palladiaansche overgangsperiode, die tot den 7-jarigen oorlog aanhoudt, waarin valt de aanleg in anglo-chineeschen trant van het hertenpark (de „Rehgarten”) en waaronder ook nog het Neue Palais thuisbehoort; derdens: het zuivere néo-klassicisme van de „Communs” en meerdere kleine bouwwerken.

De eerste dezer scheppingen, Sanssouci, is tevens de bekendste gebleven. De naam alleen bleek een misgreep. Wel verre van zorgeloze rust, heeft FREDERIK er veeleer rusteloze zorg gekend.

Eigenaardig en teekenend voor 's konings praktischen geest is dat zijne aandacht het eerst werd getrokken op den heuvel van Sanssouci als een geschikte plaats voor aanplant van druiven en fruit en dat de zes terrassen waarin de heuvelwand verdeeld werd ook naderhand — een unicum in een vorstelijk lustverblijf van den rococo-tijd — met kassen bezet bleven. De parabolische vorm der terrassen vindt bovendien eene verklaring als poging zooveel mogelijk profijt te trekken van de zonbeschijning. Aan dien oorsprong denkend spreekt FREDERIK dan ook later in zijne brieven over Sanssouci nog als „ma vigne de Sanssouci” in tegenstelling tot „mon palais de Sanssouci”, d. w. z. het Neue Palais.

Reeds werd een en ander over het architectonisch karakter van Sanssouci medegedeeld. In 1744 begonnen de werkzaamheden. Zij werden met spoed voortgezet zoodat in 1748 het lustslot gereed was, nadat 's konings ongeduld op 1 Mei 1747 reeds eene plechtige inwijding had doen plaats vinden. Maar onophoudelijk werd de aanleg veranderd en uitgebreid. Het belangrijkste daarvan was de bouw der schilderijengalerij (1755), die echter reeds getuigt van 's konings neiging tot de klassieken, en de wijziging der daarvoor gelegen terrassen tot een tuinaanleg in Hollandschen trant, welke, hoewel reeds vroeger vastgesteld, eerst na den 7-jarigen oorlog tot stand kwam.

De verwezenlijking ééner illusie heeft de koning

echter niet aanschouwd. Hij miste in den tuin van Sanssouci waterwerken. Een plan werd ontworpen waarin gerekend was op een fontein van 100 voet hoogte benevens op 62 waterwerken, waarvan eene door KNOBELSDORFF ontworpen Neptunusgröt het belangrijkste was. Het reservoir op den Ruinenberg werd volgens ontwerp van KNOBELSDORFF versierd met eenige nagevolgde Romeinsche bouwvallen, een amphitheater en een kleine rondtempel, later aangevuld met eenige quasi-verzakte zuilen.

De architect BOUMANN dacht in den watertoevoer te voorzien met behulp van een molen die het reservoir vulde met water uit de Havel en werd daarin gesteund door een in 1748 uit Holland ontboden tuinier, HEINTZE. Dit mislukte echter evenals alle volgende pogingen. In den winter van 1754 werd het reservoir met groote sneeuwmassa's gevuld en eenig water met behulp van twee molens opgepompt. De koning zag zich gedurende drie kwartier voor zijn aanhouden beloond door een straal van 50 voet hoogte. FREDERIK heeft zijn plan niet willen opgeven en daaraan nog veel geld nutteloos uitgegeven eer hij voor goed afzag van de waterwerken. Deze werden eerst tusschen 1841 en '44 door PERSIUS en BRIX uitgevoerd.

Tegen 1750 openbaart zich bij FREDERIK een overgang van de rococokunst tot het classicisme. Daarop heeft grooten invloed uitgeoefend de verandering in 's konings omgeving waarin Schotten, met name Lord KEITH, zijne bijzondere genegenheid verwierven. Hunne bouwkundige voorliefde ging uit den aard der zaak naar de Palladiaansche school die in Holland en Engeland werd gevolgd. In die richting werd de koning ook aangemoedigd door zijn vertrouweling ALGAROTTI, die hem ook PALLADIO's werken ter bestudeering aanbeval. Iets van een klassieke neiging had reeds vroeger bij den koning bestaan toen hij, mogelijk op KNOBELSDORFF's aanstichten, bij het ontwerpen der katholieke Hedwigskerk te Berlijn in 1743, door JEAN LEGEAY het Pantheon uit de verte liet navolgen.

De verandering die het bouwkundig karakter van Potsdam ondergaat onder 's konings invloed wordt door een tijdgenoot, BIELFELD in zijne „Lettres familières” geschetst.

„Naast het oude hollandsche stadsgedeelte (dat nog van vóór FREDERIK's tijd dagteekent) zijn twee andere

wijken gesticht, waarvan eene de fransche wijk is, die door uitgewekenen wordt bewoond, en de andere, de italiaansche, het naast bij het kasteel gelegen is. In de eerste volgen de huizen de fransche bouwkunst na en in de tweede ziet men slechts gevels naar italiaanschen trant waarvan de ontwerpen ontleend zijn aan VITRUVIUS (sic!), PALLADIO, MICHELANGELO, SCAMOZZI en van de beroemdste architecten dier natie. Midden op het plein voor het slot heeft Z. M. een prachtige marmeren obelisk laten bouwen en de luthersche kerk tegenover het groote slotportaal is versierd met een prachtigen natuursteen gevel in den stijl van Santa Maria Maggiore waarvan de beroemde FUGA architect was. Het geheel dezer prachtige gebouwen levert een bewonderenswaardigen aanblik."

De koning zag het vreemde daarvan niet in en hechte niet aan een verband tusschen vorm en bestemming, tusschen kern en omkleeding. Hij kon ook bij zijne monumentale gebouwen tevreden zijn met een zekeren schijn, zoodat Palladiaansche paleisgevels, bij wijze van coulisse gezet voor Potsdamsche burgerwoonhuizen, hem bevredigden. Dat schijnt eene zekere tegenstrijdigheid in zijn scherp kritischen geest, die bij de behandeling van andere zaken aanstonds tot het wezen doordrong.

Met betrekking tot het Neue Palais, zijn grootste bouwwerk — in 1763 begonnen, in 1769 voltooid — verklaarde FREDERIK zich tevreden als het zijn tijd maar zou uithouden en bij den bouw en de decoratie werd — o. a. blijkens de prijzen door DOHME medegedeeld — de zuinigheid zeer ver doorgezet. Bovendien dreef het koninklijke ongeduld tot buitengewonen spoed. Trouwens, voor FREDERIK was deze onderneming slechts eene „fanfaronade”, een knaleffekt.

Maar ook later missen de koepeltorens die hij volgens ontwerp van DE GONTARD ter verhooging van het aesthetisch karakter der Gendarmenmarkt te Berlijn liet bouwen (1780—85) op de twee onbeduidende kerken van dat plein, elke diepere beteekenis, doordien zij konstruktief noch praktisch verband houden met de gebouwen en zij zelve eene bestemming missen. Dat gaat zelfs zoo ver dat men er nooit klokken in heeft durven ophangen. Trouwens, de eene toren viel reeds vóór zijne voltooiing in elkaar. Maar dit daargelaten, kan men erkennen dat de koepeltorens eene uitermate sierlijke en rijzige toepassing van het néo-klassicisme zijn, die de beoogde monumentale werking in het stadsbeeld volkomen vervullen en aan het plein een architektonisch kachet verleen. Hunne schoonheid is echter slechts zuiver formeel, de vorm is niet uit eene bestemming ontwikkeld.

De verandering in 's konings aesthetische zienswijze steunde mede op zijne indrukken van een (1755) in de vermomming van rondreizend muzikant ondernomen reis naar Holland. De daar in zwang zijnde Palladiaansche bouwtrant heeft een grooten indruk gemaakt. Want reeds van die reis bracht de koning de schets mede voor het Neue Palais te Potsdam, die aanstonds door JOHANN GOTTFRIED BÜRUNG tot in bijzonderheden werd uitgewerkt. De uitvoering moest echter tot het

eind van den 7-jarigen oorlog wachten. Het paleis was toen weliswaar niet meer direct noodig voor de eischen der hofhouding en het kleine Sanssouci bleef ook voor de toekomst voldoende, maar de „Staatsraison" deed het plan doorzetten. De hollandsche origine van het Neue Palais wordt echter door anderen onder verwijzing naar de overeenkomst met Hampton Court en Howard Castle — in ieder geval uitingen van een sterk verwanten geest — in twijfel getrokken. Met dat al is het Neue Palais toch ontegenzeggelijk te rekenen bij de meest karakteristieke gebouwen des tijds.

Ook de nieuwe tuin voor de schilderijengalerij van Sanssouci werd geheel ontworpen naar het model der hollandsche voorbeelden. De koning had o. a. in verband met zijne bouwplannen te Amsterdam bezocht de schilderijenverzameling van den koopman BRAAMCAMP en het landhuis Tulpenburg van PINTO. Hij was per trekschuit van Amsterdam naar Utrecht gevaren om op zijn gemak de beroemde landhuizen aan de Vecht te zien.

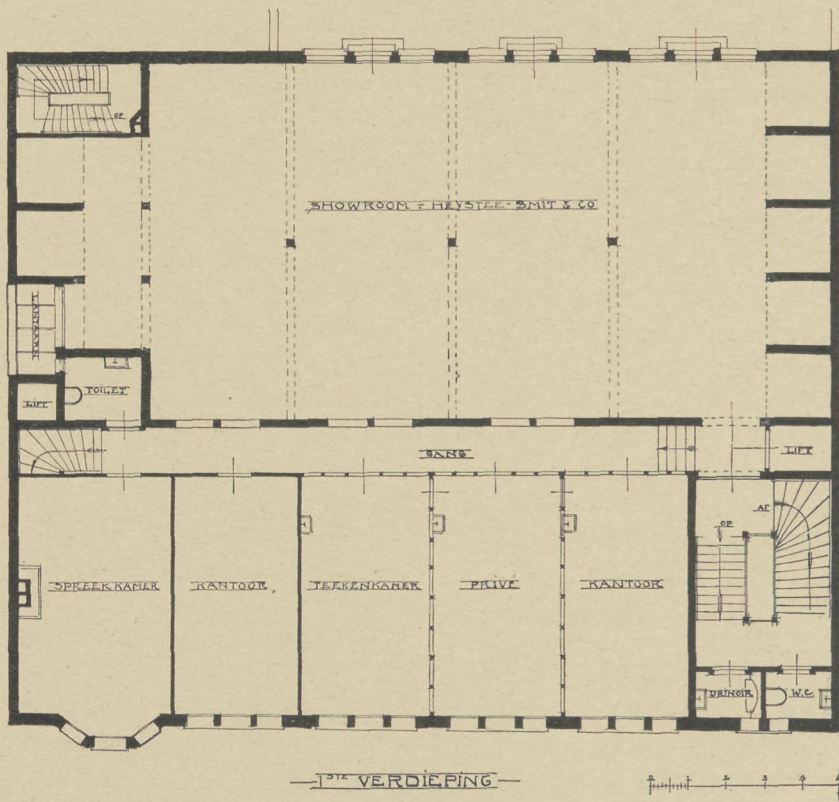
Was vóór den zevenjarigen oorlog de verandering in 's konings smaak voorbereid, daarna wordt zij een absoluut voldongen feit. Maar, wonderlijk genoeg, zal FREDERIK heel op het laatst zijner regeering, zonder eenigen overgang nog ééns teruggrijpen tot een barokmotief en wel bij den bouw der Kon. bibliotheek te Berlijn (1775—'80). Den klassicist UNGER wordt hier FISCHER VON ERLACH's Hofburg te Weenen ten voorbeeld gesteld. Het publiek, dit voorbeeld miskennend, noemde de bibliotheek uit overeenkomst met een barok kabinet oneerbiedig de „Büchercommode". Dit monument van FREDERIK's willekeur staat allermerkwaardigst en onverklaarbaar tegenover KNOBELDORFF's klassieke Opera; naast de eveneens strenge Universiteit, door den ouden BOUMANN in 1764 gebouwd als paleis van prins HENDRIK, 's konings broeder en het, thans door IHNE's Universiteitsbibliotheek vervangen, Academjegebouw.

Dit was een plotselinge gril, een herinnering misschien, zooals bijv. de caryatiden van Sanssouci verklaard zijn als eene herinnering aan den Zwinger te Dresden, aan de barokpaleizen van Weenen of het bekende trappenhuis van Pommersfelden.

Aan 's konings persoonlijk initiatief waren ook zeker toe te schrijven sommige hatelijke toespelingen, die men in zijne bouwwerken terecht of ten onrechte ontdekte. In hoeverre de versiering van VOLTAIRE's kamer op Sanssouci met apen eene symbolische beteekenis bezit, of wel een zeer onschuldige „chinoiserie" is in den smaak des tijds (als bijv. ook het Cabinet des Singes op Chantilly er eene vertoont) blijve in het midden. Evenzoo de gangbare verklaring der drie gratiën die boven op den koepel van het Neue Palais de pruisische koningskroon omhoog heffen: FREDERIK's drie vijandinnen, de keizerinnen van Rusland en Oostenrijk en madame DE POMPADOUR, zoodanig georiënteerd dat zij elk haar eigen land den rug toekeer.

's Konings opvatting miste echter somwijlen vastheid en de Palladiaansche bouwkunst vond slechts voorbij-

(Vervolg op blz. 44.)

AMSTERDAM. GEBOUW VOOR DEN TEGELHANDEL
 HEYSTEE, SMIT & CO. REGULIERSDWARSTRAT 108-114
 ARCHITEKT J. F. STAAL JR. (AMSTERDAM)

gaande bewondering. Reeds bij de voltooiing van het Neue Paleis werd van het oorspronkelijke bouwplan afgeweken dat o.a. had ingehouden, evenals bij Sanssouci, een half rond voorplein met zuilengangen in aansluiting bij de voorspringende zijvleugels van het paleis. Tegenover het door Engeland of Holland in Palladiaanschen geest geïnspireerde Neue Palais verzezen — en dat is misschien de eenige disharmonie in dit ensemble — de beide nevengebouwen, de zoogen. „Communs”, in een totaal anderen trant. Zij werden door CHARLES DE GONTARD, een leerling van den jongen BLONDEL, ontworpen in een fransch néo-klassicisme naar den koelen trant van SERVANDONI (St. Sulpice te Parijs).

DE GONTARD (1731 – 1791) is de bevoorrechte architect van FREDERIK'S laatste jaren. Hij is ook — naar 's konings schetsen — de ontwerper van den Vriendschapstempel (1768) die in het Park van Sanssouci werd gewijd aan de nagedachtenis van FREDERIK'S zuster, de markgravin van Bayreuth, alsmede van den Antieken tempel, waarin de koning zijne munt- en cameeënverzameling bewaarde.

UNGER, reeds genoemd als architect van het Belvédère en van de Kon. bibliotheek te Berlijn, is een leerling van GONTARD.

's Konings lievelingsmotief, de zuilenhal, heeft DE GONTARD met groot talent toegepast ook in de kolonnades bij de door hem ontworpen Königsbrücke te Berlijn (1778—'79). Na FREDERIK'S dood zal DE GONTARD, voor diens opvolger het Marmorpalais bouwend, een der fraaiste tuinarchitecturen, de kolonnade uit het park van Sanssouci, sloopen om het materiaal te benutten.

Ook bij den tuinaanleg was FREDERIK zelf de leidende persoon.

Typisch voor FREDERIK'S aanleg is de ruime plaats die zijn praktische geest daarin toekent aan boomgaarden en moestuinen. Dat bleek reeds te Ruppin en te Rheinsburg. Bij den oorspronkelijken aanleg van Sanssouci was het utiliteitsdeel even groot als de siertuin en zelfs dankt Sanssouci, zooals boven gezegd werd, aan een zuiver praktische reden zijn ontstaan. Brandenburg heeft wel van ouds zijn bloemen- en vruchtenwekerij te danken aan hollandsche tuiniers, maar ook in de tuinkunst beschouwde FREDERIK aanvankelijk den franschen aanleg — dien hij uit platen of duitsche navolgingen kende — als voorbeeldig en zijn adviseur KNOBELSDORFF zal die neiging zeker hebben ondersteund. Dat blijkt zoowel uit den aanleg van Rheinsburg als uit dien van Sanssouci. Maar dat beide gevallen zich toch van slaafsche navolging onthouden, is waarschijnlijk in de eerste plaats toe te schrijven aan eene juiste aanpassing bij en gebruikmaking van de bijzondere situatie. De naar den geest des tijds regelmatig monumentale aanleg van FREDERIK'S tuinen behoudt voorts door hun kleiner schaal, zonder zijne grootschheid in te boeten, in de onderdeelen een intiëmer karakter dan de reuzenparken bij de paleizen en lustsloten zijner tijdgenooten.

De natuurlijk aangelegde landschapstuin was in Enge-

land reeds in het begin der 18e eeuw ontstaan uit reactie tegen den rechtlijnigen aanleg. Zij was later in verband gebracht met de vooral uit WILLIAM CHAMBER'S publicaties bekend geworden chineesche tuinen. In de chineesche wereld meende men het nieuwe ideaal, onvervalschte natuurlijkheid en waarheid, te hebben ontdekt, filosofisch en aesthetisch. Toen in 1750 FREDERIK den tuin van Sanssouci vergrootte door bijtrekking van het aangrenzend hertenpark, toonde hij ook zich volgeling der engelsche filosofen door dit nieuwe gedeelte in den toenmaals modernen engelsch-chineeschen stijl te doen aanleggen.

Een organisch verband met de bestaande tuinen werd gezocht door de korte as van den ouden aanleg te verlengen en tot hoofdas van den nieuwen te maken. Daarnaast werden wegen getraceerd die zich door het bosch kronkelen, waarin fraaie en schilderachtige wateren weilandpartijen en vergezichten werden aangelegd.

In dezen aanleg werd een chineesch theehuis gebouwd, dat in 1754 begonnen, in 1763 voltooid werd. BÜRUNG was de architect, daarbij volgende eene schets van den koning, welke waarschijnlijk geïnspireerd was op een paviljoen in het koninklijk park te Lunéville. Het chineesche karakter bepaalt zich — evenals bij een ander „chineesch” gebouw van FREDERIK, het „Drakenhuis” op den Klausberg — tot eenige uiterlijkheden, 'tgeen weinig verbazen kan in een tijd voor wien de zooveel naderstaande grieksche en klassieke bouwkunst zóó onbekend was dat VOLTAIRE in het Parthénon een koepelbouw vermoedde! Het Theehuis bevat een ronde zaal, omgeven door drie ovale uitbouwen afwisselend met drie veranda's. De daken der veranda's steunen op naturalistisch behandelde vergulde palmboomen, aan wier voet vergulde groepen van theedrinkende chineezers. Als koepelbekroning dient een chinees met zonnescerm; de daken zijn fantastisch geschulpt. Van dit vreemde en fantastische geheel gaat echter toch eene onmiskenbare bekoring uit.

„Het theehuis en zijne omgeving is met al de bijzonderheden van den aanleg aan FREDERIK zelf toe te schrijven. De leerling van het rococo schiep een sierlijk tuinhuis midden in het bosschage om daar als filosoof en dichter in enge aanraking met de natuur dagen lang te kunnen toeven. De gedachte wortelt in het rococo, maar de uitvoering is eraan ontgroeid.

„Architectuur en tuin zijn in onderling verband ontworpen en vullen elkander aan. Met het theehuis als middelpunt waren in het omringende bosch drie doorzichten gekapt, welke beantwoorden aan de drie nevenvertrekken, zoodat de blik van den filosoof, welke in een dier vertrekken arbeidde, zich in de omringende natuur kon verliezen. Deze doorzichten waren met groote porceleinen vazen versierd en het omliggende bosschage was doorsneden met kronkelende wegen die van de eene „tuinsalon” naar de andere leidden. In de boomen hingen chineesche klokken, die, door den wind bewogen, zachtkens hielden aan geene

zijde van de gracht, die men op een „brug van chineeschen bouwtrant” overschreed, lag in het bosch de „in chineeschen smaak versierde” en met „chineesch gerij” voorziene keuken. Haar sierden pilasters met „slangenvormige ornamenten” en op de attica prijken „metalene pagoden” wier hoofden door den wind bewogen werden.

„Zoo lag over het geheel een ongemeen fijne harmonische stemming, die in het met chineesch porcelein versierde en door goud en heldere kleuren zelf als chineesch porcelein werkende theehuisje een hoogste en sterkste uiting vond.” (SIEDLER).

Bijna alle HOHENZOLLERN's, slechts een enkele uitzondering daargelaten, hebben zich onderscheiden door groote bouwlust en waren overtuigde bevorderaars der bouwkunst. De duitsche bouwkunst heeft aan

dien krachtige steun steeds zéér veel te danken gehad. Voor de 17de eeuw noemen wij den grooten keurvorst, voor de 18e FREDERIK I en II, voor de 19e FRIEDRICH WILHELM IV die méér was dan een dilettant, keizer FREDERIK die met RASCHDORFF een ontwerp voor den Berlijnschen Dom opstelde en den tegenwoordigen keizer WILHELM II die ongetwijfeld meer dan één ander vorst voor de beteekenis der bouwkunst voelt. Hun voorbeeld bezat van ouds groote beteekenis voor de ontwikkeling der bouwkunst in hunne staten, der beeldende kunst in het algemeen.

Te doen uitkomen dat FREDERIK II ook in dit opzicht ondanks alle eigenaardigheden, welke de buitengewone en veelzijdige figuur des konings met zijne eigen inzichten, zijn origineele, zelfstandige opvatting vaak kenmerken, eene bijzondere rol speelde, was het doel dezer beschouwing.

TOEVOEGING VAN OLIE BIJ BETON EN MORTEL

om beton waterdicht te maken is voorgesteld er olie bij te voegen en L. W. PAGE heeft volgens mededeeling van het „Zentralbl. der Bauverw.” in de Amerikaansche Vereeniging van Civiel-Ingénieurs een voordracht gehouden over proeven die genomen waren over zulke beton en mortel. De proeven hebben niet ten doel gehad een definitief resultaat te geven maar slechts om ervaringen te verzamelen en anderen op te wekken.

Bij de vervaardiging van mortel werd cement, die beantwoordde aan de beproefde amerikaansche voorschriften, met zand droog vermengd; vervolgens werd water (ongeveer 17% van het gezamenlijk gewicht van cement + zand) bijgevoegd. Ten slotte werd eene hoeveelheid olie bijgevoegd en het mengsel zoo lang door elkaar gewerkt dat de olie gelijkmatig verdeeld was, 'tgeen ondanks de bekende onderlinge slechte verstandhouding tusschen olie en water zonder moeilijkheden mogelijk bleek. De proefblokken die uit zulke mortel waren samengesteld werden aan eene minitieuze beproeving onderworpen. Vooreerst bleek dat door de toevoeging van olie de bindtijd aanmerkelijk verlengd werd. De trekvastheid van een mortel 1:3 wordt door de olie slechts weinig beïnvloed. In het bijzonder komt de vastheidstoename na 7 en 28 dagen en na 6 maanden bijna geheel overeen met die van gewone mortel. Daarentegen bleek eene vermindering van drukvastheid in verband met de hoeveelheid toegevoegde olie en in eenige gevallen, waar deze 10% van het cementgewicht bedroeg, haalde zij slechts 20% van de vastheid der gewone mortel. Bij het beton bleek eene vermindering van vastheid tot ongeveer 75%. Eene betonmenging 1:3:6 met 10% olie bezat slechts 65% der vastheid van dezelfde beton zonder olie. De toename der vastheid met den ouderdom was ongeveer dezelfde als bij gewoon beton. Bij een slagproef bleken slechts geringe afwijkingen onder de ver-

schillende betonmengsels. De elasticiteitscijfers werden door de olietoevoeging niet veranderd, daarentegen werd de blijvende vormverandering van een aan grooten druk onderworpen proefblok door de olietoevoeging aanmerkelijk vergroot. Bij al deze proeven bleek dat het verblijf onder water voor olie-beton denzelfden gunstigen invloed had op de vastheidseigenschappen als voor beton, die slechts met water gemengd was.

Bleken met betrekking tot de vastheid slechts geringe afwijkingen in vergelijk tot het gewone beton, met betrekking tot de verhouding tegenover water traden, gelijk bedoeld en verwacht werd, geheel andere werkingen op. In de eerste plaats werd onderzocht het absorbtievermogen van het beton voor water, doordien cylinders met beton 1:3:6 van 15 cM. diameter en gelijke hoogte, nadat zij in een oven gedroogd waren, geheel onder water gedompeld werden. Het drogen was zoo lang voortgezet dat het gewicht van de cylinder even groot bleef en evenzoo liet men de cylinders zoo lang in het water, tot de dagelijks herhaalde weging geene gewichtstoename meer aanwees. Terwijl een cylinder van gewone beton 6.25% van zijn droog gewicht aan water opnam, bedroeg dit cijfer voor beton met 10% olie slechts 1.7%. Bij grootere olietoevoeging, tot 25%, nam de absorbtie van water slechts 0.5% af. Hieruit volgt dat een grootere hoeveelheid olie dan 10% van het cementgewicht, slechts weinig invloed schijnt te hebben op de waterkeerende eigenschap van het beton.

Meerdere proeven werden genomen met holle vaten uit beton 1:3. Deze vaten hadden ongeveer 20 cM. uitwendige middellijn, 12 mM. wanddikte en waren 6.5 cM. hoog. Zij werden 5 cM. diep in water gedompeld. Het eerste vat vertoonde onmiddellijk na de indompeling een vochtige plek op den bodem en was na verloop van een uur volkomen door water gedrenkt, waarbij

tengevolge der capillaire werking ook het gedeelte boven den waterspiegel vochtig werd. Na verloop van eenige dagen stond het water binnen en buiten even hoog. Bij de drie andere vaten, bij wien mortel onderscheidelijk 5, 10 en 20 % olie toegevoegd was, bleek de binnenwand na 6 maanden nog even droog als op den eersten dag. Evenzoo verliepen proeven waarbij de vaten met water gevuld werden. Voorts zijn proeven onder druk genomen. Een plaat mortel 1:3 dik 7.5 cM. werd aan ééne zijde blootgesteld aan den druk van een waterzuil van 21 M. hoogte. Bij gewone mortel drong na een half uur vocht door de plaat en bij vermeerdering van den druk tot 28 M. hoogte drongen in verloop van 24 uur 146 cM³. water door de plaat. Proefplaten met 5 en 10 % olietoevoeging bleven bij dezelfde proeven aan den anderen kant echte rvolkomen droog.

Een bepleistering ter dikte van 12 mM. en samengesteld uit mortel 1:3 met 10 % olie was volkomen voldoende om zelfs bij zeer poreus beton en onder hoogen druk het doordringen van vocht volkomen te beletten.

Het resultaat der proeven, dat echter niet als definitief mag worden beschouwd, is dus dat een mortel of beton met olie toevoeging, zonder in het algemeen zijne vastheidseigenschappen noemenswaard te verliezen, eene groote waterdichtheid bezit. Dit resultaat moet met vreugde begroet worden. De gunstigste hoeveelheid die schijnt te zijn 10 % van het gewicht der in de mortel of beton verwerkte cement. De verlangzaming van binding en verharding maakt weliswaar zekere voorzichtigheid bij het gebruik van olie-beton noodig; ook moet tijdens de eerste uren de olie-beton worden beschermd tegen water, wijl anders zijne hoedanigheid sterk vermindert.

Beton met olie leent zich echter niet of althans

niet zonder meer, voor gewapend-beton. Dan ontstaat namelijk niet de voldoende mate van aanhechting tusschen beton en ijzer, die bij de gewapendbeton konstrukties onontbeerlijk is. De voordracht geeft geene cijfers maar zegt slechts dat vooral moet gewaarschuwd worden voor het gebruik van oliebeton bij cement-ijzer met gladde wapening.

Wordt een der in Amerika gebruikelijke speciale ijzerinlagen met weerhaken en ruwe oppervlakken gebruikt, dan wordt de tegenstand van de wapening wel vergroot maar zij bereikt nog niet hetzelfde cijfer als in beton zonder olie. Daar deze speciale wapening bij ons evenals in Duitschland niet gebruikelijk is, zou het gebruik van oliebeton dat evenzeer worden. Het is echter ook niet noodig omdat eene bepleistering met oliemortel-voldoende is om aan de onderliggende beton de noodige waterdichtheid te verleen.

Tenslotte worden in de voordracht van PAGE nog eenige praktische proeven met oliebeton beschreven. Op verschillende plaatsen werden de rijvlakken van bruggen en straten van oliebeton gemaakt. In het Departement van Finantiën der Vereenigde Staten werd op eenplek waar de vroegere kluis uit gewoon beton niet kon gebruikt worden wegens de vochtigheid der wanden, een ruimte met wanden van oliebeton gebouwd, welke inwendig volkomen droog bleef. Een ander lokaal in hetzelfde gebouw werd afgedekt met een gewelf dat met een laag oliebeton ter zwaarte van 8 cM. werd afgedekt. Ondanks kunstmatig en aanhoudende bevoeiing bleef de binnenzijde volkomen droog. Ten slotte heeft een waterreservoir in het Wegendepartement te Washington, 3.7 M. lang, 1.2 M. breed en 1.4 M. hoog, een blijvende vulling met water uitgehouden zonder in het minst te lekken.

■ DR. H. WEFERS BETTINK. OUD-HOOGLEERAAR. HET LOODWITVRAAGSTUK ■

(Vervolg en Slot)

witserland. De uitgever van „Le Signal de Genève”, DE MORSIER, heeft de uitkomsten van zijn onderzoek in deze medegedeeld. Hij was verslaggever der commissie, die in 1904 door de regeering van Genève benoemd werd, om het loodwit-vraagstuk na te gaan. Hij nam kennis van het onderzoek over deze gelegenheid in Frankrijk gedaan, waarvan de uitkomsten in een boek van 2300 bladzijden zijn neergelegd; ook raadpleegde hij te Parijs verschillende personen, die in het vraagstuk belang stelden.

Van de 28 personen, gezellen, patroons die zelf als gezelschap hadden gewerkt en een fabrikant, die door de commissie mondeling werden gehoord, waren vóór het verbod door de wet van loodwit als verfstof, 8 gezellen (leden van den werkmansbond) en 2 patroons. Van de 8 gezellen, die zich vóór het verbod verklaarden, waren er 2 die overtuigd waren, dat het gevaar aan het gebruik van loodwit verbonden, door veiligheidsmaat-

regelen belangrijk verminderd is, terwijl er een loodwit voor onmisbaar verklaarde; 2 hunner gaven toe, dat de dekkraft van zinkwit geringer is dan die van loodwit.

Behalve van de aangegeven gehoorde, werden nog schriftelijke meeningen gevraagd en de uitkomst was dat van de gevraagde patroons er zich 7 vóór, 46 tegen loodwit-verbod verklaarden.

Eén architect was voor geheel verbod van loodwit, één voor verbod bij binnenwerk, terwijl er zich 9 tegen verklaarden. Van de geneeskundigen die gehoord werden, waren er 2 voor verbod; 41 meenden, dat deugdelijke maatregelen het gevaar voorkomen konden.

Behalve de gezellen, den werkmansbond vertegenwoordigende en zij wier namen aan de commissie waren opgegeven en ook leden van dien Bond waren, verklaarden alle andere gehoorde, dat het gebruik van loodwit in niet-drogen vorm, het gevaar geheel of nagenoeg geheel zou doen verdwijnen.

Daarop volgen de conclusiën, waartoe de commissie kwam, en die het gebruik van loodwitverf niet gevaarlijk achten, doch wel het droog afschrapen en afbranden. Verbod van het gebruik van loodwitverf zou de kosten van schilderwerk verhoogen en bij de werklieden, die niet om het verbod vroegen, groote verwondering wekken. Loodvergiftiging komt in Genève weinig voor. Proeven van TRILLAT, HEIM en HÉBERT hebben aangetoond, dat het onaangename en het gevoel van onwelzijn, in versch geverfde ruimten, moet worden toegeschreven aan de dampen van terpentijn.

DE MORSIER spreekt ook over de Fransche statistieken, die echter voor het meerendeel betrekking hebben op niet meer bestaande toestanden, en op een tijdperk, waarin de tegenwoordige veiligheidsmaatregelen nog niet waren toegepast.

DE M. doet uitkomen, dat rapporten zooals een waarin wordt medegedeeld, dat loodwit jaarlijks in Frankrijk den dood van honderden en het tot werken ongeschikt maken van duizenden veroorzaakt, met onnauwkeurigheid en achteloos zijn opgesteld. In Parijs, zoo werd aangegeven, sterven op 30.000 huisschilders er jaarlijks 150 en worden er 1500 per jaar door loodwit ongeschikt voor den arbeid; in de ziekenhuizen zouden gemiddeld 43 gevallen per dag, dus ruim 15.000 per jaar voorkomen.

De met groote zorg door GAUTIER¹⁾ verzamelde cijfers zijn voor de jaren 1902—5 gemiddeld 137 gevallen van loodwitvergiftiging per jaar en 13 dooden op 30.000 arbeiders, die met lood omgaan. DE M. vond, dat een aantal statistieken waren verdraaid en vervalscht vóór zij de pers bereikten, wat verklaarbaar is, wanneer politiek en strijdleuzen in de plaats komen van onbevanging, wetenschappelijk onderzoek.

DR. LABKÉ zegt, dat iedere schilder na 4 of 5 jaar door lood vergiftigd is. LAYET beweert, dat iedere schilder ten gevolge van het lood gaat lijden aan ziekten van het hart, de hersenen, de aderen en de nieren.

DE MORSIER zegt, dat in Genève geen feiten tot staving van deze uitspraak bekend zijn, tenzij men aanneme, dat alle menschen lijden aan loodvergiftiging, omdat stoornissen in de werking van het hart, in de hersenen, de nieren en de aderen, ook, en in geen mindere mate, voorkomen bij niet-schilders dan bij schilders. Het vaststellen, dat een ziektevorm door lood wordt veroorzaakt, is behalve bij loodkoliek, dikwijls uiterst moeilijk.

GAUTIER zegt, dat alcoholisme en tuberculose ook bij schilders de oorzaak van vele ziekten zijn, en dat in dronkenschap en onkunde veel meer de oorzaken van ziekworden moet worden gezocht dan in loodwit.

DR. TREILLE komt tot eenigszins hogere cijfers voor lijdens aan loodvergiftiging dan GAUTIER. Hij komt tot de slotsom, dat er jaarlijks in Frankrijk op 7—8000 schilders een doode is door loodvergiftiging en dat er op 15.000 schilders per jaar in de ziekenhuizen te Parijs²⁾ 160 gevallen daarvan voorkomen.

Omtrent de voor- en nadeelen van zink- en loodwit, wijkt de zienswijze der commissie te Genève, niet van beteekenis af van die, waartoe men in andere landen gekomen is. Zij wijst ook op de onmisbaarheid van loodverbindingen met name van menie als verfstof en voor de bereiding van flint- of kristalglas.

In Zwitserland is den 30sten Juni 1908 door den Bondsraad, op grond van een rapport van den fabrieksinspecteur Dr. ROTH, overwegende, dat vooralsnog loodwit voor buitenwerk niet kan worden gemist, er voor binnenwerk tegen een loodwit-verbod geen ernstig bezwaar bestaat; dat voor spoorwegwagons en voor ijzerwerk loodvrije verf ongunstige uitkomsten geeft en dat over het algemeen het gebruik van lood belangrijk vermindert. Verder overwegende: dat het vraagstuk, omdat er nog geen geschikte verfstof is, om in plaats van loodwit te worden gebruikt, voorloopig niet voor oplossing vatbaar is; dat een onderzoek zich over een reeks van jaren zou moeten uitstrekken en met het oog op de ongunstige ervaringen in deze, met commissiën in andere landen opgedaan, het benoemen eener commissie geen aanbeveling verdient; dat het verbieden bij de wet van loodwitverf voor binnenwerk, slechts een beperkt aantal bedrijven, waarin van lood wordt gebruik gemaakt, treffen zou en dat het niet raadzaam schijnt alleen tegen het gebruik van loodwit voor binnenwerk een verbod uit te vaardigen, besloten, dat bij verfwerken, die voor rekening van de Zwitsersche regeering zullen worden uitgevoerd, het gebruik van loodwit voor alle binnenwerk verboden wordt.

DR. ROCH, de eerste geneesheer van het ziekenhuis te Genève, deelt mede, dat op een bevolking van 130.000 menschen, jaarlijks 6000—7000 zieken in het ziekenhuis en als loopende patiënten (polikliniek) worden behandeld en dat gedurende 7 jaren vóór 1906, in het geheel in het ziekenhuis waren voorgekomen 44 gevallen van loodvergiftiging, waarvan 24 bij huisschilders en 20 bij arbeiders in andere bedrijven, waarin lood wordt verwerkt. In de polikliniek, waren in datzelfde tijdvak 3 gevallen per jaar behandeld. Van deze werden de ernstig aangetasten naar het ziekenhuis gezonden en komen dus ook in de ziekenhuis-statistiek voor.

Onder de verdere beschouwingen van Dr. ROCH, komt nog deze voor, dat een werkelijke loodvergiftiging hoogst zeldzaam voor den geneeskundige verborgen blijft, doch dat dikwijls, wanneer een huisschilder last heeft van de maag, dit den geneeskundige aanleiding geeft terstond de diagnose „loodvergiftiging” te stellen.

R. wijst er op, dat van de meestgebruikte loodhoudende verfstoffen, GAUTIER de chromaten (chromaatgeel en chromaatgroen) voor de meest vergiftige houdt, dan volgt menie, terwijl loodwit in de derde plaats komt.

Hij acht maatregelen om loodvergiftiging te voorkomen noodig, en geeft er eenige aan, die ook in andere landen reeds zijn aanbevolen.

Hij hecht aan die maatregelen nog een bijzondere beteekenis, meer dan aan een verbod, loodwitverwen

TREILLE ligt hierin, dat de laatste alleen de huisschilders telt, GAUTIER daarentegen alle arbeiders der bedrijven waarin lood wordt verwerkt.

Ref.

¹⁾ GAUTIER is hoogleeraar in de Geneeskundige faculteit der Parijsche Universiteit.

²⁾ Het verschil in de 30.000 van GAUTIER en de 15.000 van

te gebruiken. Bij wettelijk verbod verkeert de arbeider in de meening, dat nu alle gevaar voor loodwitvergiftiging is verdwenen en dat het nemen van voorzorgsmaatregelen (tegen stof, het eten met door verf veront-

reinigde handen, enz., overbodig is geworden. Daar bedoeld verbod volgens R. nooit volledig zal kunnen worden toegepast, zou een verbod het gevaar voor den arbeider vergrooten.

GEMENGDE BERICHTEN

AMSTERDAM. De ombouwing van het Rijksmuseum heeft een aantal belangstellenden aanleiding gegeven tot een adres aan den Minister van Binnenl. Zaken, die bij de behandeling zijner begroting in uitzicht had gesteld eene vergroting van den bestaanden Drucker-uitbouw.

Reeds herhaaldelijk, bij den Nachtwacht-uitbouw (1906, blz. 226 „REMBRANDT EN DRUCKER ter Eere”) en kort te voren toen het voornemen bekend werd van den thans bestaanden Drucker-uitbouw (in 1906 blz. 49 J. H. W. LELIMAN „De bebouwing van den tuin van het Rijksmuseum te Amsterdam”) werd in „De Bouww.” met klem opgekomen tegen de ombouwing van het Rijksmuseum.

Die laatste actie — welke ingevolge eener voordracht van den heer J. H. W. LELIMAN in de afd. A'dam der Mij. tot Bev. der Bwk. leidde tot een adres aan B. en W. met verzoek hunne toestemming niet te willen verleen voor een bebouwing van den Museumtuin — kon natuurlijk geen succes hebben, evenmin als de actie tegen de Rembrandt-opkamer. Immers er stonden schilderijen op het spel en dan pleegt de nog altijd gebruikelijke vereenzelviging van kunst met schilderkunst zelden rekening te houden met overwegingen van architectonischen aard, zelfs niet als deze het voornaamste monument onzer 19de eeuwse architectuur gelden. Weliswaar verklaarden B. en W. hunne bijzondere aandacht op het vraagstuk te hebben gevestigd, edoch de toestemming werd verleend en een uitwas te meer aan het Museum aangelapt in strijd met de bedoeling der schenking van het Museumterrein in 1873.

Verleden jaar (op blz. 327) kon dit protest herhaald worden toen het plan ruchtbaar werd dien noodlottigen Drucker-uitbouw te vergrooten en aldus den zuidgevel van het Museum verder te verknoeien. Wij hebben destijds aanstonds gewezen op het onvermijdelijke van een speciaal museum voor moderne kunst en in afwachting daarvan een schifting aanbevolen der oude schilderijen ter wille der plaatsruimte. In den eersten Drucker-uitbouw werd slechts een lapmiddel gezien dat den bouw van zoodanig Museum tegenhield. In die richting gaat de konklusie van het bovengenoemde adres.

Het adres wijst voorts 1°. op de waarschijnlijkheid eener slechte verlichting van een vergrootte Drucker-uitbouw ten gevolge van de reflexen der nabijzijnde museummuren en van den dijk waarachter die uitbouw gelegen is en 2°. op het onvoldoende der ontworpen vergroting bij eene verdere uitbreiding der Drucker-kollektie.

BOEK EN TIJDSCHRIFT

Architectura Nr. 5. Verslag voordr. BERLAGE over Amerika. De hedendaagsche nieuwbouw te Amsterdam. Reisschets van M. DE KLERK (met afb.), Van de oude aarde en het nieuwe weten (een 15e eeuwsh schaaqbord). Het raadhuis van Amsterdam in de Raadsvergadering.

Bouwkundig Weekblad Nr. 5. Examen-Commissie 1912. Eereprijsvraag-Godefroy, Rapport over het ontwerp der A. V.-Commissie, Vergadering afd. Amsterdam, voordracht over slachthuizen, door den heer G. VERSTEEG, R. K. Sanatorium te Groesbeek (met afb.) arch. ED. CUYPERS, Een niet alledaagsch draagbalkje door J. H. SCHAAD, Ons eigen Land (boekbespreking), Conferentie Heemschut (slot).

De Opmerker Nr. 5. De tegenwoordige tijd, Slachthuisbouw, voordracht van arch. G. VERSTEEG in de Friesche bouwkring, Losse plaat met afbeelding der onvoltooide vestibules van het Vredespaleis.

PRIJSVRAGEN, EXAMENS EN TENTOONSTELLINGEN

Examens voor Bouwkundig-Opzichter, Bouwkundig-Teekenaar en Uitvoerder van Bouwwerken, ingesteld door de Mij. tot Bev. der Bwk. en af te nemen in 1912.

Door het Hoofdbestuur van de Mij. tot Bev. der Bwk. zijn benoemd, onder goedkeuring van den Minister van Binnenl. Zaken, tot Leden van de Commissie, belast met het afnemen van de in Februari en Maart te houden Examens voor Bouwk-Opz., Bouwk.-Teek. en Uity. van Bouww. (onderbaas) de Heeren: B. J. Ouëndag, Architect, Lid van het Hoofdb. van de Mij. tot Bev. der Bwk., Voorzitter.

M. B. N. Bolderman, Civiel-Ingénieur, Chef de Bureau van het Bouw- en Woningtoezicht te Amsterdam.

H. van Dam, Leeraar in de Wiskunde te Amsterdam.

J. Moolenschot, Architect te Amsterdam.

J. A. v. d. Sluys Veer, Architect te Amsterdam, Leeraar aan de Industrieschool v. d. Mij. v. d. Werkenden Stand, Aldaar.

Mr. C. H. P. Rosenboom, Architect, Advocaat en Procureur te Amsterdam.

P. A. Timmers, Architect te Amsterdam.

H. Loterijman, Arts te Amsterdam.

M. J. F. Lippits, Architect te Amsterdam.

G. Versteeg, Adjunct-Directeur der Gem. Werken te Arnhem.

J. D. Gantvoort, Architect te Deventer. Leeraar aan de Burger-Avondschool, Aldaar.

H. van der Kloot Meyburg, Architect te Rotterdam. Hoofdleeraar aan de Academie van Beeldende Kunsten te 's Gravenhage.

W. de Vrind Jr., Bouwk.-Ing. te 's Gravenhage, Assistent aan de Technische Hoogeschool te Delft.

M. Vrijenhoek, Bouwkundige te 's Gravenhage.

J. J. van Noppen, Architect te Haarlem, Leeraar a. d. Industrieschool v. d. Mij. v. d. Werkenden Stand te Amsterdam.

W. F. Overeynder, Architect te Rotterdam.

J. van Wijngaarden, Architect te Rotterdam, Assistent a. d. Technische Hoogeschool te Delft.

W. de Jong, Architect te Utrecht, Bouwkundige 1ste klas b. d. Mij. tot Exploitatie van Staatsspoorwegen, Aldaar.

W. Bletz, Architect te Weesp.

T. de Herder, Aannemer te Zwolle.

G. Stapenzea, Architect te Sneek.

J. Gratama, Bouwk.-Ing. te Amsterdam, Algemeen Secretaris v. d. Mij. tot Bev. der Bwk., Secretaris.

Eereprijsvraag „Godefroy”.

Studieprijsvraag voor een architecten-huis uitgeschreven door de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst.

Termijn van inzending: 9 Mei.

Prijzen: verguld zilveren medaille met f400.—; zilveren medaille met f200.

Jury: H. P. BERLAGE, J. F. KLINKHAMER, C. MUYSKEN, C. B. POSTHUMUS MEYES, A. SALM G.BZN.

Programma's zijn op aanvraag kosteloos verkrijgbaar aan het bureau v. d. Mij. t. B. d. B. Marnixstraat 402, Amsterdam.

Prijsvraag Verhandeling baksteen versus beton.

Gevraagd wordt:

Een verhandeling over het gebruik van baksteen versus beton en gewapend beton, voor het maken van gebouwen of gedeelten van gebouwen.

De verhandeling moet het onderwerp uit aesthetisch, technisch en economisch oogpunt beschouwen en ten slotte tot een of meerdere conclusies leiden.

De verhandeling moet worden ingezonden in 5 exemplaren getypt, slechts aan één kant beschreven. Teekeningen in zwart en geschikt voor photo-chemigraphische reproductie.

Termijn van inzending 15 September 1912 bij de Red. v. h. „Centr. d. Bouwbedr.”, Amsterdam.

Deelneming voor Nederlanders.

De jury bestaat uit H. P. BERLAGE, G. W. VAN HEUKELOM, C.-I., A. C. C. G. VAN HEMERT, C.-I., D. J. VAN WIJK, L. ZWIERS.

De bekroonde stukken blijven het eigendom der Directie die hen in het blad en ook op andere wijze kan publiceeren. Der Redactie mag de niet-bekroonde publicereen tegen honorarium.

De 1e prijs bedraagt f250, de 2e f100, de 3e f50.

Wordt geene bekroning toegekend, dan mag de jury de verdeling der prijzen zelf bepalen.

De inzendingen moeten verzegeld gaan van een verzegelden naambrief en worden ingezonden onder motto en voorzien zijn van een correspondentie-adres.

De jury doet uitspraak vóór 15 December 1912.

Examens Technische Hoogeschool.

Examens Bouwk.-Ing. Geslaagd voor het cand.-examen P. F. DE BORDES en J. VAN GENDT.

Geslaagd voor het Ing.-examen B. KOCH en H. VAN ZIJLL.

Eene tentoonstelling van degelijke en goedkoopere burger meubelen te Oosterbeek zal in den a. s. zomer worden gehouden in eenige woningen, gebouwd volgens ontwerp van den architect W. Th. NOE JR.

PERSONALIA

ROTTERDAM. Bij den dienst der plaatselijke werken zijn benoemd:

tot architect 1e klasse, waarnemend chef eener hoofdafdeeling: de heer A. J. TH. KOK; tot architect 1e klasse: de heer D. B. LOGEMANN;

tot architect 2e klasse: de heer V. A. H. C. VAN LISSA.

DE BOUWWERELD

RED.: J. H. W. LELIMAN B.-I.

AMSTERDAM.

UITGEVER: F. VAN ROSSEN

ECHO'S. IV

Iets over bijwerk, vroeger en thans.

Overschrijding van zijn bouwsom is doorgaans een zaak waarover de architect wien zij overkwam liefst zoo weinig mogelijk hoort en hij zelf pleegt er ook de aandacht niet op te vestigen uit vrees dat zij hem — 't geen dikwijls zeer onbillijk is — niet ten voordeele zou worden uitgelegd.

Geheimrat Prof. Dr. Ing. h. c. JOSEF DURM te Karlsruhe kon zich blijkbaar de weelde veroorloven er anders over te denken. Bij gelegenheid der bezichtiging van het door hem ontworpen gebouw der „Oberrheinische Versicherungsgesellschaft" te Mannheim, waarbij de bouwsom, waarschijnlijk niet onbelangrijk, overschreden werd, heeft hij zich volgens de „Deutsche Bauzeitung" zeer vrijmoedig geuit. Dergelijke gebeurtenissen moesten in het algemeen volgens den Geheimrat niet zoo onrechtvaardig worden veroordeeld als veelal geschiedt. Men hoort, zoo sprak hij, niet gaarne de verdediging van den architect wanneer — keurige omschrijving! — de feitelijke uitgaven niet overeenstemmen met de verwachting. Eene bespreking dezer subtiele aangelegenheid kan niet anders dan heilzaam werken, mits over en weer billijkheid wordt betracht.

De Geheimrat betoogde dat, wanneer de kosten van een gebouw hooger kwamen dan bedoeld was en wanneer die stijging gemotiveerd is, niet uit het oog mag worden verloren, dat daardoor ook het gebouw meerdere waarde verkreeg. Want die meerdere bouwsom is bij nauwgezette bouwleiding niet ontstaan door lichtzinnigheid, verkwisting, bedrog of ten bate van den architect, maar meestal doordien tijdens den bouw de eischen stegen; meerdere werkzaamheden noodig bleken door wijzigingen die uit de omstandigheden voortvloeiden; de opvatting van het geheel en der onderdeelen veranderde en verbeterde; de konstruktie herzien werd en voorts prijsverschillen ontstonden tengevolge van de arbeidsmarkt. Bij zoodanige voorstelling van zaken is natuurlijk de bouwmeester van zijne aansprakelijkheid ontheven.

Elk geval echter moet voor zich worden beschouwd. Een algemeene regel is niet op te stellen. Bij de redenen uit bovenstaand betoog — welke bovendien gemakkelijk met meerdere ter décharge van den archi-

tekt zijn aan te vullen — kunnen er zijn die den architect in het eene geval volkomen verrasten en mitsdien van zijn moreele aansprakelijkheid ontheffen, in het andere door hem hadden kunnen zijn voorzien. De gebruikelijke uitbreiding van het bouwprogramma kan den architect zeker niet worden aangerekend, maar verandering der konstruktie? en wijziging van de opvatting van het geheel en der onderdeelen? Dat kan bedenkelijker wezen wanneer niet voorafging eene bespreking met den bouwheer over de financiële gevolgen.

Er moet onderscheiden worden tusschen overschrijding der raming en der bouwsom. Het eerste is nog vrij onschuldig. Blijkt de bouwsom hooger dan de raming — die vaak onder drang van den lastgever en vóór deze zich van zijne wenschen scherp rekenschap gaf, overhaast moest opgemaakt — dan kan men het ontwerp bezuinigen of desnoods van uitvoering afzien. Dat is eene teleurstelling die men te boven komt. Maar is eenmaal tot uitvoering tegen een bepaalde bouwsom overgegaan, dan legt een factor die bij onzen Geheimrat volgens het overzicht van zijn betoog in de „D. B." geheel buiten beschouwing bleef, dikwijls groot gewicht in de schaal. Het zal de „Oberrheinische Versicherungsgesellschaft" niet deren of zij in haar gebouw ettelijke duizenden meer of minder stak.

Edoch menig partikulier zou dat bijster slecht schikken en hij — die bovendien niet bouwt met speculatieve plannen — put een schrale troost uit de verzekering dat woonhuis of winkel nu zooveel meer waard zijn, 'tgeen hij niet begeert en 'tgeen hem zijn rente ook niet opbrengt.

Hij wenscht in zijn architect een waarborg te vinden en verlangt vooral dat deze, eenmaal de opdracht aanvaard hebbende, slechts het belang van zijn principaal kent en dit zeker niet achteraf opoffert aan nieuwe aesthetische inzichten door „wijziging in de opvatting van het geheel en der onderdeelen".

De meest zorgvuldige behandeling voorkomt niet alle tegenvallers. En zoo deze verklaarbaar en verdedigbaar zijn, behoeven zij den architect niet te verontrusten. Maar om een bouwsom-overschrijding in het algemeen te willen vergoelijken met een beroep op Geheimrat Durm, zou eene theorie zijn, die in de praktijk voor de toekomst van het archi-

tektenberoep noodlottig zou blijken. Dit vooral zoolang het gevoel voor architectonisch schoon niet in wijderen kring ontwikkeld is en ten voordeele van den artist-architekt pleit.

Wanneer deze in ons land, en niet alleen daar, klaagt over beperking van zijn arbeidsveld, dan is dit voor een niet gering deel te verklaren uit veler vrees dat architectenhulp hen niet vrijwaart voor finantiële teleurstellingen, beginnend bij de begroting en zich herhalend bij de afrekening. Wie zulke vrees koestert, geeft de voorkur aan het mogelijk ietwat hooge maar in ieder geval vaststaand bedrag waarvoor de eigenbouwer, als eenige wederpartij van den bouwlustige, een huis „schlüssselfertig” levert. Hij aanvaardt desnoods liever andere directe en indirecte risico's — van aesthetischen aard bijv. — dan de finantiële.

Dan had Paus PIUS II uit den huize PICCOLOMINI een nobeler opvatting van het begrip bouwheer! Hij vertegenwoordigt in één woord het ideaal der principalen, onovertroffen en niet te overtreffen.

Bij gelegenheid van een bezoek aan Pienza in 1462, waar PIUS wilde genieten van de monumenten die hij in zijn vaderstad oprichtte, overstelpten hem klachten over zijn architect BERNARDO ROSSELINO. Deze had de kunst verstaan de op 10.000 scudi vastgestelde bouwsom wel vijfvoudig uit te geven en — op naam van zijn lastgever — viervoudig schuldig te blijven. Toen de Paus echter de gebouwen in oogenschouw had genomen maakte hij zijn bouwmeester niet alleen geen enkel verwijt, maar oogstte deze slechts lof en dank.

„Gij hebt goed gehandeld, BERNARDUS, door ons over de vermoedelijke kosten niet juist in te lichten. Had ge de waarheid gezegd, dan zoudt ge ons nooit tot zulk een uitgave bewogen hebben en noch het voorname paleis, noch het godshuis, dat in Italië zijns gelijke zoekt, waren ontstaan. Uwe voorspiegelingen legden den grond tot deze heerlijke bouwwerken, welke door allen, met uitzondering van enkele door nijd verteerde menschen, geprezen worden. Wij danken U en kennen U onder alle architecten van deze eeuw de eerste plaats toe.” Wel verre van in ongenade te vallen, triumfeerde ROSSELINO en zag hij zich beloond door een eeregift van 100 goudgulden en een staatsie-gewaad. Wie onzer architecten zou bij de eindoplevering ooit een rok hebben cadeau gekregen?

Tempe passati. Die geschiedenis speelt in de 15e eeuw. De milde bouwheer was een voor kunst en wetenschap blakend paus die voor zijne liefhebberij zelfs op 40.000 scudi niet had te zien.

Anderen echter voor wie zelfs hooger bedragen minder dan een dubbeltje betekenden, waren van afwijkende opvatting.

Dat bijv. NAPOLEON over stiptheid anders dacht dan PIUS heeft hij in ongezoeten vorm te kennen gegeven bij de verbouwing van het voormalig Hotel du Maine te Parijs (thans Duitsche ambassade), dat zijn stiefzoon EUGÈNE DE BEAUHARNAIS had gekocht. Tot slot eener zeer onminzame briefwisseling schreef de keizer, aan

wiens scherpe aandacht niets ontging, 3 Februari 1806:

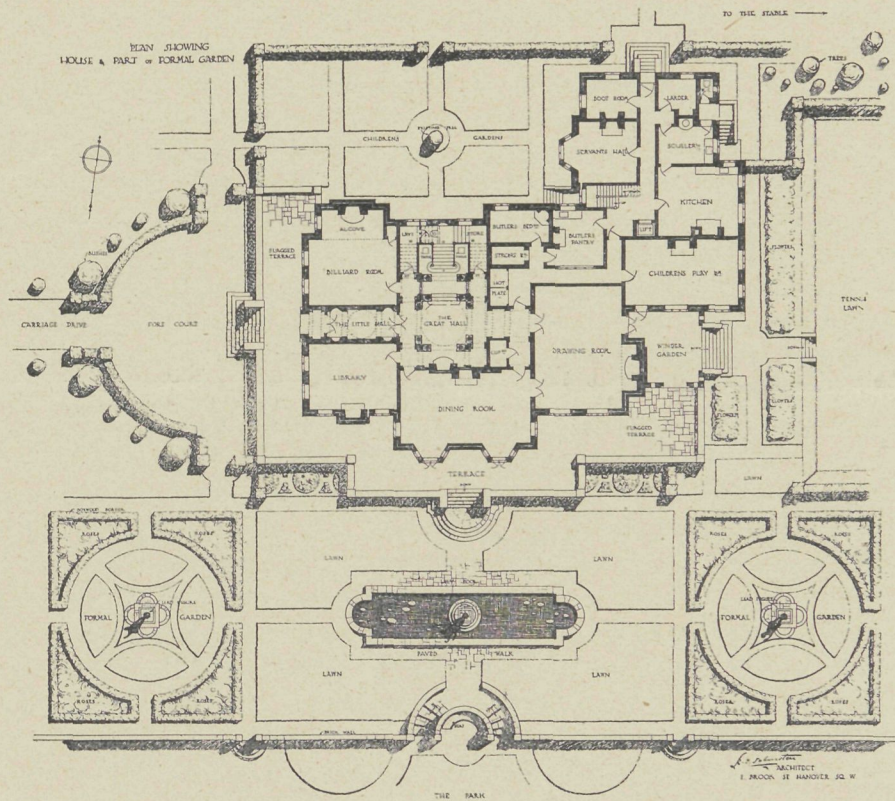
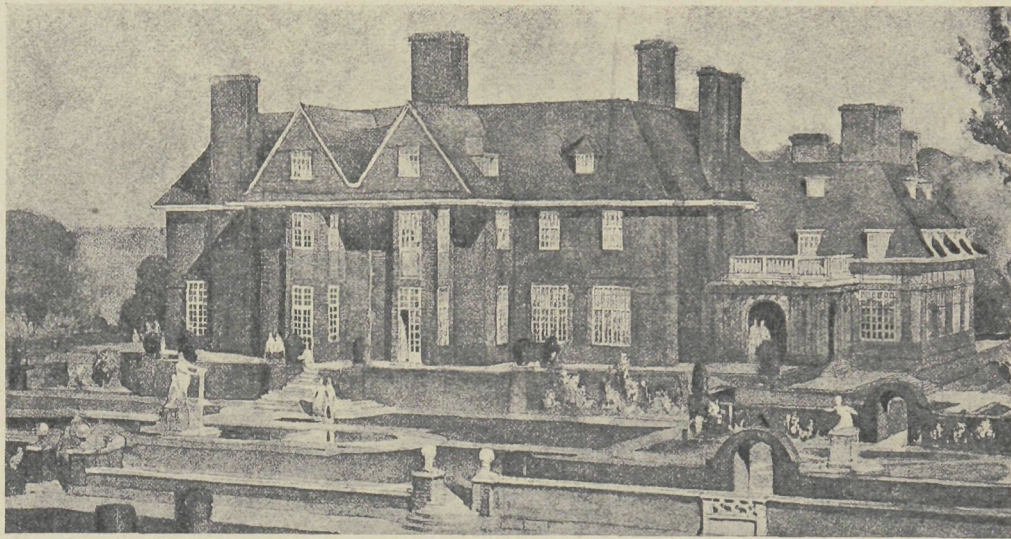
„Waarde zoon. Gij hebt uwe Parijsche zaken zeer slecht geregeld; men legt mij eene rekening over van 1.500.000 franken voor uw huis; die som is buitengewoon. De heer CALMELET (de intendant van den prins), BATAILLE (zoo heette de architect) en die kleine intendant die ge hebt aangesteld, zijn schurken; en ik zie dat zij alles zóó verward hebben, dat men wel veel zal moeten betalen. Ik zie dat met leedwezen; ik had meer orde bij U ondersteld. Men moet niets doen zonder eene begroting, met verplichting deze niet te overschrijden. Gij hebt juist tegengesteld gehandeld; de architect deed wat hij wilde en er zijn enorme sommen in het water gegooid. Ik heb BESSIÈRES belast om op die zaak te letten. Wijdte meer zorg en kennis aan de belangen mijner civiele lijst in Italië; de architecten zijn overal dezelfde.”

Aan de onbillijke generalisatie der laatste zinsnede ontbreekt nog maar aan dat de vertoornde keizer had geschreven „overal en altijd”.

Want overschrijding der bouwsom is een verschijnsel vanaf de oudste tijden. Beveelt niet reeds VITRUVIUS in de voorrede van het laatste boek zijner „Architectura” aan om te Rome langs wettelijken weg aan de overschrijding der bouwsommen paal en perk te stellen? Hij noemt als navolgenswaardig voorbeeld de stad Ephesus. Daar was de architect met zijn eigen vermogen aansprakelijk voor overschrijdingen grooter dan een kwart der begroting. Maar omgekeerd, wanneer de raming niet was overschreden, zagen de architecten zich, o.a. door de opstelling van borst- en standbeelden, geëerd.

Als men het daarmee nu ook eens probeerde dan zou de beeldhouwkunst een gouden tijd tegemoet gaan! Indien die wet van Ephesus soms het uitvloeisel was van menige bittere ervaring, dan dragen mogelijk de antieke bouwheeren daarvan zelf het grootste deel der schuld door het onderste uit de kan te willen. Immers niet alleen de architecten zijn sinds VITRUVIUS' dagen onverbeterlijk; ook bij hunne lastgevers toonen zich al vroeg eenige ook thans niet ongebruikelijke trekken. Ten minste vertelt PLUTARCHUS — al lang vóór VITRUVIUS — omtrent de stichting van zeker bouwwerk (ik meen het maritiem arsenaal van Athene): „Men hoorde de kunstenaars, onderzocht hunne voorstellen, teekeningen en ontwerpen en koos toen dengeen die voor het minste geld het werk, het snelst en het best scheen te kunnen uitvoeren.”

Zóó moderne opvatting had men wel niet in de klassieke oudheid durven verwachten. Het liedje van verlangen waarvan het bekende refrein, gauw, goed en goedkoop, onzer architecten nog altijd wordt voorgezongen, dat de oorsprong is van velerlei zorg — en waarop menige overschrijding de natuurlijke reactie en straf moet zijn — dagteekent dus waarlijk niet van gister.

'S GRAVENHAGE. LANDHUIS VOOR LINDEN VOOR JHR. H. LOUDON
 ARCHITEKT R. F. JOHNSTON (LONDEN)
 OVERGENOMEN UIT: „THE BUILDER” VAN 20 JANUARI 1912

J. H. W. LELIMAN. B.-I. DE VERANDERINGEN VAN DEN DAM EN HET PALEIS

oor zoover mij bekend, is de aandacht er nog niet op gevallen dat de Damplannen voor het voormalig — en toekomstig? — Raadhuis waarschijnlijk een gevolg kunnen hebben dat voor den indruk van het monument van beteekenis is en welke — het zij aanstonds gezegd —

dreigt niet ten voordeele te strekken. Althans niet voor zoover het effect van een gebouw voortvloeit uit zijn verband tot een geheel.

De nieuwe toestand zal mogelijk velen een ontgoocheling bereiden. Aan het gebouw zal door de nieuwe omgeving een andere schaal worden aan-

gelegd en doordien daarbij de eenheid grooter wordt genomen, zal de uitkomst kleiner toonen. Naarmate de vervormde Dam in zijn geheel grootscher en monumentaler wordt, dreigt het Raadhuis daarbij zijne overheerschende beteekenis te verliezen. Dat verschijnsel is in beginsel onafhankelijk van het in architectonischen zin meer of minder geslaagde der aanstaande bebouwing op zich zelve beschouwd. Wel kan deze, door al of niet zich in hare absolute en relatieve verhoudingen te onderwerpen aan het Raadhuis de gevolgen temperen of, integendeel, ze onderstrepen. Onafhankelijk van den aard der Dambouw staat evenwel de nieuwe Damaanleg.

Wanneer men op oude afbeeldingen 'tzij de voorzijde, 'tzij — en deze vooral — de achterzijde van het toenmalig Raadhuis met aandacht beschouwt, dan treft dat het monument eertijds veel grooter en indrukwekkender schijnt dan thans en omschrijvingen als 's werelds achtste wereldwonder, of Amsterdam's Kapitoel zooveel minder opgeschroefd lijken. De redenen daarvan zoekend, blijken deze niet te schuilen in de vrijheid waarmede op oude prenten somwijlen de verhoudingen in een gewenschten geest werden herzien, maar moet in de eerste plaats gedacht worden aan de veranderingen in de omgeving van het bouwwerk.

De tegenstelling tot de rondom kleinere en lagere huizen van weleer doet het monument beheerschender uitrijzen boven zijne omgeving. Bovendien draagt de verdeeling van den voorgrond het hare ertoe bij de geweldige massa van het monument meer te doen spreken dan thans het geval is.

Het Damvlak was tot de aanvang der 19e eeuw onderbroken door de Waag. Wanneer men zich tusschen HAJENIUS en Zeemanshoop opstelt met een beeld van het Waaggebouw in de hand of in het hoofd, en den vroegeren Dam vergelijkt met het keienvlak van thans, dan kan men er zich gemakkelijk indenken dat de slooping van de Waag ter wille van koning LODEWIJK's uitzicht, niet ten goede kwam aan de werking van het stadhuis.

Aan de achterzijde is de verandering nog ingrijpender. Daar immers werd — de noodzakelijkheid valt thans wel niet meer te loochenen — de gracht gedempt en aldus één plein geschapen waar vroeger eene scherpe indeeling in drieën bestond. Het gebouw wordt nu afgemeten tegen een, wijl ongebroken, schijnbaar grooter voorplan en zijn relatieve werking wordt daardoor verkleind. De aanleg der Raadhuistraat heeft in diezelfde richting gewerkt. Dat vroeger bovendien de grondslag om het Raadhuis iets hooger was dan die aan de overzijde van de gracht ('tgeen valt af te leiden uit de verdiepte stoep voor het gebouw van het „Nut van het algemeen") kwam aan het effect van het monument ten goede. Het rees daardoor nog.

Als straks nu ook de Paleisstraat verbreed zal zijn, staat het Raadhuis rondom geïsoleerd aan breede straten. Zijne massa zal dan niet meer met één oogopslag en onwillekeurig in verband zijn te brengen

met de veel geringer afmetingen van omringende huizen. Die vrees werd ook gekoesterd te Brussel toen de toegang tot de Groote Markt terzijde van het Raadhuis, verruiming vroeg. Daar werd toen door toedoen van den kunstzinnigen burgemeester CHARLES BULS, niet de pleinwand doorbroken maar een doorgang gevonden door het hoekhuis op een open zuilenhal te doen rusten. Aldus is vermeden het vooral uit de vrijlegging van menige kathedraal bekende gevolg dat de oude monumenten hun geweldigen indruk verloren toen zij niet meer oprezen hoog boven het oude, enge stadsbeeld en uit den krans van ondergeschikte huisjes aan hun voet. Dergelijke vrijlegging isoleert de historische gebouwen in elk opzicht. Zij staan — om een tweetal sterke voorbeelden te noemen de kathedralen van Keulen en Milaan — dan niet alleen materiëel geïsoleerd maar ook vreemd en onverstaan te midden van het moderne leven waarvan men instinktief voelt dat het anderen geest ademt.

Zij die zich oud-Florence herinneren, weten ook hoe het machtige, Palazzo Strozzi zijn overweldigend effect inboette door de verbreding der omliggende straten.

Niet alleen de nieuwe aanleg maar ook de omringende architectuur heeft het effect van het Raadhuis verkleind. De smalle en lage huizen van vroeger werden vervangen door groote en hooge gebouwen die óók de aandacht willen trekken. Het weinige dat thans nog van oudsher is overgebleven, zal nu binnenkort verdwijnen om het veld te ruimen voor bouwwerken van monumentalen opzet en grooten omvang.

De voorgenomen restauratie der Nieuwe Kerk — deze als zoodanig buiten beschouwing latend — kan tot effect hebben de aandacht nog verder van het Raadhuis af te leiden. Trouwens, aan de Damzijde is dat reeds het geval gebleken sedert de kring van lage gebouwtjes, die zich als een neutrale zone om de kerk schaarde, ter wille van de straatverbreding is gevallen en de geestdrift van vroegere voorstanders ter wille van aesthetische redenen, door het resultaat verkoelde. Het Raadhuis is nu de onmiddellijke buurman geworden van de groote, hooge kerk en hoewel de beide monumenten een harmonisch beeld geven, is toch het relatieve effect van het Raadhuis er door verminderd.

Een niet te onderschatten faktor was, dat evenals bij de grachtenhuizen, ook bij het Raadhuis door de wijziging der raamverdeeling een andere verhouding ontstond tusschen muurvlak en opening, dan die welke de ontwerper had vastgesteld. Het is dan ook goedgezien van de Paleis-Raadhuis-Commissie dat zij voorstelt om bij eventueele herinrichting van het Paleis tot Raadhuis, de oude kruiskozijnen in eere te herstellen. Men zou dit voorstel echter gaarne zien aangevuld door het behoud en herstel der zware traliewerken, die den samenhang van den zwaren onderbouw bewerken en dezen tot een krachtigen, gesloten sokkel stempelen waarop de geweldige massa veilig is opgetrokken.

Belangrijk als een voorbeeld hoe wijziging in de ver-

houding tusschen bebouwing en aanleg een stadskarakter kan veranderen is het Koningsplein als tegenhanger tot den Dam. Gaat hier een bouwwerk lijden onder de verandering van den stadsaanleg, bij het Koningsplein, waar de moderne bebouwing over bijna den geheelen omtrek de onderlinge verhouding tusschen pleinwand en oppervlak totaal veranderde, was het gevolg dat, toen bovendien de toegangsbruggen verbreed waren, het karakter van een zelfstandig plein volkomen verdween.

Hoe een straat van normale breedte schijnbaar tot een steeg kan worden saamgeknepen, toont de New-York'sche zakenwijk met hare torenhuizen. Buiten-

gewoon treffend is te Londen een overeenkomstig geval te bestudeeren aan het Quadrant van Regentstreet, welks ruimte- en breedteindruk absoluut dreigt te veranderen doordien NORMAN SHAW's zware vormen bestemd is om de klassiekerige, maar menschelijker architectuur van NASH gaandeweg te verdringen. Het schijnt of op de plaatsen waar dit reeds geschiedde in eens de straat te nauw is geworden voor het verkeer. Over het op teekening aanvankelijk algemeen geprezen ontwerp van NORMAN SHAW zijn trouwens veler opinies bij de uitvoering omgedraaid.

Als straks de Damverandering voltooid zal zijn, zal blijken in hoeverre het Raadhuis daarvan de dupe is.

IETS OVER STRAATWEGEN

De in vele landen blootgelegde oud-Romeinsche Heerwegen geven niet alleen een ontwijfelbaar getuigenis, dat de kunst tot aanleg van wegen zeer oud is, de volkomen technische en zorgvuldige praktische uitvoering dezer werken geven blijk van 't hooge standpunt waarop in die dagen deze technische wetenschap voor aanleg van wegen stond. Zij wijzen heen naar een niet onaanzienlijk verkeer op deze Heerbanen.

Het doel waaraan deze verkeerswegen in de oudheid moesten beantwoorden bestond alleen hierin, dat het plaveisel het inzinken van de wielen en dat der paardenhoeven zou verhinderen om hierdoor de trekkracht der dieren niet af te matten. Het was toen niet de vraag of de straatwegen aan de eischen van de gezondheidsleer beantwoordden, zij behoefden alleen bruikbaar te wezen voor het vervoeren van zware vrachten.

De opeenhooping van de bevolking in onze dicht aaneen gebouwde steden en de dientengevolge te voorschijn geroepen concentrering van het verkeer in die straten, waren oorzaak, dat verschillende samenstellingen van verhardingsmaterialen werden gebezigd, die bij den aanvang en als 't kon voortdurend aan de eischen van de gezondheidsleer moesten voldoen, welke eischen naar mate de dichtheid van de bevolking wies en het verkeer toenam, hooger werden gesteld.

Nadat de geneeskunde ons op de verschillende gevaren van de bacteriën, die in 't stof en vuilnis op straten aanwezig, kan bevatten, gewezen heeft, wordt allengs getracht, hiervoor een materiaal te bezigen dat aan de hieronder vermelde eischen kan beantwoorden.

a. Geringe slijtage.

Hoe grooter de slijtage van een plaveisel is des te meer stof zal zich daarop bij droog weder opeenhoopen en bij vochtig en regenachtig weder in modder en slib omzetten. De stof die bij de meeste plaveisels slechts uit mineralische bestanddeelen gevormd wordt, bevat op zichzelf reeds voor het menschelijke lichaam

schadelijke bestanddeelen. Dit verhoogt zich nog in meerdere maten wanneer zij met ziektekiemen uit resten van dierlijke uitwerpselen en ander vuil vermengd wordt.

De oorzaken van de stofontwikkeling laten zich in twee groote groepen indeelen:

1e de klimatische;

2e de mechanische.

Het spreekt van zelf dat in streken waar de lucht overwegend vochtig is, bij regen de ontwikkeling van de stof zeer gering zal zijn, terwijl zij in den zomer bij zeer heet weder op uitgedroogde straten zeer groot zal wezen, terwijl zij bijna nihil zal bedragen in den winter.

De stofontwikkeling is dus afhankelijk van de weersgesteldheid. Zij zal minder worden en toenemen naar die maten, dat de vochtigheid van de dampkring af of toeneemt. Ook is de wind hier van invloed; op eene beschutte plaats, waar hij niet overheen kan strijken zal de uitdroging minder snel wezen dan op vochtige hoeken. Veel meer van invloed, dan de klimatische is de mechanische stofontwikkeling op de straten en wegen, hiertoe behoort de gesteldheid van het materiaal, de onderbouw, de wrijving van de zich over het straatoppervlak bewegende lichamen en voerwerktuigen, de overbrenging er van uit de omgeving en ook nog de afvalstoffen van de verschillende dieren.

b. Gelijkmatische afslijting en effen oppervlak.

Op een ongelijkmatische oppervlak worden de krachten der menschen en dieren meer ingespannen, dan op een bestrating met een gelijkmatig oppervlak. Ook zijn de opeenvolgende schokken onder het rijden op een oneffen plaveisel zeer nadeelig voor het zenuwgestel.

In de holligheden der oppervlakte verzamelt zich het vuilnis en blijft na het reinigen van het oppervlak achter. Het effen oppervlak mag echter nimmer in gladheid overgaan, het is rechtstreeks afhankelijk van den onderbouw of onderlaag (grondslag) waarop het plaveisel is aangelegd. Het is dus zeer verklaarbaar dat een beweegelijke of weke ondergrond geen grooten

tegenstand bij zware belasting kan verduren zonder in te denken. Een vaste ondergrond zal daarentegen bij zware belasting aan weinig verandering onderhevig zijn.

In streken waar bij wegeaanleg geen vaste ondergrond aanwezig is zal deze kunstmatig verbeterd moeten worden. Is den ondergrond goed, zoo is aan de eerste voorwaarde voor een goed plaveisel voldaan.

De deklaag is dat deel der bestrating hetwelk aan afslijting en verandering onderhevig is. Voor plaveisel zal derhalve een materiaal gebruikt moeten worden, dat aan geringe afslijting onderhevig en tegen weersinvloeden bestand is, deze eischen zijn hoog en eene goede oplossing is in vele gevallen moeielijk te vinden.

Het is natuurlijk duidelijk, dat hoe harder het gesteente is, waaruit het wegendek is samengesteld het aan minder slijtage zal onderhevig zijn en ook des te geringer stof zal ontwikkelen.

Het onderhoud van wegen en voetpaden is in alle plaatsen jaarlijks een belangrijke post van uitgaven; dat tegenover deze uitgaven geen belangrijke inkomsten staan, geeft altoos aan de betrokken technici veel zorg, en stelt hen vaak aan scherpe critiek bloot.

Meestal ook worden de werken zelf door een sterke critische loupe beschouwd. Onder deze omstandigheden neemt het openbare verkeerswezen met al zijne onderdeelen een voorname rol of plaats in bij de gemeentehuishouding.

Alle voorbereidende maatregelen, de uitvoering der onderdeelen, en die van het geheel hebben steeds in het openbaar plaats voor de oogen van deskundige en leeken en deze uitvoering lijkt aan oningewijde zeer eenvoudig, zoo zelfs dat vele zich geroepen gevoelen ook een woordje mede te spreken, en steeds met hunne adviezen gereed zijn; zoolang deze zaaklijk blijven zijn die den belanghebbende welkom.

Ten einde met vrucht als raadgever inzake van wegeaanleg en onderhoud te kunnen fungeeren dient men niet alleen grondige kennis en veel ervaring van dezen tak van dienst te bezitten, maar dient men in het oog te houden, dat iedere gemeente, landstreek, provincie of land zijne eigen eischen stelt, welke in hooge mate afhankelijk zijn van de gesteldheid van den ondergrond of bodem en van het verkeer. Om met eenige zekerheid het juiste materiaal, afmeting, soort enz. te kiezen, moeten hiervoor gedurende eenige jaren nauwkeurige waarnemingen worden verricht.

De hoofdzaak bij wegeaanleg en onderhoud is de aanwezigheid van eene goede onderbouw; vervolgens zal men steeds trachten de hardste materialen te bezigen, ten einde het wegendek zoo lang mogelijk weerstand te doen bieden aan het verkeer.

Ook is een belangrijke factor n.l. de tonronde niet uit het oog te verliezen; bestrate wegen, welke een te weinige tonronde bezitten, zijn aan groote slijtage onderhevig. Ook de hellingen oefenen invloed op den duur der verhardingsmaterialen uit.

In steden met sterken aanwas van de bevolking, alwaar den aard en de bestemming der wegen zich spoedig kan wijzigen, is het aan te bevelen den onderbouw zoodanig in te richten, dat deze onafhankelijk van het wegendek is. Dit zal natuurlijk in het begin wel eenige studie van de plaatselijke toestanden noodzakelijk maken, daarbij zal men met vrucht een statistiek kunnen aanleggen, en alle uitgaven aan materialen, vervoerkosten, arbeidsloonen enz. nauwkeurig van elken weg afzonderlijk dienen te noteeren, ten einde die verhardingsmaterialen uit te schakelen, waarvan de onderhoudskosten in vergelijking met andere te hoog zijn.

(Slot volgt).

GEMENGDE BERICHTEN

Ons artikel „Bouwkunst in de Pers” was voor de Club van Utr. leden v. h. Gen. Arch. et Am.” aanleiding aan de redacties der plaatselijke bladen in overweging te geven een rubriek van bouwkundige onderwerpen te openen en dan te trachten verschillende bouwkundigen tot medewerking aan te sporen. Men was van meening dat deze bijdragen van eenvoudigen vorm dienen te zijn, opdat het publiek als van ouds zal gaan meelevens in de architectuur. Daar het „Alg. Utr. Kunstverbond” een soortgelijk streven heeft met betrekking tot alle kunsten, zal met dit lichaam verbinding worden gezocht, waarbij de club hare medewerking toezegt voor haar enger gebied.

AMSTERDAM. De reorganisatie der Schoonheids-Commissie, waarover de dagbladen thans berichten hoewel het vraagstuk nog in een stadium van voorbereiding verkeert, is reeds sinds geruimen tijd hangend. De bejegening welke de Commissie onderging o. a. bij de Damplannen waarof zij zich gepasseerd zag en bij het Spinhuis, had hare overtuiging bevestigd dat zij op anderen grondslag opnieuw moest worden geregeld, met ruimer opdracht en scherp omljnde positie. Zij ontwierp na besprekingen met B. en W. een reglement krachtens 't welk de commissie — die thans door B. en W. benoemd is — door den Raad zou worden ingesteld (gelijk in Arnhem en 's Gravenhage) met ruimer bevoegdheid en taak.

De commissie is dertien jaar geleden speciaal voor de Rijksmuseum-terreinen ingesteld op initiatief van de bouwkundige vereenigingen (Mij. tot Bev. der Bouwk., de afd. A'dam dier Mij. en Arch. et Am.; thans is ook de Bond van Ned. Arch. in haar vertegenwoordigd). De voorgestelde reorganisatie beantwoordt aan het beoogde doel.

EGMOND AAN ZEE, Rustige Badplaats. Wanneer het naar den zin ging van het Bureau-Vreemdelingenverkeer, dat maandelijks een reclameblaadje verspreidt, zou het waarschijnlijk spoedig gedaan wezen met die „rust”, welke als voornaamste lokmiddel geldt. Maar zoo gauw gaat het blijkbaar niet. Althans sinds maanden achtereen prijkt in de gratis rubriek „Vraag en Aanbod” van dat reclameblaadje de volgende mededeeling: „Een op gebied van hotel-bouw zeer ervaren architect houdt zich bezig met de voorbereiding van een hotel-maatschappij”. ZEd. is nu al zóo lang aan het „voorbereiden” dat het misschien beter was om de pogingen te staken en tot de architectuur terug te keeren! En ook die andere „architect uit den Haag” die in het blaadje al maanden lang zich in beginsel bereid verklaart om voor eigen rekening een of meer pensions te bouwen, kan blijkbaar niet van zijn geld afkomen.

'S-GRAVENHAGE. De schouwburgwestie wordt stapje voor stapje verder afgewikkeld en de schouwburgcommissie brengt het gemeentekarretje hoe langer hoe dieper in de modder. De firma FELLNER & HELMER — die indertijd eene reputatie bezat toen de bouwkundige capaciteit der commissie, de heer VAN MALSEN, zch, lang geleden, wel eens met bouwkunst onledig hield — moest en zou blijkbaar bij dezen bouw betrokken worden. Dat zij — zooals in de „Bouww.” reeds lang geleden is aangetoond — als schouwburg-specialiteit

verdrongen werd door duitsche architecten, deed er niets toe. Dat de beoordeeling der 3 ingeleverde schets-ontwerpen geenszins in haar voordeel uitviel, deed er ook niets toe. De heer LIEFLAND vond toen een uitweg: hij koos, geheel willekeurig, het plan F. & H. als basis voor zijn omwerking. Zodoende werd toch die firma naar voren geschoven.

En wat ziet men nu: de firma wier plan niet aanvaard werd, krijgt nu met f40.000 honorarium de opdracht „schetsteekeningen en plannen met bestek en kostenberekening” te maken waarbij . . . de gevel zal worden overgenomen van het ontwerp-GORT (met of zonder diens instemming?)

De Haagsche Raad bekroonde door die opdracht de reeks harer dwaze besluiten in de schouwburg-kwestie. Waarvoor ten slotte dat enorme honorarium zal dienen is nog vrij duister; want de toelichting dat de firma F. & H. — krachtens de hier telande geldende honorariumtabel? — 3,27% van de bouwsom rekent voor „schetsteekeningen enz.” laat nog vele vragen open en minstens even zoovele mogelijkheden voor geschil.

Dat de firma FELLNER & HELMER niet begrijpt zich zelf te veroordeelen en belachelijk te maken door haar (sic!) plan te combineeren met GORT's gevel, toont genoegzaam aan dat de keuze dezer firma een misgreep was. Aan een firma met zoo weinig architektonisch zelfbewustzijn en verantwoordelijkheidsgevoel behooren dergelijke belangrijke opdrachten niet te worden toevertrouwd.

Het interessante van het geval is mogelijk wel dat door het verbindend stellen van het hollandsche gevelontwerp de zuurzoete beschouwingen van Prof. DAKE (in de „Telegraaf”) over de aesthetische waardeering onzer architecten, zijn weerlegd. Het eind van het lied is dat midden in het stemmigste en waardigste gedeelte van oud 'sGravenhage een monument gezet wordt dat reeds door zijn andere schaal en door zijn omvang (men denke slechts aan het hooge tooneelgebouw van een modernen schouwburg) niet in het stadsbeeld thuis kan behooren en daarin — zelfs wanneer het op zich zelf beschouwd een architektonisch kunstwerk wordt — een dissonant belooft te worden. Bovendien belet de ongelukkige plaatsing het ontstaan van een monumentaal gebouw; zij staat slechts toe hoogstens één gevel. En daaraan wordt nu tevens opgeofferd de fraaie en in haar eenvoud, welafgewogen Louis XVI-gevel van het voormalige paleis Nassau-Weilburg, waarachter men wel geen schouwburg zou vermoeden, maar die zich voortreffelijk in het stadsbeeld voegt. Hij had verdiend te worden behouden en voor het achterliggende gebouw was dan bij goeden wil wel een bestemming gevonden.

Dat treurig resultaat van zooveel gescharrel is niet verwonderlijk wanneer onbevoegde „deskundigen” met leeken samen hun zinnetje doordrijven. Het is bedroevend 'sGravenhage in deze actie te vergelijken met den in Duitschland gehuldigen zin voor de juiste oplossing van dergelijke vraagstukken. Menig duitsch provinciestadje beschaamt onze Residentie.

Een nieuw Raadhuis te Tiel. B. en W. vragen den Raad een credit van f1000 voor het ontwerpen van plannen voor den bouw van een nieuw Raadhuis. Het ligt zeker op den weg der bouwkundige corporaties hier op een prijsvraag aan te dringen.

In het jongste nummer van de „Deutsche Bauz.” wijzen juist de afbeeldingen van de prijsvraag-ontwerpen voor een stadhuysje te Erkner bij Berlijn er op hoe gelukkige resultaten daarmee bereikbaar zijn.

UTRECHT. Paushuize, indertijd zoo genaamd omdat het (tusschen de jaren 1518—1523) werd gebouwd voor den toekomstigen paus ADRIAAN VI, die het echter nooit betrok, heeft sinds lang zijn ouden luister grootendeels verloren. Thans is het ambtswoning van den Commissaris der Koningin voor de provincie Utrecht.

In een ingezonden stuk in het „Utrechtsch Dagblad” van 18 Jan. l.l. wordt door den architect C. J. DE HAAS de aandacht op den toestand van het gebouw gevestigd, toen in den kunsthandel van J. HUIJCK afbeeldingen van den tegenwoordigen en den vroegeren toestand van Paushuize worden tentoongesteld. De schrijver uit den wensch dat het voor onze vroeg 16de eeuwse bouwkunst zéér karakteristieke gebouw in vroegere schoonheid zal worden hersteld opdat het betrokken stadsgedeelte een nog grooter aantrekking voor stadgenoot en vreemdeling worden mag.

UTRECHT. Het oude muntgebouw, overbodig sinds de nieuwe munt in gebruik is, zal worden vervangen door een Post- en Telegraafkantoor. Pogingen worden in het werk gesteld om de afbraak van het oude gebouw te voorkomen. Het ontwerp kwam ook in behandeling in de laatste vergadering der „Club van Utr. leden van het Gen. „Architectura et Amicitia”. Daar werd ook medegedeeld dat het Genootschap „A. et A.”, den wensch ondersteunend, aanraadt aan te dringen op een algemeene prijsvraag voor een nieuw Postkantoor, waarbij het behoud van het Muntgebouw wordt vooropgesteld.

ZAANDAM. De Dambebouwing — waarover reeds kort

werd bericht op blz. 38 — heeft het Hoofdbestuur der Mij. t. Bev. d. Bwk. aanleiding gegeven tot adressen aan den Minister van Waterstaat en den Gemeenteraad. Het wijst hierin nogmaals op de dreigende aesthetische en praktische verknoeiing en verzoekt om alsnog terug te komen op het gevallen besluit tot verkoop van een stuk gemeenteterrein aan het Rijk, onder aanwijzing van een geschikt stuk in een verbeterd ontwerp van de Damplein-ombouwing (welk ontwerp in Oct. 1911 door het hoofdbestuur bij een Raad is ingediend).

Prijsvragen. De „N. R. Ct.” heeft een medewerker die, blijkens eene „sneer” over het denkbeeld voor het nieuwe stadhuis te Zwolle een prijsvraag uit te schrijven, geene gelegenheid onbenut laat voorbijgaan om zijn tegenzin voor prijsvragen te uiten. Toen in hetzelfde blad onlangs het voordeel der vrije opdracht werd betoogd ten koste van het prijsvraagbeginsel, toonde „De Bouww.” de onjuistheid van dat betoog, en in het bijzonder ook het onjuiste der gekozen voorbeelden, aan.

In aansluiting daarbij (zie 1911 blz. 401 en 1912 blz. 5) diene dat de door de „N. R. Ct.” ten onrechte aangehaalde warenhuis-firma WERTHEIM, wel verre van door de ervaring alleen in vrije opdracht heil te zien, voor een nieuw magazijn aan Prinzenstrasse en Oraniënstrasse te Berlijn een prijsvraag heeft uitgeschreven.

Het auteursrecht op werken van beeldende kunst. Aan de uitvoerige toelichting van het thans ingediende wetsontwerp tot regeling van het auteursrecht is het volgende ontleend dat meer in het bijzonder voor den architect belang zou hebben.... althans indien het auteursrecht in de praktijk voor den architect van noemenswaardig belang was. Hetgeen echter niet het geval is.

De regeering acht het zich een voorrecht thans de oude schuld jegens de beeldende kunstenaars te kunnen afdoen. Auteursrecht op hunne werken immers was in onze wetgeving nog onbekend. Als auteursrecht wordt beschouwd het uitsluitend recht van den maker van een werk van letterkunde, wetenschap of kunst of van diens rechtverkrijgenden, om het openbaar te maken en te verveelvuldigen, behoudens de beperkingen bij de wet gesteld.

Bestaat het werk uit afzonderlijke werken van meerdere personen, (zooals een groot bouwwerk waaraan onder leiding van den architect, beeldhouwwerken en schilderstukken zijn aangebracht) dan wordt als de maker aangemerkt degene onder wiens leiding en toezicht het gansche werk is tot stand gebracht, onverminderd het auteursrecht op de onderdeelen, dat aan de afzonderlijke vervaardigers daarvan toekomt.

Behoudens bewijs van het tegendeel wordt als maker beschouwd degene die op of in het werk als zoodanig is aangeduid en bij gebreke van zoodanige aanduiding, degene die als maker wordt genoemd door dengeen die het werk openbaar maakt. Onder de openbaarmaking wordt mede verstaan de openbaarmaking van eene verveelvoudiging van het geheel of een gedeelte. Onder zekere voorwaarden wordt niet als inbreuk op het auteursrecht beschouwd het overnemen ten dienste van het onderwijs of van een wetenschappelijk doel.

In één geval verklaart het ontwerp de verveelvoudiging van werken der beeldende kunst wettig, ook al geschiedt zij met een zuiver commercieel doel. Wanneer die werken blijvend in het openbaar (niet bijv. in een museum of stationsgebouw doch op straat) zijn tentoongesteld, dan zijn zij reeds tot zekere hoogte publiek domein en gaat het niet aan de afbeelding te verbieden. Bij bouwwerken moet gezorgd worden dat dit recht van reproductie binnen zijne natuurlijke grenzen beperkt blijft.

Het auteursrecht vervalt door verloop van 50 jaar te rekenen van den dag van het overlijden des makers. Het auteursrecht op een werk waarop de maker niet is aangeduid vervalt ook door verloop van 50 jaar.

Een bouwcontract uit de middeleeuwen. In het Januari-nummer van het „Bulletin van den Ned. Oudh. Bond” doet Mr. S. MULLER FZN. mededeeling van het kontrakt dat 7 Januari 1474 gesloten werd tusschen „dye susteren van Sinter Claes bynnen Utrecht ende meyster JACOP VAN DER BORCH, meyster in dye loodse van den Doem t'Utrecht”, betreffende den bouw der kapel van het St. Nicolaasklooster. De kapel is afgebroken, maar de bogengang die hare bovenverdieping verbond met het, aan de overzijde van een straatje gelegen klooster, is op de binnenplaats van het armhuis bewaard gebleven. Wij nemen het contract hieronder over.

De mededeeling dat de bouwmeester-aannemer een deel zijner vordering — 150 van de 500 Rijnsche guldens — ontving in den vorm der uitzetten voor zijne beide dochters die in het klooster waren opgenomen, is van weinig beteekenis. Interessanter is dat volgens het contract de kapel aanstonds . . . . gepleisterd en gewit werd. Mr. MULLER die blijkbaar middel-eeuwscher wil zijn dan de middeleeuwers zelf, noemt dit weliswaar „eene verdrietige handeling, waartoe men eenen middeleeuwschen Dombouwmeester, die zich respecteerde, nauwelijks in staat zou hebben geacht”. Tegenover het document worden echter theoretische beschouwingen over wat den

Dombouwmeester volgens onzen uitleg zijner kunstopvatting wel zou hebben gepast, natuurlijk vrijwel potsierlijk.

Het contract luidt aldus:

In den naam ons Heren amen. In manieren ende voirwerden naebescreven sint vergadert ende hebben averdragen dye susteren van Sinter Claes bynnen Utrecht ende meyster JACOP VAN DER BORCH, meyster in dye loodse van den Doem t'Utrecht. In den iersten soe sal meyster JACOP voirseyt den susteren voirseyt hoer kerck off cappel reed opleveren op sinen cost ende arbeyt, dat is te verstaen te metselen, te plaesteren, te witten, te vulven, in alre manieren als dye cedulen dat uutwisen, daer dye susteren ende meyster JACOP voirseyt daer een yegelic een van hebben sal. Ende hijrvoer sellen hem dye susteren voirseyt denselven meyster JACOP wedergeven ende uutreken vijrhondert Rijnsche gulden ende ses ende tseventich. Ende hijrop heeft meyster JACOP ontfangen hondert ende vijftich Rijns gulden, te verstaen die vijftich, dye hy sculdich was noch van HEILWICH sijne dochter; ende mit dese vijftich ende mit dat ander, dat meyster JACOP te voren gegeven heeft, sullen dye susteren tevreden wesen van HEILWIGHEN vader ende moeder guet, dat hoer aencomen mochte. Ende die hondert voor MARIEN, desselven meyster JACOPS dochter; ende daermede sullen dye susteren tevreden wesen van al dat MARYEN aencomen mochte, van hoere moeder guet alleen ende niet van hoers vaders guet. Ende als dat steenwerck ghemetselt is tot den dack toe, sullen dyeselve susteren gheven denselven meyster JACOP hondert Rijns gulden; ende daerna, als dye kerck volmaect is, noch hondert Rijns gulden. Ende dye hondert ende ses ende twyntich, dye daer dan bliven, dye sullen dyeselve susteren betalen tot dryen terminen bynnen twee jaren; ende hijrmeed sullen dye susteren ende meyster JACOP gueder ghevryende bliven. Ende deser cedulen sint twe, uut malcander ghesneden. Int jaer ons Heren dusent vijfhondert vijf ende tseventich des daghes nae Dertiendach.

Het bouwvallig Sevilla. De instorting van een school waarbij verschillende personen het leven lieten, heeft aanleiding gegeven tot een onderzoek door de bouwpolitie. Het resultaat was verrassend; 411 huizen bleken op invallen te staan en werden ontruimd, zoodat 4000 personen dakloos werden en dit grootendeels bleven bij gemis aan andere woningen. Tal van huizen zijn bovendien bouwvallig. Na de eerste schrik zullen de Sevillanen de zaak wel weer op haar beloop laten.

De Campanile van Venetië. De herbouw van den klokkentoren van San Marco te Venetië is nu voltooid. Op de spits van den honderd meter hoogen toren wordt nu nog de 3.20 M. hooge engel aangebracht. Ook de loggia van SANSOVINO is in haar vroegeren vorm hersteld, slechts ontbreekt de oude patina er aan. De inwijding van de Campanile, wier wederopbouw negen jaar geduurd heeft, is nu bepaald op 25 April a.s. P. M. W.

Buitenlandsche kunstacademies te Rome. De beroemde villa d'Este te Tivoli zou volgens dagbladbericht bestemd zijn tot verblijf der Oostenrijksche „Prix-de-Rome"-winnaars. In het steeds toenemend verval van paleis en tuin zal dan — hopenlijk niet ten koste der romantische schilderachtigheid — worden voorzien. Een ander bericht sprak van een tehuis voor kunstenaars en letterkundigen. Frankrijk heeft met de villa Medici te Rome het voorbeeld gegeven aan verschillende andere landen. Duitsland bezit sinds eenige jaren de villa Falconieri te Frascati, welke door den Berlijnschen bankier MENDELSONN werd gekocht en den keizer aangeboden.

BOEK EN TIJDSCHRIFT

P. W. Scharroo. Vraagstukken met uitgewerkte voorbeelden ter oefening in het berekenen van bouwkundige constructies. VAN MANTGEM & DE DOES. Amsterdam.

Deze bundel met honderden vraagstukken en uitgewerkte voorbeelden op het gebied van statica, toegepaste statica, constructies in hout, ijzer, metselwerk en gewapend beton, biedt een rijk materiaal voor allen die les geven en les nemen.

Oefenmateriaal bij het theoretisch gedeelte van de boekhouding der bouwbedrijven. Handleiding ten dienste van praktijk en onderwijs door J. HOFFMAN, Leeraar M. O. Boekhouden. — Boekhandel en drukkerij voorheen E. J. BRILL. Leiden 1911. (Prijs fl.—)

In aansluiting bij het in 1911 met instemming aangekondigd hoofdwerk („De boekhouding der bouwbedrijven") maken wij thans gaarne melding van het „Oefenmateriaal", een interessante en vernuftig samengestelde reeks voorbeelden ter boeking van meer of minder ingewikkelde aard. Het komt ons voor dat aldus deze uitgave de studie van het groote boek sterk zal ondersteunen en het nut eener nauwgezette en goed ingedeelde administratie onderstrepen.

Architektonische Rundschau. Afl. 4. 1912. Deze aflevering is geheel gewijd aan den onlangs overleden OTTO RIETH, architect, schilder en beeldhouwer. Zijne groote begaafdheden zijn niet voldoende tot hun recht gekomen, daar hij, om zeker te zijn van een vast bestaan, het leeraarsambt aannam aan de kunstnijverheidsschool te Berlijn, nadat hij bij PAUL WALLOT gewerkt had aan het Rijksdaggebouw. Slechts enkele bouwopdrachten kreeg hij (paleis Staudt te Berlin is een der weinige geweest). Als beeldhouwer is de Galatheabron te Stuttgart bekend. Zijn groote vermaardheid dankt hij echter aan zijn prachtige architectuurschetsen die als plaatwerk zijn uitgegeven. In zijn laatste levensjaren waren het meer schetsen van decoratieve schilderijen, die uit zijne machtige fantasie voort sproten. Vele dezer schetsen zijn in deze afl. gereproduceerd, eenige daarvan in kleuren.

Dekorative Kunst. Afl. 5. 1912. Schilderachtige landhuizen aan de oevers der Chiemsee ontworpen door den architect OTTO HEINRICH RIEMERSCHMID uit München zijn in 28 afb., waarvan 2 in kleurendruk gereproduceerd. Talrijke platen laten het werk van LUCIAN BERNHARD, KARL BERTSCH, ADOLF VON MAYRHOFER, ADELBERT NIEMEYER, RICHARD RIEMERSCHMID, ALBIN SCHREIBER zien, dat door de „Deutsche Werkstätten für Handwerkskunst" werd uitgevoerd. Het zijn over het algemeen smaakvolle interieurs die hier weergegeven zijn.

De uitslag eener prijsvraag in Stuttgart voor een standaard op een stamtafel wordt ten slotte behandeld, terwijl de be kroonde ontwerpen afgebeeld zijn.

Bulletin v. d. Ned. Oudheidkundigen Bond. Afl. VI. Van meer bouwkundig belang is het artikel van S. MULLER Fz over een bouwwerk van den Dombouwmeester JACOB VAN DER BORCH. De overige inhoud behandelt een weinig bekend altaarstuk van CORNELIS ENGBRECHTSZ, REMBRANDT'S Elisabeth Bas en de tentoonstelling van Grieksche en Romeinsche kunstnijverheid in Rotterdam.

Architectura Nr. 6. Mededeelingen. Het Rijksmuseum te Amsterdam (zie het bericht op blz. 48). De toekomst van gewapend beton, uitspraak van 25 arch. in zake torenbouw te Vlissingen. Torenbouw in gewapend beton. Ingezonden, door G. J. MEYERS C.-L.

Bouwkundig Weekblad Nr. 6. Afdeling 's Gravenhage Mij. tot Bev. der Bwk., verslag der voordracht van HUIB LUNS over CONSTANTIN MEUNIER en de Belgische beeldhouwers van de 19e eeuw. Rapport over het ontwerp der A. V. (vervolg). Restaureeren van gebouwen (L. H. E. VAN HYLCKEMA VLEG). Afbeeldingen van het gebouw der Bijenkorf" arch. J. A. v. STRAATEN en van het gebouw der „Grootte Club" arch. TH. G. SCHILL ontleend aan het „Alg. H.bl." Voordracht van BERLAGE over Amerika. Vergrooting uitbouw-DRUCKER van het Rijksmuseum te Amsterdam (zie blz. 48).

De Opmerker Nr. 6. Buitenlandsche concurrentie. Voorts diverse verslagen.

PRIJSVRAGEN, EXAMENS EN TENTOONSTELLINGEN

J. H. Leliman-prijsvraag.

Afsluiting van Leidscheplein te Amsterdam.

Als inzender van het ontwerp motto „Kijktuin" heeft zich bekend gemaakt de heer JOH. D. LOOYEN te 's Gravenhage.

Prijsvraag Arbeiderswoning-meubileeringen van „Ons Huis" te Rotterdam.

De Directie van Ons Huis te Rotterdam deelt mede, dat tot 12 Februari bij haar ingekomen waren de volgende inzendingen voor de prijsvraag arbeiderswoning-meubileeringen:

1. Motto „Rust". 2. Motto „Eenvoud". 3. Motto „Door willen tot kunnen". Motto 4. „IJ Z". Motto 5. „Prijsvraag". Motto 6. „Dubbele cirkel waarin lijnenfiguur".

PERSONALIA

PETRUS AUGUSTINUS WEELDENBURG. †

Te Rotterdam is na langdurige ongesteldheid 10 Februari l.l. op 63-jarigen leeftijd overleden P. A. WEELDENBURG. Zijne sympathieke figuur is als Voorzitter van Bouwkunst en Vriendschap en als lid van het Hoofdbestuur der Mij. tot Bev. der Bouwk. bij alle vakgenooten bekend.

De heer WEELDENBURG heeft eene omvangrijke praktijk uitgeoefend. Zijne grootste werken zijn het gebouw van de Dordrecht te Amsterdam en de Oud-Katholieke kerken te Rotterdam en Hilversum. Verder is zijn naam verbonden aan den bouw en inrichting van talrijke landhuizen en heerenhuizen te Rotterdam en elders, waarvan wij slechts noemen het woonhuis van den voormaligen burgemeester 's JACOB te Rotterdam.

De nagedachtenis van P. A. WEELDENBURG zal bij allen die hem kennen in eene vriendelijke herinnering voortleven.

DE BOUWWERELD

RED.: J. H. W. LELIMAN B.-I.

AMSTERDAM.

UITGEVER: F. VAN ROSSEN

BOUWKUNDIGE ADVIESBUREAUX EN BOUWKUNST¹⁾

(stellingen van Prof. E. Högg, éenstemmig aangenomen in de vergadering van afgevaardigden van den Bond Heimatschutz. Dresden. 8 October 1911)

1. De buitengewone verwildering, waartoe onze bouwkunst in stad en land vervallen is, tengevolge der genoegzaam bekende eigenaardige kultuurontwikkeling van den laatsten tijd, rechtvaardigt en eischt buitengewone maatregelen.

2. Hiertoe behooren behalve meesterkursussen en dergelijke, die zich de opleiding van het bouwhandwerk ten doel stellen, in de eerste plaats de bouwkundige advies-bureaux als de momenteel eenig bekende en beproefde instelling die het bouwen van slechte nieuwe gebouwen tegengaat, de bestaande stad- en landschapsbeelden beschermt en een goede architectonische smaak bij het publiek en de bouwers ontwikkelt.

3. Organisatie en werkkring der afzonderlijke bureaux moeten telkens in verband met den toestand geregeld worden.

4. Er moet immers principiëel onderscheid gemaakt worden tusschen adviesbureaux voor groote steden, voor kleine plaatsen en voor het platteland. De eerste, die aanhoudend te maken hebben met de werken der in de groote steden gevestigde architecten²⁾, moeten verantwoordelijk zijn aan eene deskundigen-commissie die het vertrouwen der vakgenooten heeft.

De leden dezer deskundigen-commissie worden bij voorkeur gekozen uit de particuliere architecten en bouwambtenaren, waarbij voor aanhoudende wisseling behoort gezorgd te worden.

De kleinsteedsche en landelijke adviesbureaux, die in het algemeen te doen hebben met de meer bescheiden scheppingen van bazen die artistiek niet ontwikkeld zijn, hebben zulk een deskundigen-commissie niet noodig, waarvoor trouwens doorgaans de noodige krachten toch niet beschikbaar zouden zijn. Daar zal in den regel een bekwame directeur voldoende zijn.

5. Voor een succesvol optreden van de adviesbureaux en deskundigen-commissies is dringend gewenscht eene erkenning van staats- of stadswege.

6. Het aantal adviesbureaux moet zoo bepaald worden, dat zooveel mogelijk iedere bouwpolitie in staat is — en verplicht kan worden — de bij haar ingekomen ontwerpen aan een bureau voor te leggen.

7. Het zal in het algemeen niet noodzakelijk zijn aan de bureaux groter macht te geven dan eene adviseerende, mits de bouwpolitie geneigd is, de wenschen der bureaux te doen uitvoeren.

8. Het is niet mogelijk om uniforme voorschriften op te stellen voor de werking der adviesbureaux. Het is intusschen wenschelijk dat de bureaux in de groote kultuurcentra zooveel mogelijk een controle uitoefenen over de kleine landelijke bureaux ten einde een uniform en juist optreden van deze laatstbedoelde te waarborgen.

9. De eenheid van het werk moet blijken doordien

- a. technisch en praktisch gezonde en aldus aesthetisch bevredigende gebouwen worden gesticht ter vervanging van de gebruikelijke minderwaardige werken;

- b. historische stijloefeningen evenzeer verhinderd worden als onrijpe proefnemingen met nieuwe vormen;

- c. alle ernstig werkende architecten in hun arbeid worden aangemoedigd en beschermd eenerzijds tegen bureaucratistische knevelarij en anderzijds tegen verdrukking door eene slechte omgeving;

- d. een teruggrijpen naar de levensvatbare elementen van nationale bouwwijzen, vrij van slaafsche stijlnavolging, bevorderd wordt en zulks in het bijzonder ten platten lande, waar de bazen dezen ruggesteun aan de overleving nog minder kunnen missen dan de architecten der groote steden;

- e. bijzondere zorg gewijd wordt aan een nauwgezet onderzoek van nieuwe bouwmaterialen, die meestal surrogaten zijn van beproefde materialen; voor zoover zij technisch en economisch gelijkwaardig zijn, is hunne architectonische gebruikname en hunne invoering in het lands- en stadsbeeld een belangrijke opgave voor de adviesbureaux;

- f. alles vermeden wordt, wat ook maar uiterlijk den schijn kon hebben van konkurentie met particuliere architecten; het voortdurend streven der adviesbureaux moet zijn aan de laatst bedoelden de bouwopdrachten te doen geven.

10. De verhouding tusschen adviesbureaux en parti-

¹⁾ Vergelijk het artikel: J. H. W. LELIMAN. Openbare bouwkundige adviesbureaux. „De Bouww.” 1911, blz. 81 en 89.

²⁾ Onder architect wordt in deze stellingen verstaan hij, die de noodige technische kennis voor het praktische bouwen verbindt met een architectonische opleiding, gebaseerd op een artistieken aanleg.

kuliere architecten moet berusten op eene wederzijdsche ondersteuning. De overdreven klachten van partikuliere architecten over enkele misgrepen in de werkzaamheid der advies-bureaux zullen spoedig verstommen zoodra de partikuliere architecten zich als medewerkers bemoeien met die bureaux. Zij zullen dan inzien dat uit goed georganiseerde bureaux niet alleen voor hen geen schade kan voortspruiten, maar dat in tegendeel de advies-bureaux de belangen der partikuliere architecten behartigen doordien zij den bouw-

kundigen smaak van het publiek verheffen en dit rijp maken voor den architect, terwijl zij dezen bovendien beschermen tegen leekenonverstand en bouwpolitie-bemoeiing.

11. In het bijzonder moet de nadruk er op vallen dat de advies-bureaux evenmin als dergelijke uit den nood der tijden ontstane hulpmiddelen geene blijvende instellingen moeten zijn, maar dat hun taak is zich zelf overbodig te maken.

IETS OVER STRAATWEGEN

(Vervolg en Slot)

Als men de bestrating in onze verschillende plaatsen eens gaat opnemen, is 't onderhoud over 't algemeen onvoldoende; dit vindt zijn oorzaak in hoofdzaak uit de onbekendheid met het nemen van proeven. In vele gevallen wordt onvoldoende materiaal voor straatklinker gebruikt. Wanneer men nauwkeurig boven omschreven statistieken opmaakt, zal men tot dezelfde ervaring komen, dat straatklinkers die schijnbaar dezelfde hardheid bezitten zeer verschillende uitkomsten opleveren betreffende de duur van het materiaal, natuurlijk op even drukke wegen verwerkt.

Tot heden is er veel te veel gewicht gehecht aan de drukvastheid van het materiaal en te weinig wordt gelet op de afslijting.

Niet lang geleden ontving ik een circulaire met den uitslag van een onderzoek aan een der proefstations voor bouwmaterialen betreffende de drukvastheid van straatklinkers. Het monster van 10 stuks had eene totale drukvastheid van ± 8000 KG. per cm^2 . dus gemiddeld 800 KG. per cm^2 . per stuk. Ook ik had mij eenige jaren geleden door deze hooge drukvastheid de oogen laten verblinden en het materiaal van deze fabriek voor bestrating toegepast, totdat 't mij zeer spoedig opviel, dat onder het straten vele halve steenen moesten verwerkt worden, die mij natuurlijk zeer spoedig tot inkeer brachten.

Eenigen tijd geleden toen eveneens de kwaliteit van eenige monsters straatklinkers moesten worden vastgesteld, verzocht ik Prof. J. A. v. D. KLOES te Delft om bij de proef naar de drukvastheid ook de weerstand tegen afslijting te onderzoeken.

De uitkomst is te merkwaardig om deze niet hier mede te deelen.

Delft, 4 Januari 1912.

Heeren Burgemeester en
Wethouders der Gemeente Bussum.

Rapport omtrent de beproeving van drie monsters straatklinkers, gemerkt 0, 1 en 2, ontvangen van den heer Gemeente-Architect M. J. C. VAN EIJCK.

De proeven op weerstand tegen afslijting geschieden

door blootstelling aan een zandstraal 5 minuten lang onder een druk van $1\frac{1}{2}$ atmosfeer.

	Drukvastheid. KG. p. M^2 .	Weerstand tegen afslijting. Gewichtsverlies, Gram.			
		na 5 min.	nog eens 5 min.		
0	I 650	} Gem. 645	11	7	} Gem. 7,1
	II 602		11	7,5	
	III 633		7	7,7	
	IV 574		8,5	7,9	
	V 704		6,8	5	
	VI 707		9	7,5	
1	I 578	} Gem. 455,5	17,2	} Gem. 19,5	niet verricht.
	II 260		16,9		
	III 400		23,7		
	IV 594		15,6		
	V 598		22,3		
	VI 303		21,4		
2	I geel 488	} Gem. 438	43,5	} Gem. 27,8	niet verricht.
	II 433		26,1		
	III 438		27,4		
	IV 431		24,5		
	V 400		17,6		

Het monster 0 verliest dus in 10 minuten nog veel minder dan de andere in 5 minuten.

Om UEdelachtb. nog beter te doen oordeelen zend ik U morgen de mishandelde proefstukken toe.

Ten einde de kosten niet noodeloos te verhoogen liet ik bij de monsters 1 en 2 de tweede proef achterwege.

De kosten zijn f .

Hoogachtend,

(get.) J. A. v. D. KLOES.

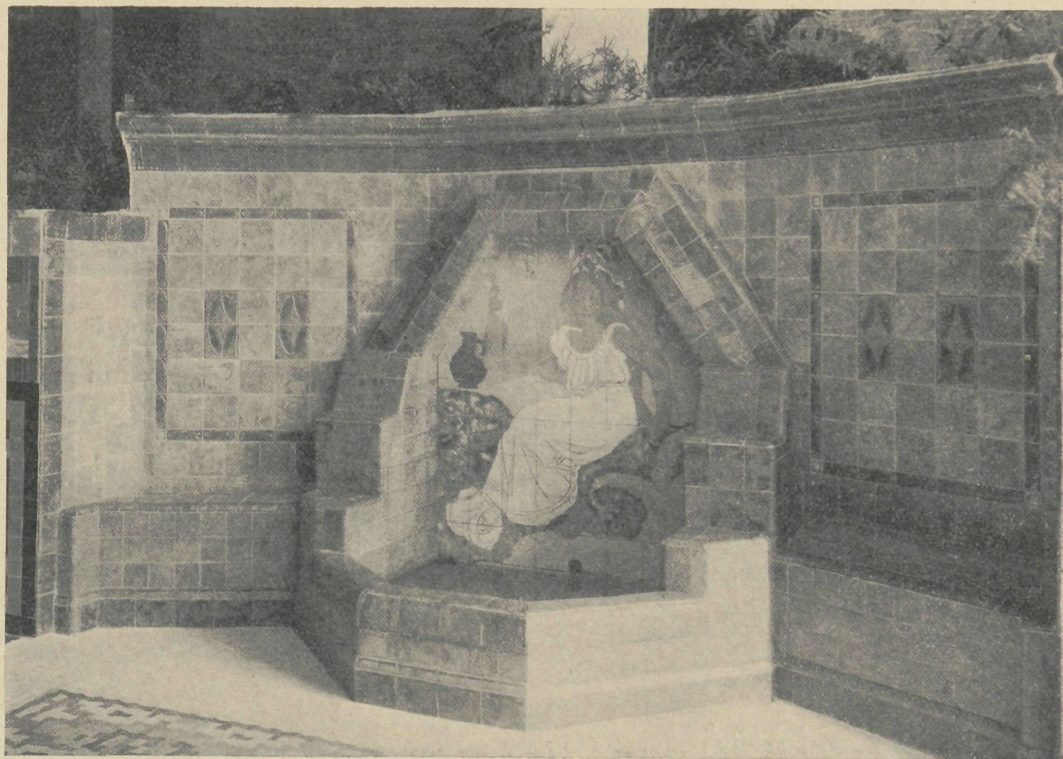
Monster 0 was afkomstig van een fabriek met overslaande vlamoven.

„ 1 van een ringoven.

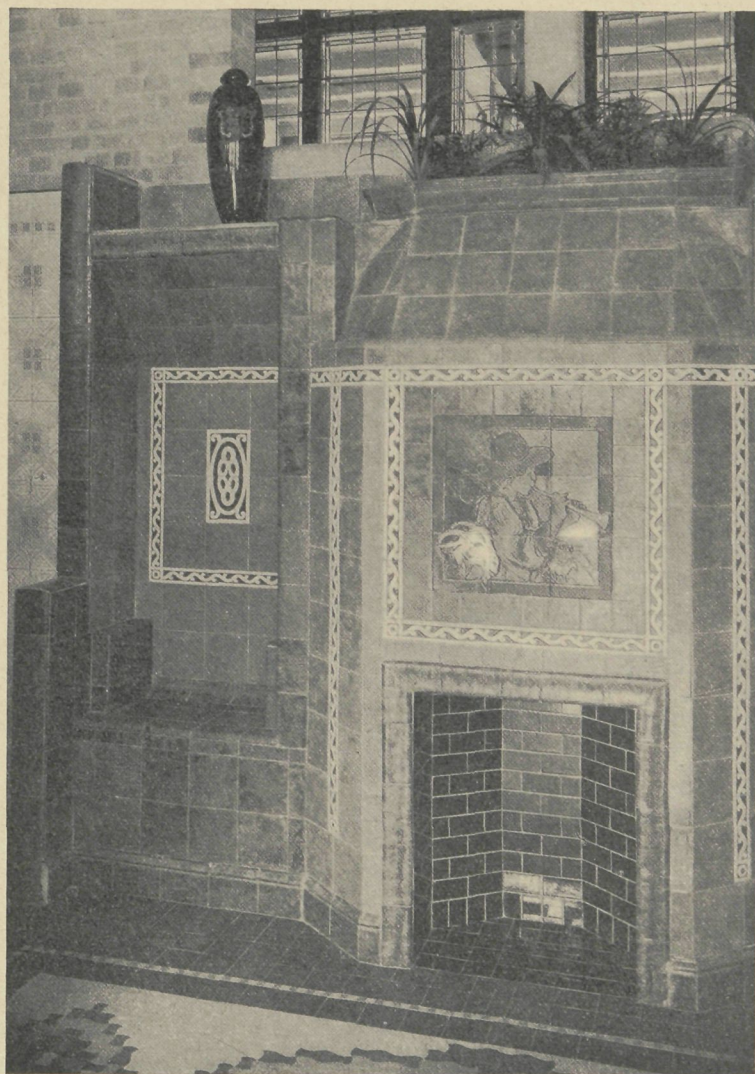
„ 2 uit gewone oven.

Van de verschillende goede eigenschappen die een straatklinker moet bezitten is de weerstand tegen afslijting de voornaamste, zoodat in de praktijk die

(Vervolg op blz. 60)

WANDFONTEIN IN DE SHOW-ROOM DER FIRMA HEYSTEE, SMIT & CO. AMSTERDAM

SCHOORSTEENMANTEL MET ZIJBANKEN IN DE SHOW-ROOM
DER FIRMA HEYSTEE, SMIT & CO. AMSTERDAM

straatklinkers met de minste afslijting op den duur de voordeeligste blijken te zijn. De soort die 't minste aan gewicht verliest na inwerking van de zandblaas-machine is dus 't meeste bestand tegen afslijting.

Als men nu, met het oog op den aankoop, de zaak van den economischen kant gaat beschouwen, zullen de prijzen zich omgekeerd evenredig moeten verhouden als de slijtage. De prijs der steenen was:

monster 0 f 17.50.

„ 1 f 15.00.

Van monster 2 was de prijs niet bekend; dit monster was genomen uit een bestaande straatweg en opgezonden om de kwaliteit alleen vast te stellen.

Wat blijkt nu uit de proefneming, dat:

monster 0 na de proef gemidd. 8,9 gr. aan gew. verliest

„ 1 „ „ „ „ 19,5 „ „ „ „

„ „ „ „ „ „ 27,8 „ „ „ „

De onderlinge verhouding van de slijtage was dus als volgt:

monster 0 slijt 2,2 $\times$ minder af dan monster 1;
en monster 1 weder 1,4 $\times$ minder dan monster 2.

Wanneer wij nu de berekenende waarde van deze monsters wenschen te weten in verhouding tot elkander en daarbij de prijs van monster 0 aanhoudende, wordt deze:

monster 0 f 17.50.

„ 1 „ 7.00.

„ 2 „ 5.00.

Men zou dus met f 15 betalen iets dat f 7 waard was, want monster 1 slijt 2,2 $\times$ meer af als monster 0; 't moet dus 2,2 $\times$ minder kosten dan monster 0; monster 1 slijt 1,4 $\times$ minder af dan monster 2, is dus weder 1,4 $\times$ meer waard dan monster 2.

Wil men nu de waarde van monster 0 weten tegenover de verkoopprijs van monster 1 die f 15 bedraagt. Daar nu monster 0 2,2 $\times$ minder afslijt als monster 1, is 't natuurlijk om gelijke duur te hebben dat monster 0 2,2 $\times$ meer mag kosten dan monster 1, en monster 1 weder 1 $\frac{1}{4}$ $\times$ meer dan monster 2.

De prijzen worden dan als volgt:

monster 0 f 33.00.

„ 1 „ 15.00.

„ 2 „ 10.70.

Als men nu weet dat monster 1 van de gewone veelvuldig voorkomende kwaliteit was, behoeft 't geen verklaring hoe die kwaliteit van monster 0 was, waarop 10 minuten de zandblaas-machine van Prof. v. d. Kloes heeft ingewerkt onder een druk van 1 $\frac{1}{2}$ Atm.; de indrukken zijn slechts 2 à 3 mM. diep, terwijl hij 't niet noodig vond de andere steenen nog een $\times$ 5 minuten aan de bewerking bloot te stellen.

Waar men de eene soort met f 15 per 1000 moest betalen, kocht men voor f 17.50 een waarde op slijtage onderzocht die 2,2 $\times$ langer duurde voor f 2.50 meer per 1000, terwijl in vergelijking met de werkelijke waarde de prijs f 33.00 mocht bedragen.

Dat er in de M². in plaats van 90, zooals veel plaats heeft van de steenen van monster 0, 95 stuks per M². werden verstraat, gaf slechts een vermeerderde uitgaaf van $\frac{1}{18}$ gedeelte of $\pm$ 5,5 %. Een bedrag dat in vergelijking van den duur niet in aanmerking mag en kan komen.

Men ziet hieruit hoe nuttig 't is als men het belang van een Gemeente moet dienen, niet aan de oude sleur vast te houden en evenals velen te zien naar de kleinste hoeveelheid die per M². wordt verwerkt en ook niet 't onderzoek van het Rijk aan te houden, die alleen de drukvastheid bepaald, doch ook de straatklinkers op slijtage te doen onderzoeken. In de drukvastheid is bij deze drie monsters niet veel verschil, terwijl de onderlinge verhouding bij de beproeving op slijtage buitengewoon veel verschilt; voor mij heeft dus een onderzoek op drukvastheid geen waarde als 't niet gepaard gaat met een onderzoek naar de slijtage.

Ik mag hopen, dat dit schrijven moge bijdragen tot vermeerdering van het onderzoek op slijtage, want dit zal de fabrikage aansporen steeds betere qualiteiten aan de markt te brengen.

M. J. C. VAN ELJCK.

Gemeente-Architect van Bussum.

HEEMSCHUT

Heemschut en reclame. In de afgevaardigden-vergadering van den Bond Heimatschutz, Dresden 8 October 1911, zijn aangenomen de navolgende stellingen van Prof. Dr PAUL SCHUMANN.

1. Reclame is gewettigd en noodzakelijk, maar zij wordt begrensd door de eischen der schoonheid en door het gerechtvaardigd verlangen, dat de medemenschen niet worden lastig gevallen, noch gestoord in het hun toekomende natuurgenoet. Want de belangen van het algemeen gaan vóór die van het individu.

2. In dezen zin verlangen wij, dat de reclame uit de natuur verdwijnt en dat zij zich in de plaatsen voegt naar de architectuur zonder deze te schaden of het stadsbeeld te schenden.

3. Middelen tot bestrijding der leelijke reclame in plaatsen en op het land vindt men, ondanks eenige leemten, in de wetten tegen de ontsiering. De Heemschutzverenigingen moeten overal aandringen op het uitvaardigen van verbodsbepalingen

en van plaatselijke Heemschutz-verordeningen. Zij moeten de overheid voortdurend wijzen op ontsierende reclames, waardoor zij zich in hun natuurgenoet bemoeilijkt gevoelen.

4. Andere middelen zijn: directe onderhandeling met de betroffenen firma's ter verwijdering van ontsierende reclames; samenwerking met kunstnijverheids- en middelbaar technische scholen; adressen aan Kamers van Koophandel en aan verenigingen van kooplieden om in dezen zin op hare leden invloed uit te oefenen; wedstrijden voor goede uithangborden; voorlichting en strijd in de pers; aanwijzing van geschikte plaatsing van effectvolle aanplakbiljetten en reclames.

GEMENGDE BERICHTEN

AMSTERDAM. Het gebouw der firma Heystee, Smit & Co., ontworpen door den arch. J. F. STAAL JR., afgebeeld in Nr. 6, is met uitzondering der 2e verdieping geheel bestemd voor den tegelhandel der

bedoelde firma. Het is — mogelijk echter in ietwat zware vormen — een forsche architectonische vertolking van het moderne zakengebouw, dat zijne voornaamste doel ziet in praktische, eenvoudige en doeltreffende oplossingen.

Uit den plattegrond blijkt dat de straatverdieping is ingenomen door magazijnen, de 1e verdieping door de kantoren der firma, benevens hare ruime monsterzaal. Daar heeft zij in tal van nissen, een overbluffende verscheidenheid van wandtegels van alle formaten, glazuren, kleuren en afwerkingen, op zeer overzichtelijke wijze tentoongesteld; de vloeren boden gelegenheid ook hier alle fabrikaten en schikkingen toe te passen; in de middenruimte van de show-room viert de tegel hoogtij. Al wat men maar verzinnen kan is daar in tegels uitgevoerd of met tegels bekleed, ten einde de buitenslands beter dan hier bekende veelzijdigheid van het materiaal te toonen. En het is bovendien gelukt eenheid en harmonie te brengen in die eindelooze veelheid, die dikwijls een monsterzaal veeleer een rommelzolder doet gelijken. De beide afbeeldingen in dit nummer geven proeven van dat streven.

AMSTERDAM. De toekomst van het Paleis. De Paleis-Stadhuiswestie heeft, voor zooveel het van de gemeente afhangt, een voorloopig einde gevonden toen in de Raadszitting van 14 Februari l.l. met 23 tegen 19 stemmen werd aangenomen het voorstel „zich tot den Minister van Binnenlandsche Zaken te wenden met de vraag te willen bevorderen dat het Koninklijk Paleis op den Dam weder ter beschikking der Gemeente wordt gesteld”. Uit bouwkundig oogpunt beschouwd — en van anderen kant heeft „De Bww.” deze aangelegenheid niet te bezien — staat te vreezen dat het monument daarbij niet zal winnen. Want de teruggave wordt gevraagd met de kennelijke bedoeling het opnieuw voor den gemeentedienst in te richten.

Reeds vroeger is in tegenstelling tot de Raadhuis-Commissie door „De Bww.” aangevoerd dat het oude gebouw zich daartoe niet zal leenen en in het gunstigst geval velerlei kleinere en grootere veranderingen ten gerieve van den dienst en het gebruik naar hedendaagsche begrippen, onvermijdelijk zullen blijken, die het gebouw als zoodanig niet kunnen verfraaien. En de ervaring leert dat in de toekomst steeds meer van dergelijke eischen te wachten zijn, wijl een gebruiksgebouw aan zijne bestemming moet blijven beantwoorden. In de Raadszitting verklaarde ook de heer POSTHUMUS MEYJES zich niet voor de herinrichting tot stadhuis.

Het voormalig Raadhuis moet o.i. als kunstwerk, als monument worden beschouwd en geëerbiedigd. Men make het, wil men het in zijn waarde laten, tot eene stedelijke „Ruhmeshalle”, tevens ontvang- en feestgebouw in den trant bijv. van het Dogepaleis te Venetië en onttrekke het aan den dagelijkschen dienst.

AMSTERDAM. De reorganisatie der Schoonheidscommissie heeft den heer J. E. VAN DER PEK aanleiding gegeven tot een ingezonden stuk in het „Alg. Hbl.” van 18 dezer. Hij betoogt dat de bevoegdheid der Commissie niet moet worden uitgebreid; deze worde beperkt tot het beïnvloeden van de werken der speculatiebouwers, doch de bouwmeester blijve vrij. Z.i. is het verkieslijker dat in een stad verrijzen 1000 prulwerken en 10 geniale scheppingen dan 1010 middelmatige produkten.

Naar aanleiding van dit ingezonden stuk wordt onze aandacht erop gevestigd dat de schrijver waarschijnlijk onbekend is met de door de Commissie thans gevolgde werkwijze, volgens welke architecten door de Schoonheidscommissie wel op wenschelijk geachte veranderingen worden gewezen, maar de verantwoordelijkheid over het al of niet opvolgen van die wenken bij de ontwerpers blijft. Een dergelijke vrijheid kan men natuurlijk niet toestaan aan eigenbouwers. Voor hen moet het advies der Commissie bindend gesteld worden.

Dat het echter zeer moeilijk is allen te bevredigen blijkt bij het Bijenkorfgebouw. Daar zouden velen juist van de Schoonheidscommissie — aan wier advies de Dambebouwing echter direct onttrokken was nadat zij het eerste ontwerp ontraadde — verwacht hebben dat zij architectenwerk had afgekeurd! Wat het bovenbedoelde ingezonden stuk betreft, werd zéér betreurd dat de schrijver, vóór het nieuwe reglement bekend en in de vereenigingen besproken werd, in de dagbladders de

kwestie in bespreking bracht. Veel wenschelijker werd geacht dat de architecten in eigen kring mogelijk meeningsverschil tot klaarheid brachten om daarna met eene gevestigde meening, welke de uiting is der meerderheid hunner, voor het publiek te komen.

Gunning aan den minsten inschrijver. Minste inschrijvers die zich bij de gunning gepasseerd achten, plegen in „De Aannemer” hun gemoed uit te storten. De directies zullen zich van die ontboezemingen echter wel niet veel meer aantrekken sinds zij door eene uit de heeren DEKING DURA, METZELAAR en HENDRIX bestaande arbitrage-commissie er ernstig op gewezen werden dat 1°. het voordeel eener lage inschrijving gekocht wordt met de risico eener „minder vlotte, solide en coulante uitvoering” en 2°. dat zij zich tegen die risico kunnen vrijwaren door gebruik te maken van hunne bevoegdheid om het werk aan een ander dan den minsten inschrijver op te dragen. (Zie het artikel „Een leerzame uitspraak”, „Bouww.” 1911 blz. 385.)

Dat in aannemerskringen wel eens — natuurlijk slechts bij hooge uitzondering! — wordt afgeweken van den stelregel „wat gij niet wilt enz.” blijkt op leerzame wijze uit eene polemiek in „De Aannemer”.

Een Haarlemsch aannemer had zich onder bijval van de Redactie in „De Aannemer” van 23 Januari bitter beklagd dat hij gepasseerd was als minste inschrijver. En nu komt een schilderspatroon in het nummer van 13 Februari dienzelfden aannemer met klem van redenen herinneren dat de ondervonden bejegening geheel in de lijn valt van hetgeen hij zelf doet.

Daar de aannemer zijn antwoord besluit met de verklaring dat hij anderen overlaat te oordeelen in hoeverre door hem incorrect is gehandeld, en dus als 't ware kritiek uitlokt, zijn wij nu recht nieuwsgierig hoe de lezers van „De Aannemer” over het geval denken.

De zake was deze: de hoofdaannemer noodigt vier schilderspatroons uit tot prijsopgave. Alle schrijven hooger in dan zijne begroting. Wat doet nu de voor rechtvaardigheid blakende aannemer? Hij passeert den laagsten inschrijver en gaat, zonder blijkbaar eenig aannemelijk motief te kunnen aanvoeren, met een hooger inschrijver „onderhandelen”. En zoo iets schijnt, volgens de mededeeling van den schilder, door dien aannemer meer te geschieden. Dat had eene Directie eens moeten doen!

Blijft dergelijke handelwijze zonder protest dan zullen velen konkludeeren dat in aannemerskring met twee maten gemeten wordt en dat zou het moreele gewicht van klachten uit dien kring niet verhoogen.

Wie is de architect van het Vredespaleis? De in ons land nog onlangs gegeven voorstelling als zou het Carnegiebestuur met behulp van een Nederlandsch bouwmeester het plan-CORDONNIER mishandelen, wordt door dezen blijkbaar volstrekt niet gedeeld.

Wij wezen er vroeger reeds op dat hij door zonder eenig voorbehoud de lof zijner landgenooten geheel voor zich zelf aan te nemen, daarmede ook ongetwijfeld te kennen geeft dat hij de volle artistieke aansprakelijkheid van het gebouw aanvaardt. Het een is een logisch gevolg van het ander.

6 Januari l.l. is CORDONNIER volgens het verslag in het maandblad der „Société Régionale des Architectes du Nord de la France” bij gelegenheid zijner benoeming tot lid van het Instituut bewierookt aan een groot gastmaal te Rijssel. Het verslag is op zich zelf merkwaardig voor ons, nuchterder Hollanders, die niet gewoon zijn iemand in zijn presentie dermate in de hoogte te steken en hem te zeggen „dat zijn naam voortaan met onuitwischbare letters zal gegrift staan op de tafels der onsterfelijkheid.”

De eerste spreker herdacht aldra het Vredespaleis: „Het ontwerp van onzen voortreffelijken vakgenoot is in Den Haag gekozen voor de stichting van het Vredespaleis, dat een waar wonder van statige sierlijkheid (une pure merveille de majestueuze élégance) zal zijn.”

De Nederlandsche consul LEDIEU-DUPAIX, die natuurlijk op de hoogte is, geeft aan CORDONNIER de verzekering van „de groote bewondering die de Hollanders gevoelen voor het Vredespaleis.” Hm.

Het Vredespaleis was niet van de lucht af. Na de proza — die al hoogdravend genoeg was — kwam de poëzie, die Dr. DELASSUS inspireerde o.a. tot dit keurig couplet — een uit minstens twee dozijn —

La Haye, un jour, vous vit sans peur
Près de rudes lutteurs descendre;
Le monde acclama le vainqueur:
C'était un fils de la Flandre.

Wij lezen in de toosten hoe — zoo sprak de Burgemeester — rillingen van rechtmatige trots door de aderen der Rijsselaars gingen bij het Vredespaleis-succes; van stijl-CORDONNIER; van machtige oorspronkelijkheid; van vruchtbare fantazie; van den roemrijken kunstenaar dien men moet bejegenen naar het woord: „Chapeau bas, c'est quelque chose de la France qui passe!” Kortom CORDONNIER werd met duidelijke verwijzing speciaal naar het Vredespaleis en onder het spelen van het Nederlandsche volkslied, geproclameerd tot den rang van artistiek halfgod.

Als men nu bij ons ook maar eens ophoudt de verantwoordelijkheid voor een eventuele mislukking van het Vredespaleis aan den landgenoot in de schoenen te schuiven. Wij hebben waarlijk niet CORDONNIER-gezinder te zijn dan CORDONNIER zelf.

Toevoeging van olie bij beton en mortel. Bij de op blz. 45 beschreven proefnemingen zijn volgens mededeeling in het „Zentr. der Bauverw.” gebruikt zware minerale oliën. In aanmerking komen ruwe olie, asphaltolie en residu van petroleum en teerbereiding. Plantaardige olie schijnt niet geschikt voor het beoogde doel.

In aansluiting bij het artikel wordt dan in het blad nog medegedeeld dat bij den bouw der kaaimuren in de Bergerhaven te Dusseldorf grint gebruikt is, welke, ter plaatse ontgraven, verzadigd was met petroleum uit lekkende naburige tanks of leidingen. De bodem was dermate gedrenkt met petroleum dat deze uit de boorgaten met kannen werd geschept en zonder verdere reiniging direkt voor gebruik geschikt was. Uit proeven bleek dat het petroleumgehalte van het grint geen nadeeligen invloed uitoefende, veeleer het tegendeel. Immers de gemiddelde drukvastheid van 8 proefblokken 1 : 9, waarbij met petroleum gedrenkte kiezel was gebruikt, bedroeg na 28 dagen 118,39 KG. per cm^2 , terwijl het cijfer van zoodanige beton in het algemeen 90 KG. is, als gemiddelde van 60 tot 120 KG.). Een betonblok dat alleen met petroleum zonder watertoevoeging was aangemaakt, vertoonde een drukvastheid van 103,33 KG. per cm^2 .

BOEK EN TIJDSCHRIFT

Nederlandsche kasteelen en hunne historie
door E. W. Moes en K. Sluyterman. (24 afl.
met ongeveer 900 illustraties). —
Amsterdam. Uitgevers-Mij. „Elsevier”.
(Hierbij eene dubbele losse plaat).

„Elsevier's” Uitgevers-Maatschappij kwijt door deze uitgave een eereschuld jegens een vaak miskend of verwaarloosd gebied onzer oude bouwkunst. Dit werk belooft een vrijwel onbekende schat te openen. Slechts weinigen immers kennen van de fraaiste onzer Nederlandsche kasteelen veel meer dan den naam en, in een gunstig geval, enkele, bijv. in „Buiten”, „Eigen Haard” of elders gepubliceerde afbeeldingen. Er schijnt nog eene meening te bestaan dat ons land slechts weinige kasteelen van beteekenis bezit. Die meening is op populaire wijze weerlegd door de uitgave (bij WEENINK & SNEL te 's Gravenhage) van eenige series, deels zeer geslaagde prentbriefkaarten. Deze zullen menigeen een verrassing geweest zijn. Niet alleen dat ons land nog rijk bleek aan kasteelen, maar bovendien bleken er daarbij vele zich te onderscheiden door fraaien of typischen bouwtrant.

Onze oude kasteelen echter dagteekenen meeren-deels uit de 16e, 17e of 18e eeuw, terwijl het begrip kasteel doorgaans onafscheidelijk verbonden wordt met kanteelen en ophaalbruggen. De middeleeuwsche sloten werden echter voor zoover zij niet in de lange oorlogen verwoest waren, naderhand, in de jaren van welvaren en rijkdom meestal door geriefelijker en statiger huizen naar toenmaals moderneren trant vervangen.

In het „Land van Rembrandt” schrijft BUSKEN HUET:
„Zoo wij ons een denkbeeld wenschen te vormen van de verwoesting of verminking der abdijen en de citadellen, dan doen wij 't best ons in gedachte naar het Frankrijk van de laatste jaren der vorige eeuw te verplaatsen, toen onder 't aanheffen der leus van CHAMFORT: Guerre aux châteaux, paix aux

chaumières! de dusgenaamde Bande Noire er de provinciën afliep. Omstreeks 1572 hebben er in Holland, in Utrecht, in Zeeland, in alle nederlandsche gewesten, even zoovele prises de la Bastille plaats gehad als de feodaliteit er zich fort en sloten had gebouwd. Van honderd kasteelen, die in de middeleeuwen 's lands bodem bedekten, zijn alleen de namen of de puinhoopen overgebleven. Honderd andere zijn in onze dagen slechts door de dichtende verbeelding der romantiek weder opgebouwd kunnen worden en in kleurdruk gebracht*). Behalve de Gevangenpoort in Den Haag, het Muiderslot bij Amsterdam, twee kasteelen in Noord-Brabant, één in Gelderland, is in den geuzentijd, nadat onder KAREL V enkele oudere sloten afgebroken waren en voor het bouwen van nieuwe gediend hadden, alles met den grond gelijk gemaakt. Zonder de ruïne van Brederode zou men de feodale architectuur ten onzent bijna voor een sprookje houden. Eene sterkte als het Sandenburg der Borssele's, op Walcheren, had reeds vóór het einde der 16de eeuw zoo geleden, dat het een wonder is zoo van dezen weinig minder dan koninklijken burcht eene afbeelding is kunnen bewaard blijven. Afbeeldingen zijn ook de eenige overblijfselen van het slot der graven VAN BLOIS te Gouda, van het monumentaal kasteel van KAREL DEN STOUTE te Gorcum. Van het slot der heeren VAN TEYLINGEN bij Leiden liet 1572 slechts eenige brokken muur overeind”.

Wat toen nog gespaard bleef, is voor een groot deel later gesloopt of verbouwd. Er kwamen kasteelen van ander, minder romantisch type, niet weerbaar en versterkt, maar ruime, statige buitenhuizen, welke hoogstens door hunne ligging in een slotgracht de herinnering wakker houden aan ouder toestanden.

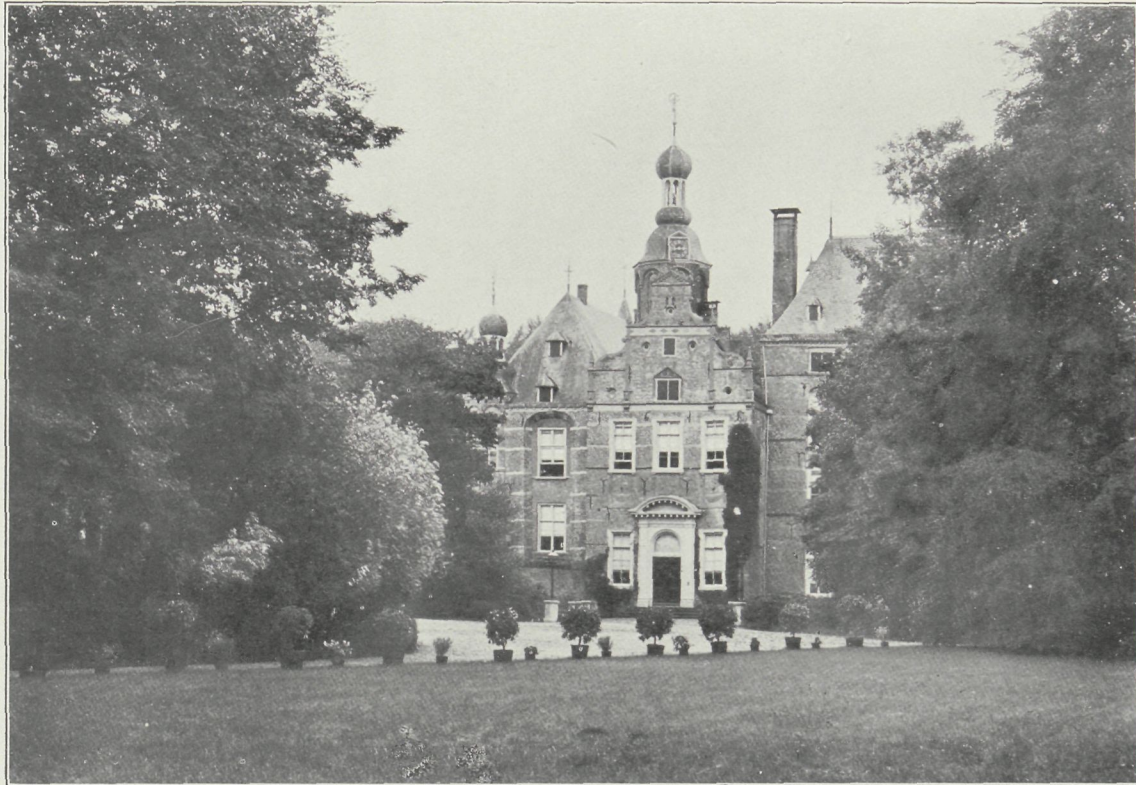
De voorname handelsheeren uit de groote koopsteden stichtten geene kasteelen. Zij bleven bij hunne zaken en bouwden hoogstens een komfortabel buitenhuis aan de Vecht. Vooral in die provincies waar de land-adel zich handhaafde, als Brabant, Gelderland, Limburg en Overijssel, treffen wij onze kasteelen aan als middelpunt van groot grondbezit met bosschen en jachtvelden.

De omstandigheden waren velen onzer kasteelen niet gunstig. De in Duitschland en Engeland in zwang zijnde, maar hier onbekende erfenisregeling voorkomt de versnippering van een familiebezit en bevordert het behoud van kasteelen als erfzettel eener familie.

De beide thans verschenen afleveringen van het werk wekken, door inhoud en uitvoering beide, groote verwachtingen voor het geheel, die ook door den architect kunnen gedeeld worden, hoewel deze uitgave natuurlijk niet bestemd is een speciaal bouwkundig studieboek te worden. Keppel, Well, Amerongen, Maurik, het Biljoen zijn er, stevig gedokumenteerd in woord en beeld, met foto's, oude prenten, archiefstukken, in behandeld zoowel uit historisch als aesthetisch oogpunt. Dat trouwens gaat doorgaans samen. De ge-

*) VAN LENNEP en HOFDIJK, Merkwaardige kasteelen in Nederland 1882. 2e druk.

HET KASTEEL KEPPEL

GROOTE ZAAL VAN HET KASTEEL AMERONGEN

VESTIBULE VAN HET KASTEEL KEPPEL

schiedenis van de bewoners weerspiegelt zich in den bouw en zijne inrichting. Dan zien wij tijden van tegenslag en bloei elkander afwisselen en in den bouw tot uiting komen. Eeuwen achtereen hebben de opvolgende geslachten gebouwd, afgebroken, verfraaid, verbeterd.

Het vroeg-Renaissance slot, dat misschien opgetrokken werd op middeleeuwsche grondslagen, wordt aldus in, en vaak ook uitwendig, eene tot een harmonieus geheel versmolten staalkaart van stijlen. De **LODEWIJK XVI**-vestibule betreedt men door een Renaissance portaal en zij sluit zich aan bij een Barok-interieur. Maar ongezoekt en onwilkeurig als die schakeering is, kwetst zij niet, maar toont zij door haar harmonie aan hoe schoonheid van hooger orde in de veelheid harer uitingen samenklinkt.

Amerongen daarentegen is een monument uit één stuk, zoo in- als uitwendig: statig, waardig, deftig.

Niet vrij van eenige architektonische stijfheid is het exterieur maar het doet groot en bezit een grootsch allure; het inwendige is een reeks van, en op zichzelf beschouwd en door de inrichting kunstvolle interieurs.

Als men — oordeelend naar de hierbijgaande proeven — nagaat hoe deze kasteelen aan de hand van uitstekend geslaagde opnamen zijn behandeld, dan wettigt dit de onderstelling dat de gezamentlijke studie van **MOES** en **SLUYTERMAN** tot resultaat zal hebben een geheel dat voor onze kunsthistorie van beteekenis is, doordien het vastlegt den smaak en kunstzin der voorname geslachten van weleer.

Architectura Nr. 7. Mededeelingen. P. A. **WEELDENBURG** † en J. F. **STAAL** †. Reisschetsen van Zweedsche en Noorsche architectuur III (met afb.). Een cementsoort geweigerd. Nat. bouwk. studieprijsvraag, uitgeschreven door de Ver. der Ned. Baksteenfabrikanten en prijsvraag van het maandblad „Sierkunst”. Verplaatsing van een petroleumtank door **VAN DE WIJNPERSE**.

Bouwkundig Weekblad Nr. 7. In memoriam P. A. **WEELDENBURG**. Mededeelingen. Rapport over het ontwerp der A. V. Commissie. Berlijnsche indrukken II door H. T. **KARSTEN** B.-I. De Dambebouwing te Zaandam door J. H. W. **LELIMAN** B.-I. Betonijzer door A. W. C. **DWARS** C.-B.-I. De gevolgen van den woningnood door J. L. B. **KEURSCROT**. Losse plaat met afb. en plattegrond van een landhuis bij Naarden arch. J. H. W. **LELIMAN** en afb. van het Bismarck Nationaal Denkmal te Bingen.

De Opmerker Nr. 7. Gent (met afb.). Toren van gewapend beton. P. A. **WEELDENBURG** (necrologie). Jury-rapport der prijsvragen van Bouwkunst en Vriendschap. Nieuwe en loopende prijsvragen.

PRIJSVRAGEN, EXAMENS EN TENTOONSTELLINGEN

Nationale bouwkundige studie-prijsvraag met algemeene mededinging, uitgeschreven door de Vereeniging van Nederlandsche Baksteenfabrikanten.

Onderwerp: Landelijke woning.

Programma.

Artikel 1.

Er wordt verlangd het ontwerp van eene landelijke woning, bestemd voor een gezin, bestaande uit man, vrouw en drie kinderen, op geheel vrij terrein. Deze woning moet bevatten twee woonkamers (waarvan de eene minstens 16 vierkante M.), twee slaapkamers en een keuken. De bouwsom bedraagt f 2000 ad f 2200, waarin niet begrepen is de aanleg der huisrioleering voor zoover zich deze buiten het gebouw bevindt.

Artikel 2.

Het huis moet geheel in baksteen zijn opgetrokken en met pannen gedekt. Buitenmuren dik 22 cM.; binnenmuren dik

11 cM. Fundeering op staal, aangelegd op 50 cM. beneden Peil. Bovenkant vloer begane grond 18 cM. boven Peil. Peil gelijk grondslag. Voor 't geheele gebouw en de onderdeelen daarvan zoo veel mogelijk baksteenproducten toe te passen, alle Nederlandsch fabrikaat.

Artikel 3.

Gevraagd wordt:

- Plattegrond(en) op schaal 1 à 50 in zwarten inkt op wit papier.
- Alle gevels, een langs- en een dwarsdoorsnede op schaal 1 à 50 in zwarten inkt op wit papier.
- Voornaamste gevel op schaal 1 à 20, in kleuren op wit papier.
- Perspectieftekening van het gebouw in kleuren, ooghoogte 1.75 M. boven Peil.

Al deze teekeningen op wit papier, ongeëncadreerd, niet gerold en niet opgeplakt. Formaat der teekeningen 50 × 70 cM.

e. Een begrooting, waaronder verstaan wordt de totale kubieke inhoud, buitenwerks gemeten en genomen vanaf bovenkant vloer begane grond, voorts de bouwkosten per M³.

Op verzoek der jury moet de inzender binnen een week zijn uitgewerkte begrooting overleggen. Bij het bepalen der prijzen kan gerekend worden, dat de bouwplaats gelegen is nabij spoor en scheepvaartwater.

f. Een korte memorie van toelichting, met volledige aanduiding der materialen.

Artikel 4.

Elke inzending moet vergezeld gaan van een gesloten enveloppe, waarin zich de naam van den ontwerper bevindt.

Op de buitenzijde der enveloppe moet een correspondentie-adres vermeld staan en een motto, dat ook voorkomt op elk der stukken, bij de inzending behoorende.

Artikel 5.

De jury zal bestaan uit de architecten **JOS. CUYPERS**, **J. GRATAMA** en **H. J. M. WALINKAMP**, allen te Amsterdam.

Als eerste prijs wordt uitgelooft f 175, als tweede prijs f 100 en als derde prijs f 50. Wanneer geen der inzendingen voor eene volledige bekroning in aanmerking komt, kan de jury voorstellen een andere verdeling van het totaal bedrag voor prijzen vastgesteld, onder de beste ontwerpen, mits totaal het bedrag van f 325 niet wordt overschreden.

Artikel 6.

De ontwerpen blijven het eigendom der ontwerpers. De bekroonde ontwerpen worden door de Vereeniging gepubliceerd in haar orgaan „Klei”, voor welke publicatie dat blad de voorkeur geniet.

Artikel 7.

De jury kan met goedvinden van den ontwerper meerdere niet-bekroonde ontwerpen ter publicatie in het orgaan „Klei” aan het Bestuur der vereeniging voordragen. Voor deze publicatie wordt f 25 per ontwerp vergoed.

Artikel 8.

De ontwerpen moeten vrachtvrij zijn ingekomen vóór of op den 1en Mei 1912 aan het adres der Maatschappij van Bouwkunst, Marnixstraat 402, Amsterdam.

Op de buitenzijde van elke inzending moet vermeld staan: Prijsvraag Baksteenfabrikanten.

Artikel 9.

Inzendingen, welke niet voldoen aan de bepalingen van dit programma, of die, waarvan de ontwerper vóór de uitspraak der jury zijn naam op eenigerlei wijze bekend maakt, komen niet voor beoordeling in aanmerking.

Artikel 10.

De jury verplicht zich, uitspraak te doen vóór den 1en Juni 1912 en haar oordeel over al de bekroonde en ter publicatie voorgedragen ontwerpen in haar rapport mede te deelen. Het jury-rapport zal zooveel mogelijk te gelijk met de jury-uitspraak, doch in elk geval vóór de opening der tentoonstelling verschijnen en ter lezing liggen.

Artikel 11.

Inlichtingen kunnen schriftelijk gevraagd worden aan de jury, per adres Maatschappij voor Bouwkunst voornoemd, uiterlijk tot 15 Maart 1912. De gevraagde inlichtingen worden verstrekt door publicatie in het orgaan „Klei”, „Bouwkundig Weekblad”, „Architectura”, „Bouwwereld”, „Opmerker” en „Centraalblad der Bouwbedrijven”.

Uitsluitend de op deze wijze verstrekte inlichtingen zullen beschouwd worden deel uit te maken van het programma.

Artikel 12.

De Vereeniging behoudt gedurende drie maanden na de jury-uitspraak de beschikking over de ontwerpen, ten einde deze in eenige plaatsen van het land openbaar ten toon te stellen.

Na afloop van dezen termijn worden de inzendingen vrachtvrij aan de ontwerpers of correspondentie-adressen teruggezonden.

Artikel 13.

De mededinging is opengestelde voor alle Nederlanders.

Prijsvraag Arbeiderswoning-meubileringen van „Ons Huis” te Rotterdam.

Lijst van alle ingekomen ontwerpen onder de motto's:

1. Rust; 2. Eenvoud; 3. Door willen tot kunnen; 4. Y Z;
5. Prijsvraag; 6. Dubbele halve cirkel waarin rechthoek met diagonalen en halve cirkel; 7. Gelijkzijdige driehoek in cirkel;
8. Eenvoud in het huiselijk leven, Doet de mensch naar hooger streven; 9. Schijnen is een ijdele waan, Op het wezen komt het aan;
10. Travail; 11. 1912; 13. Stop; 14. Zonder eenvoud geen gezelligheid; 15. Komfort; 16. Waarheid en Eenvoud; 17. Dar en Anny; 18. Eenvoud I en II; 19. Cella en Jetta; 20. Cirkel in driehoek.

■ VERSLAGEN VAN VERGADERINGEN ■

H. W. Mauser, directeur van „de Porceleyne Fles”, Delft, over: Fabricage en toepassing van aardewerk. Bouwkunst en Vriendschap, 16 Febr.

Spreker begon met te vertellen dat de meest primitieve vorm van aardewerk wel is de klei, uit de rivierbedding in vorm gebracht en gedroogd. Het fabrikaat is wel zoo oud als de kennis van het vuur en het vaatwerk van gebakken klei kwam dan ook spoedig in zwang, vooral omdat de vormgeving van dit materiaal veel gemakkelijker was dan het uithollen van steen. Ook werd er door zijn eeuwendurende duurzaamheid gebruik van gemaakt tot vervaardiging van brieven in den tijd toen men nog geen perkament en papier kende en aan het kostbare van dit materiaal danken wij veel van de kennis der oude beschavingsperioden van vier tot zes duizend jaar geleden. Het British Museum o.a. bezit een groot aantal dezer kleitabletten.

Bij ieder volk ontwikkelt zich pottenbakkerskunst, de meer verfijnde technieken echter kwamen uit het Oosten. In China werd omstreeks de helft der 15de eeuw prachtig blauw gemaakt, tot men geen goede cobalt meer vond. Later ± 1520 schijnt evenwel weer blauw door de Arabieren ingevoerd te zijn, waardoor ook weer mooiere producten ontstonden.

Het hoofdbestanddeel van alle aardewerk, porselein enz. is klei, het bezonken verweringsproduct van rotsen; het komt nagenoeg overal voor, hetzij in betere of mindere samenstelling, waarvan de meest voorkomende elementen zijn: aluminiumoxyd en silicium of kiezelzuur. Ons land levert klei van een hoog ijzergehalte, waardoor deze kleisoort na het bakken rood wordt, of, indien tevens een hoog kalkgehalte aanwezig is, geel.

Evenwel oefent de temperatuur bij het bakken ook een zeer grooten invloed op de kleur, zoowel als op het fabrikaat. Hoe hooger de temperatuur, hoe glasachtiger het fabrikaat, en zoo kan men zeggen, dat porselein eigenlijk een overgangstoestand tusschen aardewerk en glas is.

Het bakken van aardewerk geschiedt bij 525° tot 1600° C. De kleuren of verven in de keramiek bestaan, evenals het materiaal zelf, uit verschillende silicaten met metaaloxiden, waardoor bijna alle kleuren mogelijk zijn. Men onderscheidt daarbij schilderen op het glazuur of schilderen van het glazuur. Hoever men het in deze kunst gebracht heeft, is aan tal van voorbeelden te zien, waarvan ook in onze musea mooie exemplaren aanwezig zijn. De meest belangrijke plaats van deze industrie was Faenza, vandaar den naam faience, welken men tegenwoordig aan alle fijn aardewerk geeft.

Ook Holland heeft in verschillende steden pottenbakkers gehad, waaraan wij ons Oude Delftsch te danken hebben, 't welk zeker een nabootsing was van het oude Italiaansch. Eerst langzamerhand kwam er een eigen Hollandsch karakter is, totdat weer de invoer van Chineesch en Japanssch porselein door de O. I. Compagnie de plateelbakkers noopte hun werk een geheel ander uiterlijk te geven. Dit porselein kwam namelijk zoozeer in trek, dat men er zich in Delft op ging toeleggen het zooveel mogelijk na te bootsen, waarin men wel niet geheel slaagde, maar waarbij men toch een effect wist te bereiken door het witte email, waardoor het soms bedriegelijk veel op het porselein geleek. In deze periode bereikte Delft zijn grootsten bloei en telde meer dan 30 plateelbakkerijen, waaronder de in 1655 opgerichte Porceleyne Fles.

Deze bloeiperiode duurde totdat in 1759 WEDGEWOOD in Engeland het witte aardewerk vond, dat, dunner en veel sterker, met zijn heldere en kleurloze glazuur zeer in den smaak viel en het Delftsch langzamerhand van de markt verdrong, ja, zelfs ten slotte de geheele Delftsche industrie te gronde richtte. Alleen de Porceleyne Fles bleef over, doch daar maakte men in 1870 alleen vuurvaste steen en goedkoop aardewerk. Toen kwamen Joost THOFT en Le Comte in 1876 op het denkbeeld, door geheel nieuwe techniek te trachten de oude industrie weder tot bloei te brengen, waarbij het sterke witte aardewerk tot uitgangspunt werd gekozen. Door beschildering in blauw volgens de oude traditie ontstond het tegenwoordige Delftsch, dat echter in grondstof en glazuur, wijze van beschildering, vorm en decor, sterk van het oude afwijkt. Het wil dan ook niets zijn dan zichzelf, dus geen porselein.

Nu nog iets over het porselein. De kunst om dit te maken was reeds lang in China en later ook in Japan bekend en verliest zich in de grijze oudheid. Sommigen meenen van eenige eeuwen voor Christus, doch de meer bekende producten dateeren van de 15de eeuw en later. Egypte begon in de 12de eeuw. Venetië en Florence zouden in het begin van de 16de eeuw porselein gemaakt hebben, doch dit alles is niet het eigenlijke echte harde porselein, zooals van de Chineezzen, maar het volgens een geheel andere techniek vervaardigde zachte porselein. Het harde, dunne, doorschijnende Chineesch had echter zulke goede eigenschappen, dat men op verschillende plaatsen pogingen aanwendde het na te maken en zoo o.a. kreeg WITTMANS in Rotterdam het privilege tot het vervaardigen van porselein gelijk aan het Chineesch. Het bleef evenwel blijkbaar bij een poging. In Frankrijk maakte men in de 17de eeuw ook weer porselein, doch het was en bleef zacht. In 1709 slaagde men er in Berlijn eindelijk in, werkelijk hard porselein te maken. J. H. BÖTTGER gaf voor, de kunst te verstaan goud te maken. FRIEDRICH I, koning van Pruisen, wilde hem daarom naar Spandow doen brengen, om ten behoeve van den staat te werken. BÖTTGER nam echter de vlucht naar Saksen, waar keurvorst AUGUST II, die ook het gerucht over het goudmaken had gehoord, hem deed aanhouden en onder toezicht stelde van TSCHIRNHAUSEN, den grondlegger der Saksische glasindustrie en die reeds jaren lang probeerde porselein te maken. Deze zag al spoedig dat er van goud maken niet veel kwam en ried BÖTTGER zich liever toe te leggen op het zoeken naar porselein. Daartoe nu onderzocht deze alle kleisoorten en de overlevering wil dat zijn aandacht op zeker dag viel op het witte poeder in zijn pruik. Hij onderzocht dit en het bleek dat hij daarin eindelijk de zoo lang gezochte stof gevonden had.

Merkwaardig is het dat het zoolang gezochte en eindelijk gemeen goed geworden harde porselein nu weer meer en meer plaats moet maken voor het zachte, en wel doordat dit laatste bij zijn vervaardiging veel meer mogelijkheid van decoratie aanbiedt.

De laatste produkten van de bekende fabriek te Sévies en der Duitsche en Oostenrijksche fabrieken zijn meestal van pâte-tendre. Porselein is alleen het wit doorschijnende materiaal. Nu nog een en ander over keramiek.

Ook hiervan vinden wij weder de oudste toepassing in Egypte, waar o.a. een blauwe tegel werd gevonden welke toegeschreven wordt aan den voordynastischen tijd, plm. 4800 jaar voor Christus. Te Mijdos werden een groen verglaasde relief-tegel en groen verglaasde kapiteeltjes gevonden van omstreeks 4000 jaar vóór Christus.

Van den grooten bloeitijd van het rijk plm. 1600 tot 1100 voor Christus is meer bekend. Ruïnes van aardewerkfabrieken zijn uit dien tijd gevonden, evenals toepassing van tegels met relieffiguren bedekt met gekleurde glazuren. Zeer interessante toepassingen van dien aard zijn ook gevonden in Babylonië.

Volgens Sir H. C. RAWLINSON zou de toren van Babel (of der zeven planeten) van plm. 600 voor Christus bestaan hebben uit geglazuurde steenen met voor de 7 planeten 7 verschillende kleuren. Latere ontgravingen brachten een stadspoort van Babel aan het licht met een muurbekleding eveneens van geglazuurde relieftegels.

Een en ander anoloog aan de gevonden Egyptische overblijfselen.

Meer bekend zijn wel de friezen van Suza en Perzië van verglaasde relieftegels, die van plm. 600 voor Christus afkomstig zijn. Langzamerhand kwam intusschen Griekenland tot grooten bloei. Echter werd daar, vreemd genoeg, alleen terracotta (zonder glazuur) toegepast. Eerst in de middeleeuwen kende men overal in Europa terracotta tegels met loodglazuur, ook inlegwerk van verschillende gekleurde klei, meest dan nog met loodglazuur. In de 12de eeuw begon de opbloei van Perzië. Het z.g.n. goudluster vindt zijn weerga niet in rijkdom van kleur.

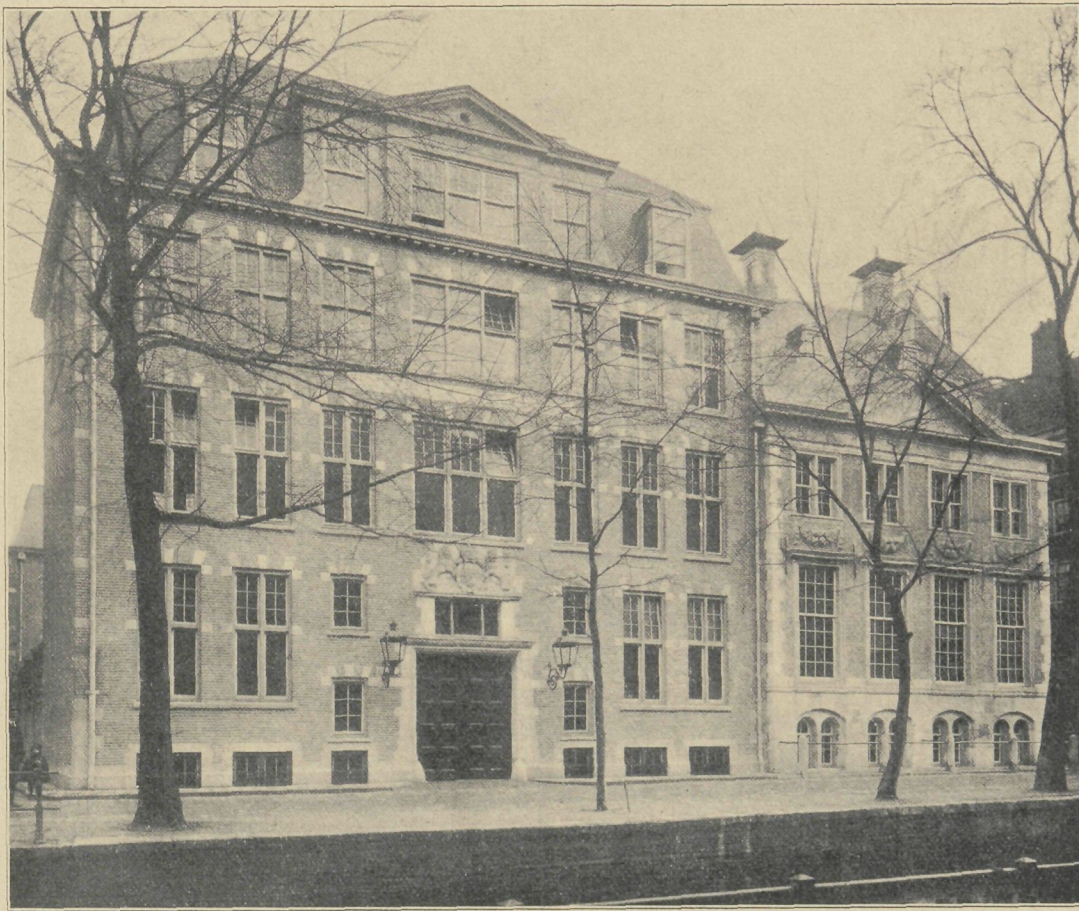
In de 17de en 18de eeuw komt de opbloei weder in Holland: vooral Rotterdam munt uit door het aantal tegelfabrieken.

De betonbouw van tegenwoordig vraagt meer dan de baksteenbouw van vroegere bekleding. Vandaar dat de fabricage tracht weder een materiaal samen te stellen dat bestand is tegen het klimaat. De grès- of z.g.n. gesinterde materialen zijn daarvoor bij uitstek geschikt.

De voordracht werd veraanschouwelijkt door tal van schitterende lichtbeelden.

PERSONALIA

De heer W. C. L. A. SCHEEPENS te 's Gravenhage, thans opzichter-teekenaar ten behoeve van de bewaring van en het toezicht op de gedenkteekenen van vaderlandsche geschiedenis en kunst, is benoemd tot architect-teekenaar voor de monumenten van geschiedenis en kunst.

AMSTERDAM. HET HOOFDBUREAU VAN POLITIE

XIE JAARGANG No. 9

28 FEBRUARI 1912

DE BOUWWERELD

RED.: J. H. W. LELIMAN B.-I.

AMSTERDAM.

UITGEVER: F. VAN ROSSEN

— A. W. WEISSMAN. HET HOOFDBUREAU VAN POLITIE TE AMSTERDAM —

In 1595 werd het klooster van Sinte Ursula, aan den Oudezijds Achterburgwal door de Amsterdamsche regeering als Spinhuis aangewezen. PONTANUS zegt, dat toen „een groote menigte van meysjes daerin gebracht zijn, die langs de straeten liepen en schooyden, alsoock vrouwspersonen van slechten wandel”. Zij werden „geset aen vlas en wol te spinnen, netten breyen en ander slag van werck”.

Aanvankelijk liet men het klooster zooals het was, maar in 1604 werd het ingericht „Tot Spinhuis sterck voor qua-geschiedte vrouwen, Daer mannen weten aen te setten geene mouwen.”

In 1644 werd het gebouw door brand geteisterd en in 1645 hersteld. Nadat in 1788 het nieuwe Werkhuis was gereed gekomen werd het Spinhuis buiten gebruik gesteld en sedert voor allerlei bestemmingen gebezigd, totdat het, omstreeks 1830, als Hoofdbureau van Politie werd ingericht.

De Amsterdamsche kloosters waren altijd van een binnenplaats voorzien, waaromheen de verschillende vertrekken lagen. Ook het Sinte Ursulaklooster had er een, die in wezen bleef, toen de verbouwing van 1645 plaats vond.

In 1645 was JACOB VAN CAMPEN'S klassieke manier door alle bouwmeesters aangenomen, en zoo spreekt

het dan ook van zelf, dat die stijl bij het Spinhuis gevolgd werd. PIETER DE KEYSER, HENDRIK'S oudste zoon, was toen Stads-steenhouwer van Amsterdam. Maar of hij de ontwerper van het Spinhuis geweest is, wordt betwijfeld. Immers hij bezat het talent van zijn vader niet, en reeds in 1636 had het stadsbestuur zich tot JACOB VAN CAMPEN gewend, toen het ontwerpen voor belangrijke gebouwen behoefde. En zoo is het zeer wel mogelijk, dat VAN CAMPEN de klassiek Korinthische pilaster-ordonnantie, waarmede de binnenplaats versierd werd, ontworpen heeft. Die binnenplaats heeft in de negentiende eeuw al haar luister verloren. De zuidelijke vleugel werd zelfs geheel vernieuwd, al bleef het aardige poortje in wezen, dat eens de hoofdtoegang van het gesticht geweest was.

Dat poortje, door Ionische muurzuilen geflankeerd, en bekroond door het stadswapen, heeft tot veel verschil van meening aanleiding gegeven. Er bestaat een brief van PIETER CORNELISZON HOOFT, 3 April 1607 uit Leiden aan HENDRIK DE KEYSER geschreven, waarin de jeugdige student den bouwmeester aanspreekt als „beroemde Constenaer, eere van mijn Vaderlandt, 't welck bij de nasaten U. Es wercken sal gebrueicken tot de voornaemste getuigen van sijn tegenwoordich geluck". In dat schrijven geeft HOOFT aan DE KEYSER op zijn verzoek als „passende op de beelden" het gedicht:

„Schrick niet: ick wreeck geen quaet: maer dwing tot
goedt.
Straf is mijn handt, maer lieflick mijn gemoedt.”

Men heeft gemeend, dat deze regelen aanstonds boven de poort van het Spinhuis werden geplaatst. Maar in 1614 las PONTANUS daar een ander gedicht. En het bleek, dat in den sluitsteen der poort het jaartal 1645 te lezen stond.

Pas DAPPER, die in 1663 schreef, vermeldde de regels, die PONTANUS gaf, als geplaatst „boven de deur van 't oude Spinhuis", en zeide van het herbouwde gesticht: „Boven den ingang, in de voorkap, ziet men de tuchting door twee tuchtelingen en een anderen vrouw in 't midden, die een der tuchtelingen kastijt, in marmer uitgebeeld. De Heere P. C. HOOFT paste op dit kastijden twee verzen, die in gulde letteren daer onder aen staen”.

Dit is de eerste vermelding van het reliëf, dat, in 1788 uit het poortje genomen, boven een der ingangen van het Werkhuis geplaatst werd. Is het reliëf in 1607 door HENDRIK DE KEYSER gemaakt, of is het in 1645 naar een model, door hem nagelaten, in marmer uitgevoerd? Tot dusverre is het nog niet gelukt uit de stukken te bewijzen, wat de waarheid is.

Onlangs heeft men het reliëf weer in het poortje gezet en toen de verzen er met moderne letters onder laten beitelen. Maar oorspronkelijk was het opschrift in de cartouche van het kalf aanwezig.

Behalve dit poortje was er van de „cierlijkheit", die DAPPER aan het gebouw opmerkte, niets anders overgebleven dan een vleugel aan de Oudezijds Achter-

burgwal, waar zich de kamers der regenten bevonden. Die vleugel, met zijn afwisseling van gebakken en gehouwen steen en zijn hoog dak, had wel zijn kruiskozijnen en de groep, die het fronton vulde, verloren, doch leverde toch nog een aardig en schilderachtig geheel.

En toen dan ook het gemeentebestuur, dat alle belendende huizen gekocht had, niet alleen deze, maar ook den vleugel van het oude Spinhuis sloopen wilde, om ruimte voor een nieuw Hoofdbureau van Politie te verkrijgen, kwamen de liefhebbers van oudheid en schoonheid in het geweer, om tegen het sloopen verzet te doen.

De architecten Dr. CUYPERS en KROMHOUT dienden zelfs ontwerpen in, waarbij zij poogden het oude gebouw te behouden, doch tegen die ontwerpen rezen zoo gegronde bezwaren, dat het sloopen onvermijdelijk scheen.

De Schoonheidscommissie van Amsterdam, die in 1909 haar vergaderingen hield in een kamer van het Stadhuis, juist tegenover het bedreigde gebouw, meende nog een laatste poging tot redding te moeten doen. Op voorstel van haar medelid J. H. W. LELIMAN besloot zij, zich tot Burgemeester VAN LEEUWEN te wenden.

De burgemeester meende, dat behoud van het oude Spinhuis niet mogelijk was, omdat de architecten CUYPERS en KROMHOUT te vergeefs getracht hadden, een plan te maken, waarbij het gebouw bestaan bleef, en dat toch aan de behoeften der politie voldeed. Wilde echter de Schoonheidscommissie beproeven, zulk een ontwerp te maken, dan verklaarde de burgemeester zich bereid, het te overwegen.

Daar echter de burgemeester weldra naar New-York zou vertrekken, om daar de hoofdstad bij de feesten te vertegenwoordigen, verlangde hij, dat het ontwerp ten spoedigste zou worden ingediend. De heeren SALM, BERLAGE en LELIMAN vormden toen met den schrijver dezer regelen de Commissie, die met bekwamen spoed aan den arbeid toog. Had het voor uitvoering bestemde ontwerp vier vleugels, die een binnenplaats van betrekkelijk geringe afmetingen omsloten, de Commissie wist door een der vleugels te doen vervallen en de overige anders in te deelen, plattegronden samen te stellen, die de goedkeuring der autoriteiten wegdroegen, omdat aan alle eischen van den dienst voldaan was, ofschoon het oude gebouw behouden bleef.

Het werd echter niet voldoende geacht, alleen plattegronden in te leveren. De burgemeester verlangde ook van de Commissie een gevelschets, opdat over het uiterlijk zou kunnen worden geoordeeld. Die schets, waarbij het nieuwe werk in modernen trant was opgevat, doch zóó, dat de harmonie met dat van 1645 behouden bleef, vond een even gunstig onthaal als aan de plattegronden ten deel was gevallen.

Toen echter die schets onder de oogen der Commissie van Bijstand in het beheer der Publieke Werken was gekomen, meende deze, dat de nieuwe gevel in den trant van 1645 diende te worden ontworpen. De

Schoonheidscommissie kon zich met deze zienswijze niet vereenigen, en zoo werd dan aan Dr. CUYPERS door het Dagelijksch Bestuur opgedragen, bij de plattegronden der Schoonheidscommissie gevels te ontwerpen in den geest, zooals de Commissie van Bijstand verlangde.

Het Hoofdbureau van Politie is nu vrijwel gereed.

Van wat het geworden is geeft de bij dit opstel gevoegde afbeelding een denkbeeld. Men zal van den schrijver dezer regelen, na wat hierboven werd medegedeeld, niet verlangen, dat hij een meening omtrent het gebouw ten beste geeft.

Al heeft de Schoonheidscommissie van 1909 niet de voldoening mogen smaken, dat haar beginsel, in de 20ste eeuw modern te bouwen, door het Gemeentebestuur werd gedeeld, toch heeft zij het doel, hetwelk zij zich stelde, om wat er nog van het

oude Spinhuis was overgebleven, te redden, bereikt.

Zonderling genoeg heeft men haar plattegronden aanvaard — ofschoon de Schoonheidscommissie anders niet met plattegronden te maken heeft. En misschien nog vreemder is het, dat men haar gevels verwierp — ofschoon zij juist werd ingesteld, om over gevels te oordeelen!

Niet onbedenklijk schijnt het verder, dat Burge-meester en Wethouders de meening der Commissie van Bijstand, waar het om een esthetisch vraagstuk ging, zwaarder lieten wegen dan die der Schoonheidscommissie. Maar wanneer, wat geschied is, heeft duidelijk gemaakt, dat de Schoonheidscommissie een beter omlijnde bevoegdheid behoort te bezitten en dat zij vaster grond onder de voeten noodig heeft, dan kan er uit wat zeker kwaad was, nog iets goeds voortkomen.

D. E. WENTINK. INSPECTEUR VAN DE VOLKSGEZONDHEID. DE BOUWVERORDENING EN HET WONINGVRAAGSTUK ¹⁾

I. Over de bestaande verordeningen.

De verbetering van de volkshuisvesting is een onderwerp, welk reeds lang vóór het in werking treden van de Woningwet de aandacht van belangstellenden had, zooals uit verschillende geschriften blijkt. Ook tot in de hoogste kringen bestond die belangstelling reeds lang. Op het einde van het jaar 1853 gaf de Koning, wijlen Z. M. WILLEM III, den wensch te kennen te worden voorgelicht omtrent de vereischten en inrichting eener arbeiderswoning, welke voldeed aan de regelen der gezondheidsleer, enz. In voldoening van dien wensch bracht eene commissie uit het Koninklijk Instituut van Ingenieurs een nog zeer lezenswaardig verslag daaromtrent uit, welk in 1855 in druk verscheen.

Zooals uit dat verslag blijkt, bestonden destijds reeds te Amsterdam, te 's Gravenhage en te Arnhem vereenigingen, welke poogden de huisvesting der arbeidersklasse te verbeteren.

Welk is het resultaat geweest van die en dergelijke pogingen? Weliswaar werden ingevolge daarvan tal van gezinnen van betere woningen voorzien; of die pogingen ten opzichte van de volkshuisvesting echter eenig blijvend resultaat hadden, kan nog worden beschouwd als een open vraag. Tenzij men als zoodanig noemt, vermeerderde belangstelling in het onderwerp, uitgebreider kennis van slechte woningtoestanden en eindelijk het in werking treden van de Woningwet.

Toen in 1902 deze wet in werking trad en daarmee te kennen werd gegeven, dat verbetering van de volkshuisvesting voortaan een onderwerp van Staatszorg uitmaakte, hebben velen ongetwijfeld en niet geheel

FIG. 1. WOONKAZERNES VAN DE ACHTERZIJDE GEZIEN

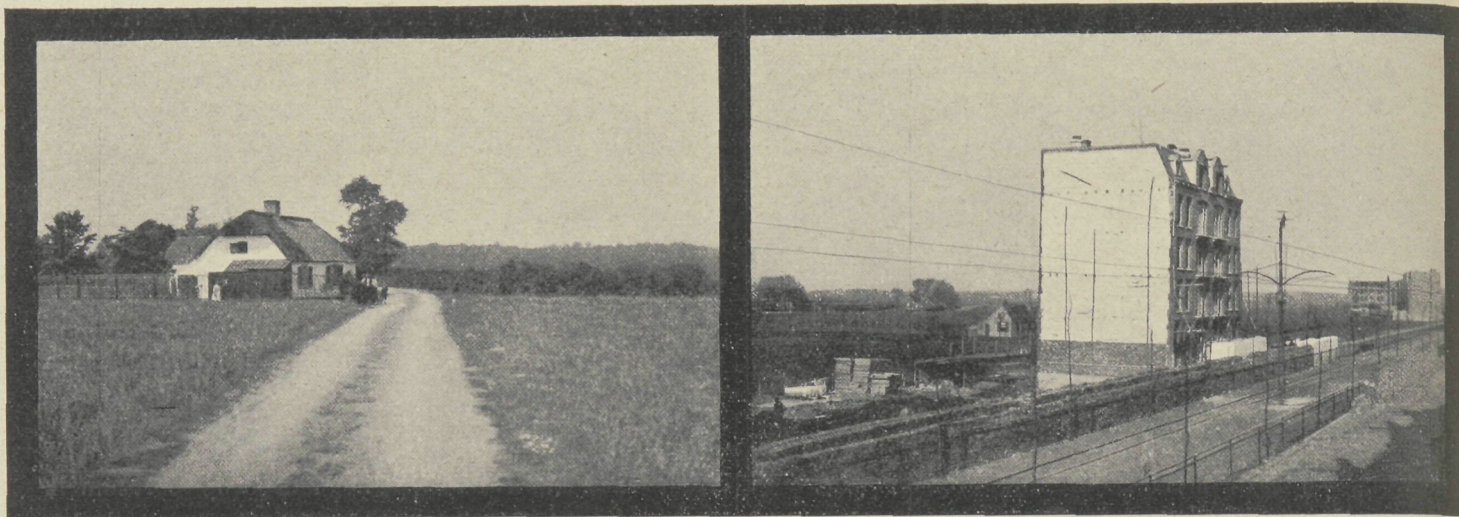

zonder reden gemeend, dat nu een gouden tijdperk aanbrak, dat het lijden nu voorbij was en dat nu met spoed en zienderoogen eene blijvende verbetering van de volkshuisvesting zoude plaats vinden.

Aan goeden wil ontbrak het niet, dit moet worden erkend. Met prijzenswaardigen ijver werd zoowel van overheidswege als van particuliere zijde onmiddellijk vol moed en krachtig aan het werk getogen om de middelen tot verbetering, welke de wetgever ons gaf, in toepassing te brengen. Bijna het geheele land door werd door de Gezondheidscommissiën een systematisch woningonderzoek ingesteld en werden de verkregen gegevens door haar statistisch verwerkt. Door anderen werden woningbouwvereenigingen opgericht. Deze vereenigingen werden toegelaten, Rijksvoorschotten werden verleend, woningen werden gebouwd, in zulk een aantal zelfs, dat de Commissie van bijstand, bedoeld in Art. 35 der Woningwet in 1910, ter gelegenheid van de Brusselsche tentoonstelling, in staat was een omvangrijk album

¹⁾ Dit artikel over een voor den architect hoogstbelangrijk onderwerp is overgenomen uit „De Gemeenteraad” Dec. 1911—Jan. 1912, welks Redactie wij dankbaar zijn voor de welwillendheid waarmede ons de clichés ter beschikking werden gesteld.

FIG. 2. VERSCHILLENDE BEGRIPPEN VAN WONEN

van de op dat tijdstip reeds tot stand gekomen woningen te publiceeren.

De krachtige actie tot het oprichten van woningbouwverenigingen en tot het aanbouwen van woningen, welke reeds spoedig na het in werking treden van Woningwet ontstond, dwingt zonder twijfel groote bewondering af. De vrees is echter niet ongewettigd dat de populariteit waarin deze actie zich verheugt voor het woningvraagstuk eene niet onbeduidende schaduwzijde zal gaan hebben. Dat deze actie populair is, is niet te verwonderen, om er aan mede te doen vereischt geen studie, men behoeft geen vakman te zijn, ieder die slechts over een behoorlijke dosis geduld en volharding beschikt kan er aan deelnemen en op die wijze zich ten opzichte van de verbetering van de Volkshuisvesting verdienstelijk maken. De betrekkelijk spoedige en zichtbare resultaten nl. de rijen en groepen van woningen reeds gebouwd en nog in aanbouw, op die wijze verkregen en de gemakkelijheid waarmede men tot het verkrijgen daarvan kan medewerken, immers geen vakkennis doch enkel geduld en volharding worden daartoe vereischt, oefenen op het groote in den regel oppervlakkig oordeelend publiek eene sterke bekoring uit.

Dit verklaart dat de bevordering van woningaanbouw op het oogenblik wel het meest gewilde en populaire middel tot verbetering van de Volkshuisvesting is geworden. In die populariteit schuilt echter een groot gevaar.

Namelijk het gevaar dat men daardoor zoude gaan meenen dat dit bij uitstek het middel is tot verbetering van de Volkshuisvesting. Men dreigt te gaan vergeten dat enkel woningaanbouw zonder meer geen blijvenden gunstigen invloed op de verbetering van den woontestand kan hebben. Door het aanbouwen van woningen bereikt men enkel het bestrijden van een euvel dat een gevolg is en niet een oorzaak. Om een euvel afdoend en met blijvend effect te kunnen bestrijden, moet allereerst de oorzaak van dat euvel worden aangetast. Daarnaast, desnoods tegelijkertijd,

kan men dan ook trachten de gevolgen weg te nemen. Door de gedachten te veel en te uitsluitend te concentreren op de woning en den aanbouw daarvan, dreigt men voorbij te zien het meest effectieve en afdoende middel, dat de Wetgever ons gegeven heeft, de oorzaak van het euvel, waar tegen gestreden moet, aan te tasten.

Dit middel nl. is de verordening houdende de voorschriften bedoeld in Artikel 1 der Woningwet, welke verordening gewoonlijk wordt aangeduid onder den naam van Bouwverordening.

Om overtuigd te worden dat het gevaar niet denkbeeldig is, behoeft men slechts bestaande bouwverordeningen aan eene nauwkeurige studie te onderwerpen. Men komt dan tot de eenigszins verrassende ontdekking, dat deze verordeningen eerder eene belemmering zijn voor de verbetering van de Volkshuisvesting, dan iets anders, hetgeen toch zeker niet de bedoeling van den wetgever kan zijn geweest.

Niet alleen zijn de tegenwoordige bouwverordeningen niet voldoende, doch ze zijn zeer beslist eene belemmering voor het doen ontstaan eener bebouwing waarin behoorlijke woningen voor de verschillende klassen der samenleving een plaats kunnen vinden. Vooropgezet dat men onder eene behoorlijke woning iets meer verstaat dan de ruimten-vakken, in de menschenpakhuisen waarin thans de menschen worden opgeborgen.

Ziet men de bebouwing in en bij de groote steden aan de achterzijde dan denkt men onwillekeurig aan reusachtige loketkasten waar in ieder vakje eene menschelijke woning beduidt. (Zie figuur 1).

De belemmering welke de bestaande bouwverordeningen ten opzichte van het woningvraagstuk vormen, heeft nog niet dermate de aandacht getrokken dat dit aanleiding heeft gegeven tot eene krachtige algemeene actie tot verbetering van die verordeningen. In vele gevallen is hiervoor wel eene verontschuldiging te vinden. Op sommige plaatsen maken plaatselijke omstandigheden dat men die belemmering inderdaad

nog niet voelt, op andere plaatsen voelt men haar niet omdat daar de woningtoestand reeds jaren zoodanig is, dat men zich van eene behoorlijke woning geen heldere voorstelling meer kan maken. Het feit blijft echter bestaan. Niet alleen het feit dat de bestaande bouwverordeningen eene ernstige belemmering vormen voor de verbetering van de Volkshuisvesting, maar tevens ook het feit dat in het algemeen aan deze verordeningen niet de aandacht wordt geschonken, welke daaraan toekomt en welke noodig

is om die verordeningen te doen zijn wat de Wetgever er mede bedoeld heeft, nl., het meest effectieve en meest afdoende middel ter verbetering van de Volkshuisvesting, zonder de toepassing waarvan men niets afdoends kan bereiken.

Eene poging om dit nader aan te toonen en met nadruk de aandacht daarop te vestigen moge daarom niet misplaatst geacht worden. (Zie figuur 2).

(Wordt vervolgd.)

GEMENGDE BERICHTEN

Bouwkunst en Heemschut op de Landbouwtentoonstelling 1913. Zie blz. 72 in dit nummer.

Dordrecht's gemeentewerken. In het „Alg. H.bl.” is opgenomen een uittreksel van het onderzoek dat een Raadscommissie instelde naar den gang van zaken en de verhoudingen aan de gemeentewerken.

De onderscheiden ter sprake gebrachte punten zijn van dien aard bevonden, dat den directeur van gemeentewerken geen blaam treft; dat de geruchten niet op feiten berusten maar 'tzij kletspraatjes, 'tzij verdraaide voorstellingen waren.

Wel bleek dat in de onderlinge verstandhouding van den directeur en zijne opzichters de erkenning en waardeering van elkanders personen en werken te wenschen overliet. Hierin moet hoog noodig verandering komen naar het oordeel der commissie. Nauwkeurig overleg ontbrak en de laatsten meenden dat te veel aan hun zelfstandig oordeel werd overgelaten. De directeur vatte echter zijn taak met ernst en toewijding op.

Twee leden der commissie stellen voor te benoemen een technisch ambtenaar als schakel tusschen de directeur en het personeel alsmede om, als het noodig was, den directeur te kunnen vervangen.

BOEK EN TIJDSCHRIFT

Architectura Nr. 8. Adressen aan den Raad van Zaandam, aan B. en W. van Tiel, concept-adres aan B. en W. te Amsterdam (inzake Dambebouwing), Vergaderingsverslag, Reisschetsen IV, door M. DE KLERK (met afb.), Reorganisatie der Schoonheidscommissie.

Bouwkundig Weekblad Nr. 8. Adres aan den Raad te Tiel (inzake Raadhuisbouw aldaar), De Auteurswet, door J. G. RHODES, University College te Grahamstown, Kaapprovincie, architecten HERBERT BAKEN en KENDALL (met afb.), door J. COENRAAD MEISCHKE. Vernieuwing aan oude monumenten door C. DE HOOG, Een merkwaardig boek, door A. W. WEISSMAN, Verwarming en ventilatie van scholen, door F. G. UNGER.

De Opmerker Nr. 8. Gent (met afb.), Het Raadhuis te Amsterdam, Fabricage en toepassing van aardewerk, voordracht van H. W. MAUSER.

PRIJSVRAGEN, EXAMENS EN TENTOONSTELLINGEN

EERE-PRIJSVRAAG „GODEFROY”.

Studie-prijsvraag voor een Architectenhuis, uitgeschreven door de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst.

Omschrijving.

Het Architecten-huis is gedacht te zijn het Vereenigingsgebouw en zetel van de Federatie der verschillende Architecten-Vereenigingen hier te lande.

Het Architecten-huis wordt verondersteld te worden opgericht op een rechthoekig vrij terrein, ter grootte van 40 × 60 M., begrepen in de nieuwe stadsuitbreiding van een der grootste steden van ons land, gelegen met een der lengte-zijden aan een hoofdverkeersweg en met de korte zijde aan een zijstraat van minder belang, en verder ingesloten door belendende eigendommen.

De Hoofdverdieping (eerste verdieping) uitsluitend bestemd voor de Architecten, moet bezitten Tentoonstellings-, Voordracht- en Vergaderzalen, Bestuurskamer, Secretariaat, Bibliotheek en Lanchroom, enz.

Op den beganen grond bevinden zich de zalen voor de Per-

manente Expositie van Bouwmaterialen, enz., met woning voor een Concierge, zoomede een Café-restaurant, waarvan de Kastelein-pachter tevens voor de bediening van de lunchroom zorgt, terwijl een keuken, zoomede de Kasteleins-pachterswoning, op de bovenste verdieping gelegen is.

Ee pachter voorziet tevens in de verzorging en bediening van een 6-tal Architect-logeergasten, welke daar — gelijk bij „clubs” het geval is — overnachten kunnen, als zij aldaar geen pied-à-terre hebben en geïntroduceerd worden door hun Vereeniging.

Op deze verdieping moeten ook een 4-tal Architecten-Ateliers beschikbaar zijn.

Het niet bebouwde gedeelte wordt als Tuin aangelegd, waarvan een gedeelte in directe verbinding moet staan met het Café-restaurant en met de zalen der, hierbovengenoemde, Permanente Expositie, om evenzoo verhuurd te worden aan fabrikanten en leveranciers, welke in de open lucht kunnen exposeeren.

Voorts een electricch gedreven Personenlift, vanaf den Beganen grond tot op de 2e Verdieping, een dito eenvoudige Transportlift, vanaf het Sousterrain tot de 2e Verdieping doorgevoerd, zoowel voor personen (eigen- en keukenpersoneel van den pachter) als voor het transporteeren van kisten, tentoonstellingsvoorwerpen, enz.

Ten slotte de noodige Dienstvertrekken, Bergplaatsen, Toiletten, W.C.'s, enz. Een en ander hieronder nader omschreven.

Begane Grond. De Begane-grond Verdieping is gelegen 50 cm boven het trottoir. Op deze verdieping een ruime Vestibule met Tochtportaal en Fietsenstand, een Spreek- of wachtkamer, waarbij Loge voor den Portier.

Een Trappenhuis met Hoofdtrap tot aan de 1e Verdieping, een Diensttrap en de beide reeds genoemde Liften.

Een Zaal, of vereeniging van kleinere zal, (en in verbinding met den tuin) ten behoeve eener Permanente Tentoonstelling van Bouwmaterialen, met een gezamenlijk oppervlak van ongeveer 430 ad 440 M².

Voorts tot deze tentoonstelling behoorende en in verbinding met deze zaal of zalen: een 8-tal Modelvertrekjes*), elk groot ongeveer 12 ad 15 M².

Woning voor den Concierge, bestaande uit: Woonkamer en Kantoortje, groote en kleine Slaapkamer en een Keukentje, de benoedigde Bergruimte, W.C. eigen Diensttrap, enz.

Aangezien de vertrekken van de Conciërgewoning en de modelvertrekjes der Permanente Tentoonstelling slechts ongeveer 3 M. hoog behoeven te zijn van vloer tot vloer, in tegenstelling met de groote Tentoonstellings-zalen en het Café-restaurant, die wel dubbel zoo hoog moeten zijn, kunnen bedoelde woning en expositie-vertrekjes over 2 verdiepingen verdeeld worden, dus een Beganegrond Verdieping met Entresol.

Een Café-restaurant met een oppervlak van ongeveer 150 M², met Terras aan den tuin, toegang vanaf de voornaamste straat of hoofdverkeersweg, met bijbehorende Toiletten, W.C.'s en Urinoirs.

Eerste Verdieping. Een groote en een kleine Tentoonstellings- tevens Voordracht- en Vergaderzaal, resp. groot ongeveer 180 en 70 M², doch zoodanig geprojecteerd, dat zij in bijzondere gevallen tot één groote zaal vereeuigd kunnen worden.

Een Bibliotheek ter grootte van ongeveer 70 M².

Een Leeskamer grenzende aan de Bibliotheek.

Een Bestuurskamer en een kamer voor den Secretaris.

Een kamer voor Commissie-vergaderingen.

*) Vertrekken ingericht door fabrikanten of leveranciers van parketvloeren, wandbetimmering, muurbespanning of behangsel, stucwerk of ander materiaal voor plafonds, meubelen van hout of riet, lichtornamenten, enz. of bijv. badkamers compleet ingericht door de fabrikanten of leveranciers van wandbekleding, (tegels), — van vloerbekleding, (mosaïec, tegels, houtgraniet, enz.) — van sanitaire artikelen (badkuip, wastafel, bidet, closet, enz.), — van warmwaterverwarming, verwarming, verlichting, ventilatie, enz., enz.

Deze 5 vertrekken elk met een oppervlak van ongeveer 40 M², met inbegrip van muurkasten, enz.

Een LUNCHROOM, ongeveer 80 M². met ruim balcon. In dit vertrek een Buffet, verbonden door een spijzenlift zoowel met het Café-restaurant, als met de keuken op de 2e verdieping.

Voor de bediening bovendien een communicatie-(spil-)trapje met het Café-restaurant.

Een gemeenschappelijke Spreekkamer en Telefooncel.

Verder, behalve de reeds genoemde diensttrap, een Trap naar de 2e Verdieping.

Voorts ruime Vestiaires, Toiletten met W.C. en Urinoirs.

Tweede Verdieping. 4 Architecten-Bureaux. Elk Bureau bestaande uit een Atelier ter grootte van ± 35.— M². een privé-Kantoor ± 25.— M². met een Spreekkamer. Ten behoeve der ateliers de noodige Toiletten met W.C.

Een Lichtdrukrichting met Vertrek voorzien van spoel-richting. Hieraan grenzende een Donkere Kamer voor het ontwikkelen van clichés.

6 Architecten-logeerkamers, elk groot ± 15.— M². met inbegrip der, door gordijnen afsluitbare, Alcoof voor het ledikant.

Hierbij een Badkamer W.C. en verder kasten, enz. voor de „service”, enz.

Een gedeelte van deze vertrekken kan desnoods in het dak worden ingebouwd.

Woning voor den Kastelein-pachter van het Café-restaurant met ruime Keuken voor het restaurant, tevens voor eigen gebruik.

2 Kamers van bescheiden afmeting en suite, 2 Slaapkamers, Dienstbodenkamer, kamer voor den inwonenden knecht, berg ruimten, provisiekamer, W.C.'s, enz.

Gedeeltelijk Sousterrain. Een braak- en brandvrije Safe, groot ± 3 M.

De installatie van Centrale Verwarming, te bereiken van uit de Conciërgewoning, met Kolenkelder en ruime Bergplaatsen (in de nabijheid van de dienstlift) voor stoelen, schotten, piédestals en ander materiaal voor de Voordracht- en Tentoonstellingszalen, kisten, gereedschappen enz. voor de schoonmaaksters enz.

Onder het Café-restaurant de noodige Bergruimten, Bier-, Wijn- en Provisiekelders, toegankelijk door kleine spiltrap en in verbinding met de spijslift.

Bergruimte om 's winter de tuinmeubelen op te bergen en bergplaats voor materiëel van de tuinlieden.

Teekeningen.

Gevraagd worden de navolgende teekeningen:

De Plattegronden van de verschillende Verdiepingen op een schaal van 1 à 100, behalve die van het gedeeltelijk Sousterrain, waartoe een schaal van 1 à 200 voldoende wordt geacht.

Twee Gevels op een schaal van 1 à 100.

Twee Doorsneden op een schaal van 1 à 100.

Een Travée van den voornaamsten gevel met Doornede op een schaal van 1 à 20.

Een Perspectief.

Alle teekeningen in potlood (waarmede natuurlijk niet bedoeld wordt een „schetsmatige” behandeling). In de plattegronden en doorsneden de muurdikten door tint aangeven.

De gevels in kleur opwerken.

Variant-ontwerpen en niet gevraagde teekeningen blijven buiten beschouwing.

Wanneer eventueel „systeemverdeling” wordt toegepast, dan mag deze niet worden aangegeven.

De bestemming der vertrekken en ruimten inschrijven met bijvoeging in den linker bovenhoek der afmetingen van de verschillende vertrekken.

Het schrift op de teekeningen in drukletter-vorm.

De plattegronden mogen op calqueerpapier geteekend worden, doch moeten dan op carton worden opgeplakt.

De teekeningen mogen niet op ramen gespannen of achter glas zijn; zij mogen echter niet opgerold zijn.

Een korte Memorie van Toelichting met omschrijving der toe te passen bouwmaterialen, enz., en opgave per verdieping van de afmeting der verschillende vertrekken met overzichtelijke calculatie der oppervlakten.

Prijzen.

Prijs: de verguld zilveren Medaille van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, met f 400.—.

Premie: de zilveren Medaille van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, met f 200.—.

De prijzen worden uitgereikt op de a.s. Alg. Mei-Vergadering der Mij. Mocht eventueel geen der ingekomen ontwerpen voor bekroning in aanmerking komen, dan kan de Jury voorstellen het totaal of een deel van de voor de prijzen beschikbare som onder de beste ontwerpen te verdeelen.

Inlichtingen.

Eventuele inlichtingen betreffende het Programma moeten aangevraagd worden aan het Bureau van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, Marnixstraat 402, Amsterdam.

De antwoorden worden gepubliceerd in het Bouwkundig Weekblad, „Architectura”, „De Bouwwereld” en „De Opmerker”. Uitsluitend de op deze wijze verstrekte inlichtingen zullen beschouwd worden deel uit te maken van het Programma.

Het bureau van inlichtingen wordt 7 Maart a.s. gesloten.

Inlevering der ontwerpen.

De ontwerpen moeten anoniem zijn en ingezonden worden onder een motto of ander kenteeken.

Op straffe van uitsluiting is het den inzenders verboden, op de een of andere wijze de anonimiteit vóór de uitspraak van de Jury te verbreken. Bij elke inzending zal in afzonderlijke behoorlijk gesloten enveloppe moeten worden gevoegd:

a. een door den ontwerper ondertekende verklaring, luidende: „ondergeteekende, inzender van het ontwerp motto „.....”, verklaart dat dit ontwerp zijn geestelijk eigendom is.”

b. een correspondentie-adres.

De laatst genoemde enveloppe zal vóór de uitspraak der Jury door haar mogen worden geopend, om, wanneer het noodig is, door tusschenkomst van den correspondent met den ontwerper in briefwisseling te treden.

Alle ontwerpen moeten vrachtvrij ingeleverd worden vóór of op Donderdag 9 Mei a.s. aan het Bureau van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, Marnixstraat 402, Amsterdam.

Op de buitenzijde van elke inzending moet vermeld staan: „Eereprijsvraag Godefroy”.

Als datum van inlevering wordt beschouwd de dagteekening van het bewijs der verzending, dat desverlangd moet worden overgelegd.

Niet op tijd ingeleverde ontwerpen blijven buiten beschouwing en worden onmiddellijk aan het opgegeven correspondentie-adres teruggezonden.

Slotbepalingen.

De ontwerpen worden tentoongesteld op de Alg. Mei-Vergadering der Maatschappij en het Jury-rapport zal daarbij ter inzage liggen.

De ontwerpen blijven dan nog tot 1 Jan. 1913 ter beschikking van de Maatschappij, die het recht heeft deze ook te exposeeren op plaatsen waar Afdeelingen der Mij. gevestigd zijn.

Gedurende het tijdperk dat de teekeningen in het bezit zijn der Maatschappij, zullen deze door haar tegen brandschade verzekerd worden. De bekroonde antwoorden zullen door de Maatschappij gereproduceerd worden in haar Orgaan.

Van andere, daartoe door de Redactie geschikt geoordeelde ontwerpen zullen slechts met goedvinden van den ontwerper reproducties genomen worden. In elk geval zal de Maatschappij, bij eventuele reproductie, de voorkeur genieten.

De mededinging is voor alle Nederlanders opengesteld.

De Jury:

H. P. BERLAGE.

J. F. KLINKHAMER.

C. MUYSKEN.

C. B. POSTHUMUS MEYJES.

A. SALM G.BZN.

Ingekomen vragen, met de antwoorden der Jury. (Zie „Bouwkundig Weekblad” Nr. 7).

Vraag 1. Zijn de aangrenzende terreinen met villa's bebouwd, of heeft er een totale bebouwing plaats?

Antwoord. Zie de tekening.

Vraag 2. Wat wordt op pag. 1 regel 5 van het Programma bedoeld met: „een rechthoekig vrij terrein”?

Antwoord. Zie de situatieschets.

Vraag 3. Wat wordt op pag. 1 regel 9 van boven bedoeld met: „belendende eigendommen”. Zijn dit bouwterreinen of gebouwen; en als het gebouwen zijn, worden dan bedoeld villa's die rondom vrij staan of aaneengesloten huizen op scheiding gebouwd?

Antwoord. Zie de situatieschets.

Vraag 4. Is de terreingrens aan de 2 straten de rooilijn of mag men daarbuiten blijven met de gevels?

Antwoord. Ontwerper is geheel vrij (zie ook het antwoord op vraag 10).

Vraag 5. Is het Café-restaurant uitsluitend ten dienste van het architectenhuis, of heeft het publiek er ook vrije toegang?

Antwoord. Het publiek heeft vrije toegang tot het Café-restaurant en wel van uit den hoofdverkeersweg. De pachter bedient tevens de architecten. (Zie Programma).

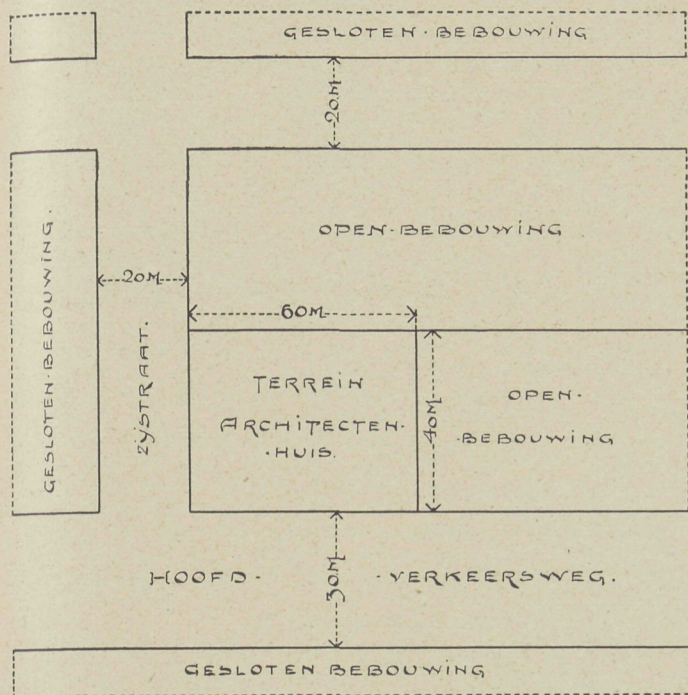
Vraag 6. Op pag. 3 regel 10 van boven staat: „Deze 5 vertrekken elk met een oppervlak van ongeveer 40 M², enz. Welk is dat 5de vertrek, want van de bibliotheek is de grootte reeds opgegeven 70 M².”

Antwoord. Lees deze vier vertrekken enz.

Vraag 7. Moet er een afzonderlijke toegang van af de straat zijn voor de woning van den Conciërge?

Antwoord. De Conciërge-woning moet toegankelijk zijn van uit het tochtportaal der groote vestibule.

Vraag 8. Moet er een afzonderlijke toegang met trappen vanaf

de straat zijn voor de woning van den kastelein-pachter, de keuken en de kelders, of mag de transportlift hiervoor gebruikt worden?

Antwoord. De toegang tot de woning van den kastelein-pachter is door het café. Hij kan van de transportlift gebruik maken. (Zie Programma).

Vraag 9. Op pag. 3, regel 2 van onderen staat: „Een braaken brandvrije safe, groot ± 3 M. Wat wordt hiermede bedoeld: $3 M^2$. of $3 \times 3 M$.?”

Antwoord. Lees $\pm 3 M^2$.

Vraag 10. Moet het onbebouwde gedeelte van het terrein geheel achter het gebouw liggen of mag het gedeeltelijk er voor en gedeeltelijk er achter liggen, of wat op hetzelfde neer komt, moet het gebouw rondom vrij liggen of moet het een aaneengesloten bebouwing vormen in aansluiting met aangrenzende gebouwen?

Antwoord. De voornaamste gevel moet aan den hoofdverkeersweg liggen. Terugsprong voor eventuele monumentale stoep of uitbouwingen worden toegestaan.

Het is natuurlijk de bedoeling (met het oog op de verpachting van het Café-restaurant) dat, na af trek van het open, afgesloten expositie-terrein, een behoorlijke tuin overblijft voor het café.

Voor de Jury.
A. SALM G.B.ZN.

PRIJSVRAAG VOOR ONTWERPEN VAN WONINGEN VOOR LANDARBEIDERS MET KLEIN GRONDGEBRUIK.

Uitgeschreven door de Koninklijke Nederlandsche Landbouwvereniging ter gelegenheid van de Nationale en Internationale Landbouwtentoonstelling te 's Gravenhage in September 1913.

1. Deze prijsvraag heeft ten doel ontwerpen van woningen voor landarbeiders met klein grondgebruik voor de verschillende deelen des lands naar keuze van den mededinger te verkrijgen. De ontwerpen moeten zoowel in doelmatige inrichting als in goedkope uitvoering en landelijk voorkomen bijzonder uitmunten.

2. De deelname aan deze prijsvraag staat voor een ieder hier te lande open, al of niet in samenwerking met anderen.

3. Ter beoordeeling der ontwerpen is een Keuringscommissie benoemd bestaande uit de heeren: TH. VERHEGGEN te Buggenum, Voorzitter; H. STEKETEE te Wageningen, Secretaris; W. VAN BOVEN te 's Gravenhage; JAC. VAN DER KOOGH te Middelharnis; L. H. MANSHOLT te Westpolder; J. OEBINK te Aalten, alsmede de heeren J. LIMBURG, architect te 's Gravenhage en KAREL MULLER, architect te Amsterdam, voorgesteld door de Permanente Prijsvraag-Commissie. Aanvragen om nadere inlichtingen dienen voor den 1sten October 1912 schriftelijk gericht te worden aan den Secretaris der Keuringscommissie. De antwoorden zullen uitsluitend ter publicatie worden medegedeeld aan de vakbladen.

4. Voor deze prijsvraag is beschikbaar een bedrag van vijfhonderd gulden, te verdeelen onder die inzenders, (ten hoogste vijf) wier ontwerpen, in verband met de streek, waarvoor zij bestemd zijn, het best voldoen aan het in artikel 1 genoemde doel.

5. De woning moet ten minste bevatten een woonvertrek van $18 M^2$. oppervlakte, een slaapvertrek van $10 M^2$. oppervlakte, een keldertje, bovendien nog twee afzonderlijke slaapgelegenheden; verder dient, al of niet onder hetzelfde dak, aanwezig te zijn een privaat, een stookplaats voor veevoeder, stalling, bij voorkeur voor enkele geiten en varkens, een kippenhok, bergruimte voor veevoeder en brandstoffen. Overigens is de ontwerper geheel vrij wat betreft indeeling en ligging van de woning.

Met redelijke hygiënische eischen, gering brandgevaar en geringe onderhoudskosten dient rekening gehouden te worden. De ontwerpen moeten voldoen aan de meest algemeene voorschriften der bouwverordeningen en zich aanpassen aan de in de betreffende streek heerschende gebruiken.

6. De inzending voor de deelnemers aan deze prijsvraag moet bestaan uit:

a. een tekening van het ontwerp, schaal 1 : 50 met platten grond en de verschillende doorsneden en gevels.

b. een gedetailleerde opgave der benodigde bouwmaterialen.

c. een beknopte toelichting van het ontwerp met nadere verklaring der indeeling en opgave van de landstreek en de bedrijfstoestanden voor welke het ontwerp gemaakt is.

7. De volledige inzendingen moeten vrachtvrij vóór den 1sten Januari 1913 worden toegezonden aan het Kantoor der Koninklijke Nederlandsche Landbouwvereniging, Buitenhof 42 te 's Gravenhage, onder vermelding van een motto en met opgave van een correspondentie-adres in gesloten omslag en van naam en adres van den inzender in gesloten omslag met een verklaring, dat hij inderdaad de ontwerper is, zoo noodig met vermelding zijner medewerkers. Eerstgenoemde omslag mag door de Keuringscommissie geopend worden om met den ontwerper in briefwisseling te treden, laatstgenoemde omslag slechts met diens uitdrukkelijke toestemming. Op straffe van uitsluiting is het den inzenders verboden zich vóór de uitspraak der Keuringscommissie bekend te maken.

8. De Keuringscommissie zal met inachtnaam van de hierboven gestelde eischen, de verschillende ontwerpen zorgvuldig overwegen en prijzen met diploma's toekennen aan die inzenders, welke het best aan de prijsvraag hebben voldaan.

9. De bekroonde ontwerpen zullen op passende wijze op de Nationale en Internationale Landbouwtentoonstelling in 1913 te 's Gravenhage tentoongesteld worden, terwijl ze voorts vanwege de Koninklijke Nederlandsche Landbouwvereniging, waartoe deze door het enkele feit der inzending het recht krijgt, geheel of gedeeltelijk gepubliceerd zullen worden. Aan deze publicatie worden de namen der ontwerpers, alsmede het verslag der Keuringscommissie, voor zoverre dat op de bekroonde ontwerpen betrekking heeft, toegevoegd.

10. Het verslag der Keurmeesters zal op de tentoonstelling voor belanghebbenden ter inzage zijn; het wordt, zoo mogelijk reeds gedurende de tentoonstelling, in druk verkrijgbaar gesteld.

Aldus vastgesteld in de vergadering van het Dagelijksch Bestuur der Koninklijke Nederl. Landbouwvereniging op 18 December 1911.

Jhr. Mr. G. L. M. H. RUYSDER BEERENBROUCK, tweede Voorzitter.
V. R. Y. CROESEN, Secretaris.

PRIJSVRAAG VOOR ONTWERPEN VAN BOERDERIJEN OP HEIDE-ONTGINNINGEN.

Uitgeschreven door de Koninklijke Nederlandsche Landbouwvereniging ter gelegenheid van de Nationale en Internationale Landbouwtentoonstelling te 's Gravenhage in September 1913.

1. Deze prijsvraag heeft ten doel de aandacht te vestigen op ontwerpen van boerderijen op heide-ontginningen, die zoowel in doelmatige inrichting als in goedkope uitvoering en landelijk voorkomen bijzonder uitmunten.

2. Daartoe worden de volgende inzendingen gevraagd:

Klasse A. Teekeningen van boerderijen op ontginningen, zooals die in hoofdzaak werkelijk zijn uitgevoerd, maar die op grond van practisch gebleken verbeteringen of ter voldoening aan de hieronder gestelde voorwaarden in geringe mate van het oorspronkelijk ontwerp mogen afwijken.

Klasse B. Ontwerpen van boerderijen volgens de hieronder gestelde voorwaarden.

3. De deelname aan klasse A staat uitsluitend open voor hen, die het in artikel 2 bedoelde oorspronkelijk ontwerp vervaardigd hebben.

De deelname aan klasse B staat voor een ieder hier te lande open, al of niet in samenwerking met anderen.

4. Ter beoordeeling der ontwerpen is een Keuringscommissie benoemd bestaande uit de heeren: C. S. VAN BEUNINGEN te Maarsbergen, Voorzitter; H. STEKETEE te Wageningen, Secretaris; J. ELEMA te Assen; H. MASSELINK te Utrecht; G. J. VAN POPPEL te Gilse, alsmede de heeren J. LIMBURG, architect te 's Gravenhage en KAREL MULLER, architect te Amsterdam, voorgesteld door de Permanente Prijsvraag-Commissie.

Aanvragen om nadere inlichtingen dienen vóór den 1sten

October 1912 schriftelijk gericht te worden aan den Secretaris der Keuringscommissie. De antwoorden zullen uitsluitend ter publicatie worden medegedeeld aan de vakbladen.

5. Voor deze prijsvraag is beschikbaar een bedrag van duizend gulden tot toekenning van prijzen aan die inzenders, wier ontwerpen het meest aan het in artikel 1 gestelde doel beantwoorden.

6. De inzendingen voor deze prijsvraag zullen aan de volgende voorwaarden moeten voldoen.

De boerderij moet in het bijzonder voor eene heide-ontginning geschikt zijn en zal bestaan uit eene woning voor een huisgezin met het noodige dienstpersoneel, stalling voor koeien, jongvee, paarden en varkens, de noodige bergruimte voor den oogst, stalmest, gier, wagens en werktuigen. De meeste waarde zal gehecht worden aan een doelmatige inrichting en aan een goedkoop, doch degelijke uitvoering van de boerderij. De woning en de stallingen moeten aan redelijke hygiënische eischen voldoen. De geheele inrichting van de boerderij zal zoodanig zijn, dat een gemakkelijk overzicht, voldoende afscheiding der verschillende bedrijfsruimten en besparing aan handenarbeid verkregen wordt. Het ontwerp dient zich te leenen tot verdere uitbreiding van het bedrijf. Men verlangt een aangenaam landelijk voorkomen van de boerderij, met vermijding van belangrijke afwijkingen van de hier te lande gebruikelijke bouwwijzen.

De inzendingen voor klasse A moeten geschikt zijn voor eene heide-ontginning met 20 tot 50 H.A. gras- en bouwland; die voor klasse B voor eene heide-ontginning met 15 H.A. grasland en 15 H.A. bouwland, waartoe in het geheel een bergruimte van 800 M³. noodig is. Verder dient gerekend te worden op stalling van 15 stuks melkvee, 5 stuks jongvee, 20—30 varkens en 3 paarden.

7. De inzending van de deelnemers aan deze prijsvraag moet bestaan uit:

a. een teekening van de boerderij, schaal 1:100 met platten grond en de verschillende doorsneden en aanzichten.

b. enkele detailteekeningen, schaal 1:20 van de verschillende stallen.

c. een perspectiefteekening van het uitwendig voorkomen der boerderij, gezien van de voorzijde, ter grootte van ongeveer 0.50 bij 0.75 M. Voor klasse A kan volstaan worden met eenige fotografien, minstens 0.24 bij 0.32 M. van het uit- en inwendig voorkomen der boerderij.

d. eene beknopte toelichting van de teekeningen, en wel voor klasse A met vermelding der volledige bouwkosten en van de afwijkingen van het ingezonden ontwerp ten opzichte van het ter aan te geven plaatse uitgevoerde oorspronkelijke ontwerp en van klasse B met een gedetailleerde opgave der benodigde bouwmaterialen.

8. De volledige inzendingen moeten vrachtvrij vóór of op den 1sten Januari 1913 onder duidelijke vermelding van de prijsvraag worden toegezonden aan het Bureau der Koninklijke Nederlandsche Landbouwwereeniging, Buitenhof 42 te 's Gravenhage, voor klasse A met opgave van den naam en het adres van den inzender, voor klasse B onder vermelding van een motto en met opgave van een correspondentie-adres in gesloten omslag en van naam en adres van den inzender in gesloten omslag met eene verklaring, dat hij inderdaad de ontwerper is, zoo noodig met vermelding zijner medewerkers. Eerstgenoemde omslag mag door de Keuringscommissie geopend worden om met den ontwerper in briefwisseling te treden, laatstgenoemde omslag slechts met diens uitdrukkelijke toestemming. Op staffe van uitsluiting is het den inzenders in deze klasse verboden zich vóór de uitspraak der Keuringscommissie bekend te maken.

9. Ter beoordeeling van een inzending in klasse A kan de Keuringscommissie nadere inlichtingen aan den ontwerper vragen en met hem een bezoek brengen aan de boerderij, die volgens het oorspronkelijke ontwerp is uitgevoerd.

10. De Keuringscommissie zal met inachtname van de hierboven gestelde omschrijving en voorwaarden de verschillende ontwerpen zorgvuldig overwegen en prijzen met diploma's toekennen aan die inzenders, welke het best aan de prijsvraag hebben voldaan.

11. De bekroonde ontwerpen zullen op passende wijze op de Nationale en Internationale Landbouwtentoonstelling in 1913 te 's Gravenhage tentoongesteld worden, terwijl ze voorts vanwege de Koninklijke Nederlandsche Landbouwwereeniging, waartoe deze door het enkele feit der inzending het recht verkrijgt, geheel of gedeeltelijk gepubliceerd zullen worden. Aan deze publicatie worden de namen der bekroonden, alsmede het verslag der Keuringscommissie, voor zooverre dat op de bekroonde ontwerpen betrekking heeft, toegevoegd.

12. Het verslag der Keurmeesters zal op de tentoonstelling voor belanghebbenden ter inzage zijn; het wordt, zoo mogelijk reeds gedurende de tentoonstelling, in druk verkrijgbaar gesteld.

Aldus vastgesteld in de vergadering van het Dagelijksch Bestuur der Koninklijke Nederl. Landbouwwereeniging op 18 December 1911.

Jhr. Mr. G. L. M. H. RUYLS DE BEERENBROUCK, tweede Voorzitter.
V. R. Y. CROESEN, Secretaris.

BOUWKUNST OP DE NATIONALE EN INTERNATIONALE LANDBOUWTENTONSTELLING. 'S GRAVENHAGE. AUGUSTUS 1913.

Volgens het voorloopig programma der tentoonst. worden in de afdeling „Zuivelbereiding” opgenomen teekeningen van boter- en kaasfabrieken en melkinrichtingen, terwijl in de afdeling „maatregelen ter verbetering van den toestand ten platte lande, inzonderheid van den landarbeider”, behalve de drinkwatervoorziening, de verlichting en de bodemvervuiling, voor den architect van belang is de Huisvesting ten platte lande, annex overzicht van den bestaanden toestand, werking van de Woningwet, huisvesting van koppelarbeiders, huisvesting van dienstboden, inrichting van werklokaliteiten, vlasbraakketen, keten voor veenarbeiders en arbeiders in de grienden. (Een en ander zal zooveel mogelijk aanschouwelijk worden voorgesteld.)

Voorts is er eene internationale afdeling „Landbouwgebouwen”, wier doel is om:

1°. Een overzicht te geven van de materialen en toestellen, welke geschikt zijn voor de uitvoering en inrichting van gebouwen ten dienste van den landbouw.

2°. Door eene tentoonstelling van landbouwgebouwen, hetzij in werkelijke uitvoering, hetzij in den vorm van modellen, teekeningen en fotografien de aandacht te vestigen op een goedkoop uitvoering, doelmatige inrichting en landelijk voorkomen der gebouwen.

Voor deze afdeling geldt het volgende:

Algemeene bepalingen.

1. De inzendingen in de afdeling Landbouwgebouwen worden verdeeld in twee klassen en wel 1. Tentoonstelling van bouwmaterialen, 2. Tentoonstelling van gebouwen, teekeningen enz.

2. Het Uitvoerend Comité voor de afdeling Landbouwgebouwen en in hoogste instantie de Hoofdcornmissie voor de uitvoering der tentoonstelling maakt uit, wat wel en wat niet tot een der beide klassen kan worden toegelaten.

3. Alle inzenders in deze afdeling zijn verplicht bij hun inschrijvingsbiljet te voegen een opgave van de benodigde ruimte en wandvlakte (in de open lucht of onder dak) en eene nauwkeurige omschrijving van alle voorwerpen, die men denkt tentoon te stellen.

4. De inzenders betalen voor plaatsruimte in de open lucht f 0.25 per M². en onder dak f 1.— per M². Teekeningen, modellen en fotografien zijn van plaatsgeld vrijgesteld.

5. Inzenders, welke op de gehuurde ruimte in de open lucht een eigen gebouw voor hunne inzending wenschen te maken, betalen daarvoor een nader overeen te komen vergoeding. Het uitwendig voorkomen van dit gebouw, alsmede de aan te brengen reclame vereischen de goedkeuring van het Dagelijksch Bestuur der Koninklijke Nederlandsche Landbouwwereeniging.

Bijzondere bepalingen.

Klasse 1.

6. In deze klasse mogen zoowel binnen- als buitenlandsche fabrikanten en handelaars inzenden.

7. Van eenzelfde bouw materiaal mag slechts een beperkte hoeveelheid worden tentoongesteld.

8. In overleg met de inzenders in deze rubriek worden de door hun ingezonden bouwmaterialen en toestellen zooveel mogelijk tot een of meer volledige gebouwen vereenigd.

9. Medailles of bekroningen worden in deze klasse niet toegekend.

Klasse 2.

10. Inzendingen in deze klasse kunnen geschieden door bouwkundigen uit binnen- en buitenland en door de eigenaars of gebruikers der betreffende gebouwen.

11. Het Uitvoerend Comité dezer afdeling zorgt voor een passende tentoonstelling der inzendingen, in overleg met de inzenders.

12. Bij iedere inzending in deze klasse moet vermeld worden de naam van den ontwerper, een korte omschrijving van het bedrijf, waarvoor het gebouw bestemd is en het bedrag der bouwkosten.

13. Voor ontwerpen van boerderijen op heide-ontginningen en woningen voor landarbeiders met klein grondbedrijf, worden prijsvragen uitgeschreven, waarvan de voorwaarden nader bekend zullen gemaakt worden.¹⁾

14. In overleg met bevoegde lichamen zal getracht worden in deze klasse een overzicht samen te stellen van hetgeen gedaan wordt en kan worden tegen de ontsiering van het platte land door leelijke gebouwen.²⁾

15. Aan inzendingen, die het best voldoen aan het doel van deze klasse worden diploma's toegekend, benevens een behoorlijke belooning voor den ontwerper volgens de gebruikelijke tarieven.

¹⁾ Zie de programma's in dit nummer.

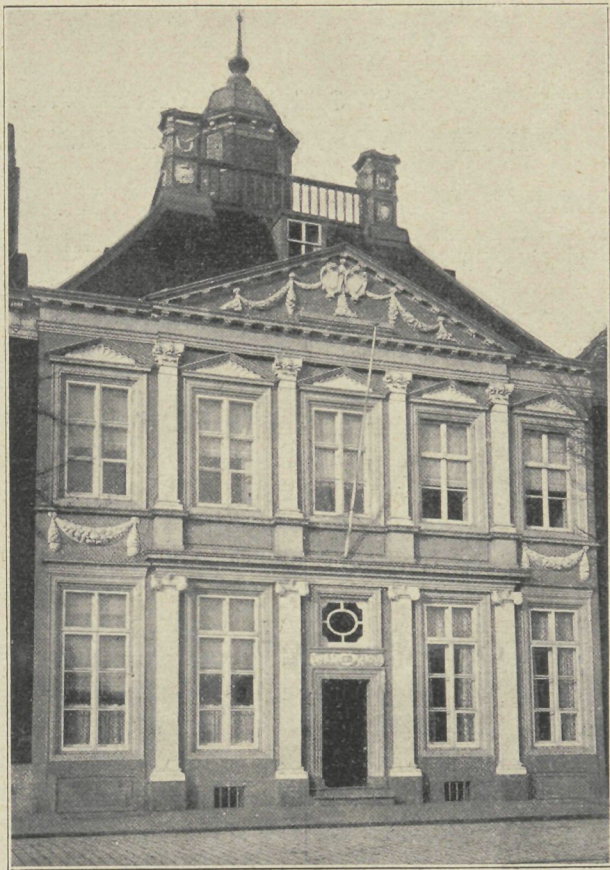
²⁾ Hiervoor heeft de Kon. Ned. Landb.ver. zich in verbinding gesteld met den Bond „Heemschut”.

DE BOUWWERELD

RED.: J. H. W. LELIMAN B.-I.

AMSTERDAM.

UITGEVER: F. VAN ROSSEN

EEN MONUMENT TE VLISSINGEN

Hoeveel prachtige gebouwen Vlissingen door de rampen, welke de stad troffen, ook moge hebben verloren, het hield er toch nog enkele over.

Een van de fraaiste is het zeventiende eeuwsche huis, waarvan hier een afbeelding wordt gegeven. Tegenwoordig dient het als woning en kantoor van den Inspecteur van het Nederlandsche Loodswezen, doch de twee wapenschilden in het frontispies bewijzen, dat een aanzienlijk burger van Vlissingen het in het midden der zeventiende eeuw moet hebben laten bouwen.

Het Palladiaansche ontwerp zou zeker JACOB VAN CAMPEN niet onwaardig zijn. De opvatting van het geheel doet aan het Oude Hof te 's Gravenhage, nu

het Koninklijk Paleis, denken. Ook hier is beneden de Jonische, boven de Korinthische orde toegepast. Zeer karakteristiek voor de manier van VAN CAMPEN is de „gereduceerde” kroonlijst boven de Jonische pilasters, die onmiddellijk op de architraaf rust, daar de fries ontbreekt. Men zag te Haarlem in de Grootte Houtstraat tot voor een paar maanden een gevel, die dezelfde eigenaardigheid vertoonde, en die met groote waarschijnlijkheid aan VAN CAMPEN werd toegeschreven.

Ook de festoenen en de deuromlijsting zijn wel in VAN CAMPEN's geest. Alleen de schelpen, die de frontons op de verdieping vullen, zijn een motief, dat hij niet gebruikt heeft, doch dat vóór 1630 veel toegepast is geworden.

Het hooge dak is in goede verhouding tot het gebouw. De vier schoorsteen, die uit de hoeken rijzen, zijn nog rijker versierd, dan die van het Stadhuis te Amsterdam. Het plat op het dak wordt door een balustrade omgeven. Zulk een plat ziet men ook te Amsterdam boven de Burgerzaal.

De achtkante koepeltoren bekroont het geheel op gelukkige wijze en zoo zou het gebouw een sieraad van Vlissingen kunnen zijn . . . als niet het Departement van Marine telkens weder den gevel met een nieuwe verflaag had laten bedekken, die het onzeker maakt, of de architectuur geheel uit gehouwen steen is

samengesteld, dan wel of aan de baksteen ook een rol werd toebedeeld.

De schilders hebben gemeend, enkele onderdeelen door een helder wit te moeten doen uitkomen tegen de meer donkere tint, die zij aan het overige gaven.

Zeelieden houden ervan, de verfkwest te hanteeren. Maar de Minister van Marine zou een goed werk doen, als hij verder schilderen van den gevel verbood en zich met zijn ambtgenoot van Binnenlandsche Zaken verstond, om alle verf te laten verwijderen en zoo aan het geheel zijn oude schoonheid te hergeven.

A. W. W.

D. E. WENTINK. INSPECTEUR VAN DE VOLKSGEZONDHEID. DE BOUWVERORDENING EN HET WONINGVRAAGSTUK

(Vervolg.)

Over oude Bouwverordeningen.

anneer men afgang op het kabaal, waartoe de handhaving van de bouwverordening in de laatste jaren op verschillende plaatsen en van verschillende zijden aanleiding gaf, (het groote publiek noemt bij die gelegenheid gewoonlijk de Woningwet als de schuldige), zoude men gemakkelijk onder den indruk kunnen komen, dat die instelling er eene is van den jongeren tijd. Die indruk zoude echter onjuist zijn. Reeds van de oudste tijden schijnt men, zoodra er uit de oopenhooping, het gaan samen wonen van menschen eene nederzetting van eenigen omvang ontstond, de behoefte gevoeld te hebben aan voorschriften, waarbij de bebouwing, welke huisvesting verleende aan die menschelijke nederzetting, geregeld werd.

Het bekende werk „Babel und Bibel” van DELITZ vermeldt bouwpolitie-voorschriften bij opgravingen in het oude Assyrië gevonden. Dr. RUDOLF EBERSTADT maakt in zijn „Handbuch des Wohnungwesens” melding van bouwpolitie-voorschriften in Griekenland in gebruik 200 j. v. CHR. Er waren er in het oude Rome, tijdens de Republiek en in den Keizertijd; CAESAR en AUGUSTUS gaven uitvoerige voorschriften. NERO nam tot het bekende krankzinnige paardenmiddel zijn toevlucht.

Van bouwverordeningen uit de Middeleeuwen leest men b.v. in MORITZ HEINE'S „Deutsche Hausaltertümer”, in het eerste deel „Die Wohnung”.

Zoo zoude men nog tal van andere voorbeelden kunnen aanhalen, waaruit blijkt, dat de bouwverordening reeds eene lange geschiedenis achter zich heeft.

Ook in ons land had men reeds van vroege tijden af bouwverordeningen, hetgeen o. a. moge blijken uit het feit, dat omstreeks 1500 te Amsterdam rooi-meesters werden aangesteld, welke hadden toe te zien op de handhaving der bouwpolitie-voorschriften.

Litteratuur over bouwverordeningen hier te lande of een historisch overzicht van de ontwikkeling daarvan, in den geest van het korte overzicht gegeven in „Bei-

träge zur Entwicklung des Sächsischen Bürgerwohnhaus” van Dr. WALTHER DIETRICH, bestaat, voor zoover bekend, echter niet. Althans geen litteratuur, welke den vakman bij zijne studies in dat onderwerp van veel dienst zoude kunnen zijn.

Daaruit zoude men mogen concludeeren, dat hier te lande de bouwverordening zich in de lange periode, welke het in werking treden van de Woningwet voorafging, nooit in eene bijzondere belangstelling heeft mogen verheugen.

Het in werking treden van die Wet bracht daarin verandering; die Wet toch dwong een breeden kring tot zeer intensieve belangstelling. Zooals hierboven reeds opgemerkt, heeft die belangstelling zich, voor een deel althans, geuit op eene wijze minder geschikt, de bouwverordening tot eene populaire institutie te maken. — Men denke slechts aan de beweging in verschillende grootere plaatsen op touw gezet door vereenigingen van Huiseigenaren.

Totstandkoming der Bouwverordeningen, ingevolge artikel 1 der Woningwet.

Ingevolge het in werking treden der Woningwet (Augustus 1902) werden gemeentebesturen verplicht binnen drie jaar voorschriften vast te stellen, als bedoeld in de artikelen 1 en 3 van die Wet. Daartoe moesten de bestaande verordeningen worden herzien, aangevuld of soms ook wel geheel nieuw worden ontworpen.

De taak, welke hiermede op de schouders van gemeentebesturen werd gelegd, bleek voor vele zoo zwaar, dat de gestelde termijn van drie jaren bij de Wet van 2 Januari 1905, S. 4 met een jaar moest worden verlengd en dus op vier jaren gesteld werd.

Desniettegenstaande kwamen tal van gemeentebesturen op het laatste oogenblik gereed.

Zooals geacht kan worden bekend te zijn, wordt de verordening vastgesteld bij Raadsbesluit, nadat daarop eerst, ingevolge Art. 6 der Gezondheidswet, het advies der Gezondheidscommissie is gehoord.

Heeft de vaststelling plaats gehad, dan wordt de verordening aan Gedeputeerde Staten aangeboden ter goedkeuring, welke goedkeuring niet volgt dan nadat het advies van den Woninginspecteur is gehoord. Art. 7 der Woningwet.

Door te late aanbieding bleef er in tal van gevallen dezen autoriteiten geen tijd over om de verordeningen behoorlijk te onderzoeken en moesten vele worden goedgekeurd zonder nader onderzoek.

De door de Wet gestelde termijn maakte geen ont-koming daaraan mogelijk.

Het kan geen verwondering baren, dat vele verordeningen van deze haast de sporen toonen; ook niet, dat zij in sterke mate de kenmerken dragen dat de samenstellers in de meeste gevallen onvoorbereid en niet voor hun taak berekend waren en omtrent de strekking in het geheel geen of slechts een zeer vage voorstelling hadden.

Met dit laatste wordt geenszins eene onvriendelijkheid bedoeld. Het staat vast dat allen, welke aan de totstandkoming der verordeningen medewerkten, er naar streefden te geven wat naar hunne inzichten en kennis het beste was.

De kennis kon echter in de meeste gevallen niet dan zeer gebrekkig of niet anders dan geheel afwezig zijn en gebrek aan kennis kan nu eenmaal niet altijd door goeden wil vergoed worden.

Om meer dan een reden is het van belang eens na te gaan wie de samenstellers waren en hoe de samenstelling der verordeningen plaats had.

Over de samenstellers en de samenstelling der Bouwverordeningen.

Toen aan gemeentebesturen de verplichting werd opgelegd tot het ontwerpen van verordeningen houdende voorschriften als bedoeld in de artikelen 1 en 3 der Woningwet, m. a. w. van bouwverordeningen, stond men voor de vraag aan wien moet de samenstelling daarvan worden opgedragen.

Oogenshijnlijk was die vraag niet zoo moeilijk te beantwoorden. Wanneer men uitgaat van de veronderstelling dat de bouwverordening feitelijk niets anders is dan het bestek voor den bouw van de woning eener gemeenschap of voor de uitbreiding daarvan, de omschrijving welke het ontwerp daarvan n.l. het bebouwings- of uitbreidingsplan completeert, dan volgt daaruit dat de samenstelling dient opgedragen aan hen welke kunnen worden geacht op het gebied van steden- en woningbouw deskundig te zijn.

Van die veronderstelling ging men blijkbaar niet uit, gezien het feit dat in de meeste gevallen de samenstelling werd opgedragen aan personen wier aanleg, opleiding en werkkring hun de daartoe noodige kennis en bekwaamheid niet geschonken hadden.

Hierbij dient echter ook niet vergeten dat toen ter tijde deskundigen als bovenbedoeld, zeer schaars waren en zelfs thans nog niet zeer talrijk zijn.

Hoewel dit niet in allen deele den onjuisten gedachten-

gang, welke men veelal volgde, verontschuldigt, was men daardoor toch wel gedwongen zich te behelpen met de krachten waarover men beschikte. Ook in de keuze van die krachten slaagde men niet altijd even gelukkig.

In hoofdzaak kan men de samenstellers in twee groepen verdeelen, namelijk in leeken, d.w.z. zij die op het gebied van bouwkunst absoluut leek waren, en in niet-leeken.

De groep gevormd door het leeken-element is verreweg de grootste en de invloed daarvan is in de totstandgekomen bouwverordeningen dan ook zeer duidelijk merkbaar.

In sommige groote gemeenten werd als iets dat van zelf sprak de samenstelling opgedragen aan de commissies van de strafverordeningen. Immers rede-nerde men, de bouwverordening is een der verordeningen tegen de overtreding waarvan straf bedreigd is.

Zulk een grootendeels uit juristen bestaande commissie kon zich, dit ligt geheel in den aard der zaak, niet los maken van het denkbeeld, dat men te doen had met eene verordening, welke zich geheel en uitsluitend bewoog op juridisch terrein.

Daaraan moet worden toegeschreven, dat er verordeningen zijn, welke den indruk maken alsof bij de samenstelling absoluut geen aandacht werd geschonken aan den eigenlijken inhoud en het doel der bepalingen, doch enkel aan de juridische redactie der bepalingen. Alsof het doel enkel was redacties te vinden waardoor bij eene eventueele overtreding de rechter voldoende grond onder de voeten had tot het uitspreken van eene veroordeeling. Verwonderlijk is dit niet; men kan van juristen niet vergen, dat zij voldoende studie van stedenbouw hebben gemaakt om het doel en het effect der bepalingen te kunnen beoordeelen en dat zij eene verordening anders dan uitsluitend van den juridischen kant zullen beschouwen.

In andere groote gemeenten werd de samenstelling opgedragen aan eene gemengde commissie, waarin zitting hadden juristen, leden der strafverordeningen-commissies, verder leden uit de plaatselijke gezondheids-commissie, leden der commissie van fabricage, samengesteld uit de zoogenaamde deskundige leden van den gemeenteraad, en ten slotte misschien nog een technisch ambtenaar der gemeente.

Ook in zulke commissies had het leeken-element, n.l. de juristen in den regel den meest overwegenden invloed.

In kleine gemeenten, waar men niet over technisch personeel en dikwijls ook niet over juristen beschikte, geschiedde de samenstelling door het personeel der Secretarie, welk personeel ook onder de leekengroep moet worden gerangschikt.

Wat betreft de kleinere groep der samenstellers, namelijk die van het niet-leeken-element, welke werd gevormd door Directeuren van Publieke Werken, Gemeente-architecten, Ambtenaren van het Bouw- en

Woningtoezicht, zoogenaamde deskundige gemeenteraadsleden, enz., de invloed, welke daarvan uitging, was door verschillende oorzaken slechts zeer gering.

Blijkens de resultaten schijnt in vele gevallen hun advies niet te zijn gehoord of waar dit wel het geval was, werd er niet de noodige aandacht aan geschonken.

De enkele maal, waarin dit wel het geval was en door hen een voorontwerp werd gemaakt, werd dit echter door de juridische en andere molens, welke het had te passeeren, zoo tot onherkenbaarheid geradbraakt, dat de technische invloed er niet meer in terug te vinden was.

Er zijn echter ook verordeningen geheel of bijna geheel door technici samengesteld, welke goed doorzocht zijn en waardoor een goed bestudeerde en doelbewuste gedachtengang loopt en welke het geluk hadden vrij ongeschonden uit den slag te voorschijn te komen. Zulke verordeningen vormen echter eene uitzondering en kunnen hier buiten beschouwing blijven.

Er zijn echter meerdere oorzaken, waardoor de invloed, welke uitging van de niet-leekengroep der samenstellers zoo gering was. De groote gemeenten beschikken wel, althans dikwijls, over in alle opzichten goed geschoold technisch personeel. Echter wordt in ons land in de gemeentelijke bestuursorganisatie in den regel aan het technisch personeel niet de positie toegekend, welke het in het belang der gemeente noodig heeft om op den gang van zaken den gewenschten invloed te kunnen oefenen. Bovendien is het een niet te ontkennen feit, dat althans op dat tijdstip de Nederlandsche architect in vergelijking met zijne collega's in het buitenland, met name in Duitschland, Engeland en Frankrijk, zeer ten achter was wat betreft de bestudeering van het woningvraagstuk en in verband daarmee de bestudeering van den stedenbouw. Hierdoor was hij in eene zeer ongunstige positie geplaatst ten opzichte van de kennis, welke noodig is voor het ontwerpen van eene goede bouwverordening.

Het technisch personeel der kleinere gemeenten bevindt zich nog in veel ongunstiger positie. Door de belachelijk lage salarissen, welke worden beschikbaar gesteld, is het niet mogelijk dit personeel te recruteeren anders dan uit de rangen van hen, welke nog in de eerste periode van hunne bouwkundige ontwikkeling verkeerden, zooals jonge opzichters of teekenaars. Door de overmatig drukke werkzaamheden, waarmee zij reeds dadelijk belast worden, in de eerste plaats n.l. moeten zij ook zorg dragen voor de uitvoering van openbare werken, krijgen zij ook geen gelegenheid om de ontbrekende theoretische kennis door eigen studie in te halen. En hoewel zij in den loop der jaren zich eene zekere mate van routine en practische ervaring kunnen eigen maken wat het bouwambacht betreft, doordat de noodige kennis van de bouwkunst hen steeds vreemd blijft, komen zij toch nooit dan misschien bij uitzondering op

het peil, welk in het belang zoowel van de gemeente als van particulieren, welke willen bouwen, gewenscht is.¹⁾

Als voorbeelden van lage bezoldiging zouden aangehaald kunnen worden een groote plattelandsgemeente, waar de gemeente-opzichter een salaris van vijftig gulden per jaar heeft; en in eene andere gemeente, waar men wat het bouw- en woningtoezicht betreft practisch met dezelfde problemen te worstelen heeft als b.v. te Amsterdam, bestaat het geheele technische personeel uit een hoofd-opzichter met een salaris van f 950.— en een assistent-opzichter op een salaris van f 650.—, een salaris nog beneden dat van een beginnend opzichter.²⁾

Over den invloed, welke ten opzichte van de samenstelling der verordeningen uitging van de zoogenaamde deskundige raadsleden kan ook niet onverdeeld gunstig geoordeeld worden. Deze deskundigen zijn dikwijls aannemers of bouwspeculanten, die op voor hen gelukkige wijze gewerkt hebben en zich daardoor in de gemeente een positie van aanzien en invloed veroverden.

Het is bijna overbodig er op te wijzen, dat deze deskundigen, de laatstgenoemden van huis uit dikwijls niet eens vaklieden, hoogstens kunnen worden geacht deskundig te zijn inzake het bouwambacht, het metselen het timmeren en de organisatie en uitvoering van werken, doch niet in de bouwkunst, althans niet die kennis daarvan hebben, welke gevergd wordt voor het ontwerpen van eene bouwverordening.

Ook bouwgrondspectanten en andere belanghebbenden bij de bouwgrondspectatie vinden zich wel eens in de positie van deskundigen.

Men mag niet anders aannemen dan dat de beide bovengenoemde categorieën van zoogenaamde deskundigen bij het geven van hunne adviezen geheel te goeder trouw zijn en werkelijk adviseeren, wat zij meenen dat in het belang der gemeente is. Toch blijft de vraag of de sfeer, waarin zij door den aard hunner werkzaamheden geplaatst zijn, het hun ook bij den besten wil wel mogelijk maakt zich bij die adviezen te plaatsen op een standpunt hoog genoeg om van daaruit helder en onvertroebeld te zien, wat ten opzichte van de volkshuisvesting het juiste belang van de gemeente is.

En wel om de volgende reden. Zoowel de bouwals de grond-speculant vinden hun bestaan uit het

¹⁾ Daar het technisch personeel der grootere steden voor een deel soms weer uit dat der kleinere plaatsen wordt betrokken, kan zich de invloed van boven geschetsten toestand ook in grootere plaatsen doen voelen. Architecten wier plannen aan het oordeel van ambtenaren niet voldoende op de hoogte van bouwkunst, worden onderworpen, zouden hier misschien van kunnen mede spreken.

²⁾ In een andere dergelijke gemeente had men jarenlang een gemeente-architect op een salaris van f 300 per jaar. In een groote sterk toenemende buiten-gemeente had men als technisch adviseur den timmerman van een naburige buitenplaats.

In een der grootere badplaatsen had men jarenlang een mannetje op fluweelen pantoffels, opzichter van de gemeentereiniging, iemand die nooit iets met de bouwkunst of het bouwvak uit te staan had gehad, maar aan wien toch ook het Bouw- en Woningtoezicht was opgedragen.

gebruik van den grond als bouwterrein, en hoe meer onbeperkt dat gebruik is, hoe meer voordeel zij er uit trekken, terwijl het doel van de bouwverordening ten slotte niets anders is, dan beperking van het grondgebruik en dus de bepalingen dier verordening dikwijls in directen strijd zullen zijn met de belangen van het door hen uitgeoefende bedrijf.

Het bovenstaande geeft een zeer globaal overzicht van wie de samenstellers waren en in welke ongunstige positie deze verkeerden. De meesten waren geheel onvoorbereid en waren door gebrek aan de noodige gegevens niet in de gelegenheid zich de noodige kennis eigen te maken of konden door den aard hunner professie niet verondersteld worden die kennis ooit te hebben gehad of te zullen krijgen.

Van de verordeningen zoude dan ook nog minder terecht zijn gekomen, dan reeds het geval is, wanneer niet te rechter tijd redding in den nood gedaagd was, in den vorm van een leiddraad.

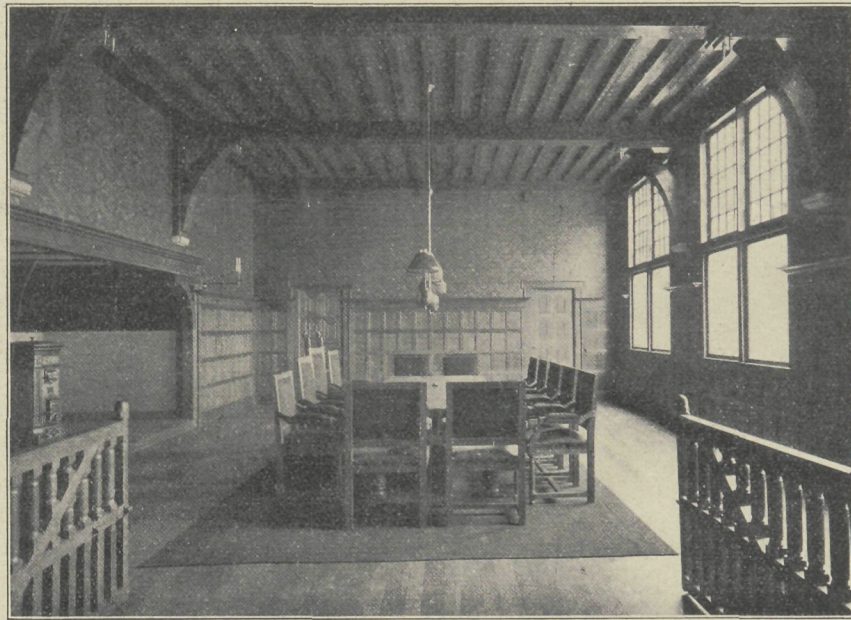
Reeds spoedig na het in werking treden van de Woningwet verscheen de bekende leiddraad van BLAUPOT TEN CATE, VAN GIJN & SCHELLING, welke reeds spoedig een derden verbeterden druk mocht beleven.

Die leiddraad was destijds en is op zich zelf ook thans nog inderdaad een zeer verdienstelijk werk, waarvoor den samenstellers een woord van grooten lof zeker niet mag worden onthouden. Er werd dan ook gretig gebruik van gemaakt, hetgeen daaruit blijkt, dat een groot aantal onzer tegenwoordige verordeningen een vrij getrouw afschrift van dien leiddraad vertoonen.¹⁾

Ook deze tijdig geboden hulp kon niet verhoeden dat de verordeningen de gebreken vertoonen welke hen voor de verbetering van de Volkshuisvesting waardeloos maken.

¹⁾ Hoewel de bouwverordening kan geacht worden de kinderen voorbij te zijn behoudt deze leiddraad toch zijne historische waarde.

(Wordt vervolgd)

RAADZAAL TE RIJNSBURG

In de, door geboorten zich sterk uitbreidende Gemeente Rijnsburg is 't de gewoonte dat bij de veelvuldig voorkomende trouwplechtigheid ook op 't Raadhuis veel familieleden, soms wel meer dan vijftig, tegenwoordig zijn. De Gemeenteraad besloot daarom een gedeelte van de belendende openbare school, dat niet meer als zoodanig diende, tot raad- en trouwzaal te verbouwen.

Een en ander leende zich wonderwel tot 't doel.

Daar de zoldering toch versterking behoefde zijn zware Am. gr. moerbalken, met muurstijlen, sleestukken en corbeels, rustende op ingemetselde zandsteen muurneuten geconstrueerd, waarop dito kinderbalkjes met blank vuren planken in de richting van de kinderbalkjes; dit alles is mat gevernisd.

Rondgaande is aan drie zijden een blank eikenhouten

lambrizeering gemaakt, hoog twee meter, bestaande in vier hoog kleine paneeltjes met fries en kroonlijst, hierbij dito deuren, doch rijker geprofileerd. De schouwomtimmering is constructief behandeld wegens de vracht van metselwerk en moerbalken. De eiken lambrizeering met deuren en ook de meubelen, vervaardigd door de Firma HASSELMAN & PANDER te Leiden, zijn gerookt en in de was gewreven.

Boven de lambrizeering zijn de muren met Japansch goudleer behangen.

De vloer bestaat uit eikenhouten stroken plusminus 0.75 M. lang in verband, direct op de balken blind vernageld, die vloer is zoo verleidelijk dat er dikwijls een dansje op uitgevoerd wordt.

In een vroegeren uitbouw is de schouw gemaakt van verglaasde steen met tegels boven de lambrizeering. De luie banken aan weerszijde staan nog op 't programma van voltooiing evenals een passende lichtkroon.

Aan eene zijde is de toegang voor de raadsleden ook van uit de oude raadzaal te bereiken. Aan de andere zijde (de oude hoofdingang van de school) is de toegang voor het publiek bij raadsvergaderingen, en ook voor de trouwlustigen, waarvoor dan de eikenhouten hekken, als op de afbeelding te zien valt, gaarne worden geopend.

November 1911.

H. J. JESSE.

■ DE INVENTARIS EN BESCHRIJVING DER NEDERLANDSCHE MONUMENTEN ■

De Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst. Geïllustreerde beschrijving, bewerkt en uitgegeven van wege de Rijkscommissie tot het opmaken en uitgeven van een inventaris en eene beschrijving der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst ingesteld bij Koninklijk Besluit van 7 Juli 1903 Nr. 44.

Deel I. De provincie Noordbrabant. Eerste stuk: de voormalige Baronie van Breda door JAN KALF, Secretaris der Rijkscommissie, met afbeeldingen naar teekeningen en foto's van G. DE HOOG Hz., architect-teekenaar der commissie en anderen. (399 blz. groot 4°. met 33 platen en 335 afbeeldingen in den tekst.) — Utrecht. A. OOSTHOEK. MDCDXII. (Prijs f 4.—.)¹⁾

De meening dat het verschijnen van het eerste stuk der „Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst” eene „gebeurtenis” geacht mag worden, zag zich aanstonds na de publicatie op gelukkige wijze bevestigd door het besluit van den Senaat der Utrechtsche Universiteit om den samensteller, JAN KALF, het doctoraat in de Nederlandsche letteren honoris causa te verleenen.

Een uiterst belangrijk werk heeft, na langdurige stille voorbereiding, door het verschijnen van dit boek een begin van uitvoering verkregen. De inventarisatie onzer monumenten van geschiedenis en kunst heeft lang, veel te lang zelfs waar onverschilligheid en onkunde onze schatten ras deden verminderen, op zich laten wachten. Andere landen gingen ons voor. Maar was ons land ten deze achterlijk, dan is, aangenomen — en twijfel daaraan is uitgesloten — dat het werk op hetzelfde peil wordt voortgezet, de leemte nu

¹⁾ Behalve de normale uitgave op een bijzonder lomp papier gedrukt, is ook een aantal exemplaren gedrukt op kunstdruk-papier, dat, hoewel veel minder soliede, de klichés beter doet uitkomen.

aangevuld op eene wijze, welke, hoe ook beschouwd, slechts lof en waardeering kan vinden. Wie buitenlandsche uitgaven van dezen aard kent, zal zich van chauvinisme vrij weten, zoo hij de onze, wat betreft samenstelling en uitvoering, op zéér hoog niveau plaatst.

De onder het ministerschap van Dr. KUYPER ingestelde commissie heeft den tijd die verliep sinds hare met algeheele sympathie begroette instelling, niet ongebruikt gelaten. Maar zoo breede opzet, zoo zorgvuldige overweging van een voor decennien bindend werkplan, vroegen rijp beraad. Hoe onbillijk veler ongeduld was, dat spoediger dit resultaat verwacht had, zullen zij thans zelf erkennen.

In haar voorbericht ontvouwt de commissie in den breede het doel dat zij zich stelde, de wijze waarop zij het in deze uitgave wilde bereiken en het stelsel dat bij de inrichting dezer inventaris zal worden gevolgd, ten einde zoo overzichtelijk en beknopt als met het doel vereenigbaar mocht heeten, zooveel mogelijk te brengen.

De bewerking, zoowel van tekst als afbeeldingen, getuigt van het streven naar de meest mogelijke nauwkeurigheid en degelijkheid. Men mag veilig aannemen dat dit streven zoo dicht benaderd werd als menschelijkerwijs mogelijk is, waar een kunsthistoricus als JAN KALF samenwerkt met de commissieleden JOS. CUYPERS, FREDERIKS en WEVE terwijl Jhr. DE STUERS ten slotte de proeven reviddeerde.

Het werk stelt zich op strikt objectief standpunt en, zich onthoudend van beschouwingen en gevolgtrekkingen, bepaalt het zich tot monumentenbeschrijving, tot het verzamelen van gegevens, maar deze dan zoo betrouwbaar en volledig mogelijk.

Men ziet in gedachte reeds voor zich die lange reeks van kloeke kwartijen waarin — voor elke provincie één al naar gelang van den omvang der stof in stukken gesplitst, deel — het resultaat der inventarisatie wordt vereenigd. Maar, en dat is de droevige les die ook reeds uit dit allereerste stuk te putten valt, bekwame speed is geraden als men nagaat hoe snel ons nationaal

schoonheidskapitaal voortdurend afneemt. Ach, die spijtige vermelding der nog in den laatsten tijd verdwenen gebouwen!

Deze uitgave wordt niet eene Nederlandsche kunstgeschiedenis; zij zal er echter de heldere bron voor worden. Dit is eene prijzenswaardige afwijking der in de nieuwere Duitsche inventariswerken, gevolgde gewoonte, om kunsthistorische beschouwingen op te nemen. Door zich te beperken tot de monumenten, ontstaan vóór 1850, heeft de commissie bovendien uitgeschakeld een element van subjectieve beoordeeling. De waarde-bepaling van zulke werken, noodzakelijk voor de beslissing of zij al dan niet als artistiek monument behooren te worden vermeld, kwam der commissie terecht voor in strijd te zijn met den retrospectieven aard van haren werkkring.

Ééne zinsnede vraagt echter verzet.

„De bewerker eener monumentenbeschrijving — aldus de schrijver in zijne inleiding — heeft een tweeledige roeping: het materiaal te verzamelen voor de kunstgeschiedenis van een land, en de belangstelling voor de monumenten op te wekken in wijde kringen, door kennis van deze gedenkteeken der voorvaderlijke kunst binnen ieders bereik te brengen. Het is mij niet gelukt een boek te schrijven, dat aan beide deze doeleinden gelijkelijk recht laat wedervaren; de wetenschappelijke taak eischte een nauwgezette verantwoording der medegedeelde feiten en eene volledigheid in

de beschrijvingen, welke — naar ik vrees — bijzonder geschikt zullen blijken om den lezer, die in de behandelde stof nog slechts matig belang stelt en dus juist ervoor gewonnen moest worden, eer af te schrikken dan aan te trekken.”

Welnu, wij zijn optimistisch genoeg om deze vrees niet te deelen en wij vertrouwen dat de toekomst ons in het gelijk zal stellen. Het werk — welks uitgave mogelijk is geworden door de beschikbaarstelling van een Rijkscrediet — is daarbij binnen het bereik van een zeer ruimen kring gebracht door den ongelooflijk lagen prijs van f 4.—, terwijl aan de uitvoering zeker niets gespaard is. Allen die er hunne krachten aan wijdde, komt een woord van lof ten volle toe.

Zelden is eene uitgave door ons met grooter vreugde begroet dan deze, en als eersteling eener lang verbeide reeks, en op zichzelf beschouwd. De Baronie van Breda is — de stad Breda uitgesloten — zeker niet een der in aesthetisch opzicht belangrijkste streken van ons vaderland. Maar verrassend blijkt de rijkdom die, niet-tegenstaande zooveel vernieling en vermindering, ook daar aan waardevol en wetenswaardig, hoewel vrijwel onbekend, bouwkundig schoon behouden bleef.

Aldus vermeerdert deze uitgave op schier iedere bladzijde, hoe sober, hoe „beschrijvend” ook, tevens — en dat is zeker niet hare minste verdienste — de waardeering, ja, de bewondering voor het onuitputtelijk kunstvermogen onzer voorouders.

breedte voor hunne perceelen vergroot en tot de verlangde hoogte mogen bouwen.

Bij de nieuwe fabriek van de BONT & LEYTEN bestond die behoefte niet, zoodat deze in de normale rooilijn van de Looierstraat verrees. Wat doet nu het „Makelaars Weekblad”? Eerst plaatst het onder den titel „Een verzuim” een uit de duim gezogen berichtje dat de laatstbedoelde fabriek alleen door een fout van het B. & W. Toezicht, waar niet zou zijn bemerkt dat het nieuwe gebouw buiten de rooilijn voorsprong, gebouwd was.

Nadat gekonstateerd was dat het geachte orgaan dit sensationele bericht van a tot z had verzonnen en dat er nooit van een verbreding der betrokken straat, noch van een nieuwe rooilijnkwestie was en dus ook niet van een fout van het B. & W. Toezicht, tapte het uit een ander kannetje.

Het B. & W. Toezicht blijft het Hoofd van Jut. Immers nu wordt verweten dat de „onregelmatige toestand, thans geschapen, is gevolg van gemis aan noodzakelijke maatregelen, welke Bouw- en Woningtoezicht (???? Red. Bww.) tijdig aan den Raad had kunnen voorstellen.” Nu nog mooier! Als dat de konsekwentie zou zijn van de bepaling dat binnen de rooilijn mag gebouwd worden, ware het beter die bepaling in te trekken! Omdat, tot hun eigen gerief eenige bewoners eener straat terug bouwen, zou direct een nieuwe rooilijn moeten worden vastgesteld tot ongerief van vele andere bewoners, die geen terrein willen of kunnen missen; tot nadeel der stadskas die de vrijkomende grond moet betalen en dat alles terwijl er in een algemeen verkeers- of hygiënisch belang geen de minste behoefte aan de verbreding bestaat!

Het „Makelaars Weekblad” moest toch niet zoo de kluts kwijttraken bij zijne kritiek.

AMSTERDAM. De reorganisatie der Schoonheidscommissie geeft „De Opmerker” aanleiding tot groote bezorgdheid. Het lijkt hem vreemd dat de commissie in het geheim „plannen smeedt van zoo ingrijpenden aard” en hij oordeelt: „Het reorganisatieplan lijkt ons wel wat revolutionair.” Zou „De Opmerker” die dat snoode plan dus blijkbaar in al zijn verschrikkelijkheid kent, niet de nieuwsgierigheid der oningewijden kunnen bevredigen door een tipje van den sluier op te lichten?

De Ned. Ver. van IJzerhandelaren, de Architecten en provisies. Het Hoofdbestuur der eerstgenoemde Vereeniging richt zich per circulaire tot de architecten met het verzoek om in hunne bestekken 1°. geene speciale leveranciers aan te wijzen en 2°. voor die artikelen, waarvoor geldsommen zijn

HEEMSCHUT

Heemschut en moderne bouwkunst in Duitschland.

De bescherming der duitsche wetgeving bepaalt zich niet tot gebouwen en stadsgedeelten van historische waarde, maar zij omvat ook de nieuwe werken. Dat blijkt bijv. in de met I Maart van kracht verklaarde verordening voor Charlottenburg. Deze omvat geheele moderne wijken als de Augusta-Victoria-Platz, de Hardenbergstrasse, de Wilhelm- en Louisenplatz. Daar moeten nieuwe gebouwen zich in de eerste plaats onderwerpen aan het ensemble. Voor een geheele reeks straten is bepaald dat de bouwpolitie een bouw moet verbieden wanneer daardoor het stadsbeeld verontsied zou worden. In het bijzonder wordt de omgeving beschermd van het koninklijk slot, de keizer Wilhelm Gedachteniskerk, de Technische Hoogeschool, het Raadhuis, de Akademie van Beeld. Kunsten en Muziek, het Hoofdbureau van Politie, het Hoog administratief gerechtshof, het Schiller Theater, het Deutsche Opernhaus, het Rijks militair gerechtshof. Dit zijn bijna alle moderne gebouwen. Voorts zijn reclameborden, opschriften etc. verboden die tot schromelijke ontzering leiden.

GEMENGDE BERICHTEN

AMSTERDAM. Het hoofd van Jut. Het „Makelaars Weekblad”, dat nog niet lang geleden over wat het geliefde te noemen „de bouwerij van Rochdale” een relletje op touw probeerde te zetten tegen het Amsterdamsche Bouw- en Woningtoezicht, heeft nu in de 8 en 9 Nrs. wat anders gevonden.

In de Nieuwe Looierstraat zijn eenige nieuwe gebouwen gezet, een stadsschool, de drukkerij van IPENBUUR & SELDAM en de Kaiser-Wilhelm Schule, waarbij om bijzondere redenen gewenscht werd hooger te bouwen dan de straatbreedte toeliet. De eigenaars hebben toen gebruik gemaakt van de bepaling dat men binnen de rooilijn mocht bouwen, zoodoende de straat-

uitgetrokken, den aannemers de vrijheid te laten om alle goed bekende firma's te doen mededingen.

De heeren hebben de tact om, waarschijnlijk ten einde aan hun verzoek eene sympathieke ontvangst te bereiden, te insinueren dat het aanwijzen van bepaalde leveranciers of het opnemen van stelposten, bij hunne leden dikwijls den indruk wekt dat „H.H. architecten van de begunstigde fabrikanten of leveranciers provisie of eenige andere belooning genieten.” Het is mogelijk. Komt zulks voor, dan verdedigen wij het niet. Maar H.H. ijzerhandelaren moesten beginnen in die gevallen de provisie unaniem te weigeren. Laten zij eerst de hand in eigen boezem steken en zich zelf herzien. Zij immers zijn de betalenden en hebben dus de bestendinging van het door hen beklagde euvel in de hand.

Braafdoenerij en slachtoffer-spelen is in het algemeen nogal belachelijk als men nagaat dat niet zelden leveranciers „provisie of eenige andere belooning” trachten op te dringen opdat eene bestelling niet naar een gevreesden concurrent gaat.

Bovendien schijnen de stellers der circulaire te vergeten dat het aanwijzen van bepaalde leveranciers en het reserveren van stelposten in de bestekken veelal het gevolg er van is, dat vele magazijnen allerbedroevendst slecht gesorteerd zijn en zij bovendien vaak weinig neiging hebben zich in te spannen voor een h. i. geringe levering. De architect is dan ook in zijn volste recht als hij, teneinde zich noodelooze moeite, tijdverlies en teleurstelling te bepalen, zijne klandisie reserveert voor beproefde firma's. Zulks per se in verband te willen brengen met provisie-jagerij is eene verdachtmaking.

De billijkheid vraagt voorts volstrekt niet om onder alle omstandigheden en bij alle gelegenheden te laten concurreeren, gelijk de Ver. van IJzerhandelaren blijkbaar wenscht, maar zij brengt veeleer mede om aan beproefde firma's trouw te blijven. Het doodende concurrentie stelsel behoeft werkelijk niet te worden uitgebreid.

Wij verwachten niet dat de bovenbedoelde onjuiste en ontactvolle circulaire eenig succes bij architecten kan hebben

ZAANDAM. De Damaanleg, die door den Gemeenteraad bij overrompeling was vastgesteld door den verkoop van een terrein voor het nieuwe Postkantoor, heeft nog een kans van redding. De Mij. tot Bev. der Bouwk., gesteund door „Arch. et Am.” en „Heemschut”, heeft zich per adres nogmaals gewend tot den Raad en ook tot den Minister van Waterstaat, en bij herhaling gewezen op het door haar ingediende wijzigingsontwerp (zie „Bouww.” blz. 38), waarop de Raad niet reageerde.

Toen nu B. en W. wederom kwamen met het voorstel een terrein uit te geven werd dit, aangezien ook in de burgerij en de plaatselijke pers stemmen opgingen in de Raadszitting van 29 Febr. l. l. maand aangehouden.

Een desbetreffend verzoek was aan de Raad gedaan door de afdeling der „Lib. Unie” opdat alles nog nader kan worden overwogen en de publieke opinie zich kon uiten. Men hoopte dat aldus nog een weg zou gevonden worden den verkoop aan het Rijk ongedaan te maken. En dat zal zeker mogelijk zijn bij eenige goede wil van de zijde van het Zaandamsche gemeentebestuur.

Bouwkunst en Heemschut op de Landbouwtentoonstelling 1913. Een heuglijk teeken van belangstelling in de schoonheid van ons land en den strijd tegen zijne ontsiering, is door de „Kon. Ned. Landb. Ver.” gegeven blijkens de, in het vorig nummer der „Bouww.” (blz. 71 en 72), opgenomen prijsvraag- en tentoonstellingsprogramma's. Een ruime deelname van goede krachten moge aantoonen dat in bouwkundige kringen die belangstelling op de juiste waarde wordt gesteld.

De woning van een landarbeider en eene kleine boerderij zijn weliswaar ontwerpen van bescheiden aard, maar zij zijn van beslissend belang voor het streven naar eene gezonde landelijke kunst. De beantwoording moet ook de twijfelaars op de meest overtuigende wijze kunnen aantoonen dat de combinatie van het nuttige en praktische met het aantrekkelijke in vele vormen mogelijk is.

Thans wordt de beste gelegenheid die men zich denken kan geboden om de direkt betrokken kringen te bereiken. En in het bijzonder verdient de „Kon. Ned. Landb. Ver.” erkentelijkheid dat zij in overleg met den Bond „Heemschut” aan de tentoonstelling bovendien verbindt een overzicht van hetgeen gedaan wordt en kan worden tegen de ontsiering van het platteland door leelijke gebouwen. Waar onze architecten zich in dien strijd zoo vaak en zoo luid uitten, rust op hen de moreele verplichting om te zorgen dat de pogingen der „Kon. Ned. Landb. Ver.” en vooral de beide prijsvragen volkomen slagen.

Belooning bouwsom-overschrijding is volgens een bericht in de „Deutsche Bauzeitung” nog in onze dagen voorgekomen. Het diene ter aanvulling van de „Echo” in Nr. 7 Het gemeentebestuur van Mainz — waarin een voormalig ingenieur Burge-meester Baurat KUHN de openbare werken beheert — heeft bij gelegenheid eener overschrijding van de begroting bij den verbouw van den stadsschouwburg het voorbeeld van Paus Pius II gevolgd, evenwel met andere motieven.

De raming van 822 000 Mark werd met 102.000 Mark overschreden. Uit waardeering voor de wijze waarop de architect Baurat GELIUS en zijne medewerkers alle moeilijkheden (waarbij een groote metselaarsstaking) overwonnen om in den korten bouwtijd (April—October 1910) het werk te voltooien, werd de overschrijding goedgekeurd. Bovendien werden aan den architect, de teekenaars, den boekhouder en de opzichters bijzondere geldeijke belooningen toegekend.

De hypaetraaltempel. In aansluiting bij een in 1911 op blz. 255 medegedeelde beschouwing van HUGO HARTING over het onopgeloste vraagstuk der hypaetraaltempels zij hier volledigheidshalve medegedeeld dat in de „Deutsche Bauz.” Baurat HOECH (Kolberg) weer het oude standpunt verdedigt. Volgens hem zou VITRUVIUS met zijne, helaas door geen enkel welbewaard voorbeeld toegelichte mededeelingen over den hypaetros niet gedoeld hebben op tempels met open cella. De hypaetros (die dan volgens HOECH niet van boven verlicht werd maar van de voorzijde of door kleine vensters, welke volgens DÖRPFELD in enkele gevelfrontons zijn gevonden) was z. i. naar VITRUVIUS' bedoeling slechts een tempel met inwendige zuilenrijen in de cella of, korter gezegd, een tempel met drie schepen.

BOEK EN TIJDSCHRIFT

Catalogus van technische boek- en plaatwerken voorhanden bij Wed. J. AHREND & ZON. Techn. Boekhandel. Amsterdam.

Waar onze boekhandel de technische literatuur pleegt te verwaarloozen kan het van groot nut en gemak zijn zoo eene welvoorzienere speciale technische boekhandel zich vormt. Zij kan, mits flink aangepakt, in ons land zeker een toekomst hebben. De catalogus van AHREND'S boekhandel geeft het begin eener dergelijke verzameling die zich thans nog tot de Nederlandsche vakliteratuur bepaalt.

Architectura Nr. 9. De bebouwing van den Dam te Amsterdam, door G. J. RUTGERS. HENDRIK DE KEYSER gehuldigd (met afb.), door A. W. WEISSMAN. De geestelijke waarde van stelselmatig ontwerpen, door J. E. VAN DER PEK. Verschillende prijsvragen.

Bouwkundig Weekblad Nr. 9. Voorstellen Alg. Mei-Ver-gadering. Verslagen. Het nieuwe hoofdbureau van politie te Amsterdam (met afb.), door J. GRATAMA. Verwarming en ventilatie van Schoten (vervolg), door F. C. UNGER. Vereeniging en splitsing van functiën bij Middeleeuwsche stedelijke gebouwen, door Dr. S. P. HAAK. Verschillende prijsvragen.

De Opmerker Nr. 9. Brief XVIII van PIET VAN DIEVER Reorganisatie der Schoonheidscommissie te Amsterdam. Verschillende prijsvragen.

PRIJSVRAGEN, EXAMENS EN TENTOONSTELLINGEN

Prijsvraag „Landelijke Woning”, uitgeschreven door de Vereeniging van Nederlandsche Baksteenfabrikanten.

Hieronder volgt een deel der ingekomen vragen met de antwoorden. De antwoorden op de hieronder niet beantwoorde vragen volgen uit het programma, d.w.z. dat men betreffende deze gevraagde punten algeheele vrijheid heeft, mits men niet in strijd komt met het programma.

Vraag 1. Wordt er waterleiding (of pomp aangebracht)?

Antwoord. Men mag rekenen op aansluiting aan een waterleiding.

Vraag 2. „Zestien vierkante Meters voor woonkamers” is dit bedoeld na aftrek der betimmeringen?

Antwoord. Neen.

Vraag 3. Wat wordt bedoeld met fundeering op staal?

Antwoord. Het metselwerk onmiddellijk opgetrokken op den vlak gemaakten bodem van den fundeeringssleuf

Vraag 4. Wordt de woning gedacht in een droge, zanderige of in een waterrijke streek?

Antwoord. Dit is niet bepaald. In ieder geval is een trasraam noodzakelijk.

Vraag 5. Is zij bestemd voor arbeidersgezin? Liefst beroep van den man.

Antwoord. Blijkens programma is dit niet bepaald. De bedoeling is een huurwoning.

Vraag 6. Is het niet geoorloofd de twee kleine woonkamers te vervangen door één woonruimte met bijv. speciaal hoek met eettafel?

Antwoord. Blijkens het programma: niet geoorloofd.

Vraag 7. Is een badkamer veroorloofd, als de ruimte dit toelaat?

Antwoord. Ja

Vraag 8. Mogen buitenmuren gemaakt worden van twee halvesteensmuren met spouw?

Antwoord. Ja.

Voor de Jury
J. GRATAMA.

DE BOUWWERELD

RED.: J. H. W. LELIMAN B.-I. AMSTERDAM. UITGEVER: F. VAN ROSSEN

D. E. WENTINK. INSPECTEUR VAN DE VOLKSGEZONDHEID. DE BOUWVERORDENING EN HET WONINGVRAAGSTUK

(Vervolg.)

Gebreken der bestaande verordeningen.

et is uit den aard der zaak niet de bedoeling, ook is het hiervoor niet de geschikte plaats, de gebreken eener bepaald aangewezen verordening tot onderwerp te kiezen, doch enkel om eenige der voornaamste en meest in het oog vallende gebreken welke in bijna alle verordeningen terug te vinden zijn, aan te wijzen.

Deze aanwijzing kan echter ook bijna niet anders dan eene schetsmatige aanduiding zijn. Men stuit namelijk reeds dadelijk op de moeilijkheid eene logische volgorde te vinden. De verschillende gebreken houden zoo nauw verband met elkander en vormen zulk eene onontwarbaar kluwen, dat men niet altijd met juistheid de grenzen kan omschrijven of aantonen welk gebrek oorzaak en welk gevolg is.

In de eerste plaats vinden alle gebreken hun oorzaak in het feit dat indertijd niet-leek en leek zich met de meeste koelbloedigheid, hoewel noodgedrongen, hebben neergezet het bestek te schrijven voor eene woning, zonder dat men eerst voor die woning een plan gemaakt had of zonder dat men ook maar de meest vage voorstelling had, hoe die woning er uit moest zien om te voldoen aan de eischen welke uit een oogpunt van Volksgezondheid daaraan moeten worden gesteld en zonder rekening te houden met de behoeften, zeden en draagkracht der toekomstige bewoners.

Verwaarloozing van art. 2 sub 1 der Woningwet.

Dit blijkt uit de algeheele verwaarloozing van de aanduiding door den Wetgever in het aangehaalde artikel gegeven, n.l. dat de voorschriften verschillend kunnen zijn naar gelang van den aard, de bestemming en de ligging der woningen.

Voor de verschillende klassen der bevolking zijn verschillende soorten woningen noodig, naar gelang van hun financiëele draagkracht.

Het karakter van de bebouwing eener groote stad verschilt grootenlijks van die van in een afgelegen dorpje, hetgeen uitkomt in vorm, afmeting en groepeeringswijze der woningen.

Met dit verschil in omstandigheden heeft men, op eene zeer enkele uitzondering na, in het geheel geen rekening gehouden. Dit gebrek aan logica is de fundamenteele fout welke men in bijna alle verordeningen terug vindt.

Men heeft bij het ontwerpen der voorschriften slechts aan één woningtype gedacht, zonder bovendien van dit type een helder beeld te hebben, en daarop alle voorschriften gebaseerd.

De minimum-woning.

Het woningtype waaraan men bij het ontwerpen der voorschriften vaak gedacht heeft is dat der zogenaamde minimum-woning.

Met de prijzenswaardige bedoeling, den bouw van kleine woningen te bevorderen, heeft men zich afgevraagd: wat zijn de laagste eischen waaraan zulk een woning nog moet voldoen?

Rationeel zoude nu zijn geweest, wanneer men vooraf, op de wijze als de schets, voorkomende in het Maandblad van den Centralen Gezondheidsraad voor 1905, een ontwerp voor eene dergelijke woning had gemaakt.

Dit is echter, voorzoover bekend, in geen enkel geval geschied. Zonder zulk een plan te hebben en op geen andere gronden oogenschijnlijk althans, dan wat men zoude kunnen noemen legendarische begrippen, heeft men een aantal eischen gesteld omtrent aantal, oppervlakte en hoogte van vertrekken, het oppervlak der woning en het oppervlak der open ruimte voor en achter de woning, de afmeting van trappen euz. Een en ander zonder zich rekenschap te geven van die eischen en zonder te controleeren de consequentie van het onderling verband van die eischen.¹⁾

Zonder het te willen, heeft men daardoor een geheel ander resultaat verkregen, dan men bedoelde.

Doordat er nu slechts één stel eischen is, alleen gebaseerd op het kleinst toegelaten woningtype, gelden deze voor alle woningen, voor de kleinste zoowel als voor de grootste, dus ook voor gebouwen van drie of vier verdiepingen, gebouwen, welke men, in door-

¹⁾ Men leze ook wat Prof. EWALD GENZMER hiervan schrijft in „Zeitschrift für Wohnungswesen” van 25 Mei 1908 Nr. 16

snede genomen, ten minste in ons land, wel maximumgebouwen kan noemen.

Het komt er dus in de praktijk op neer dat voor maximumgebouwen geheel dezelfde eischen gelden als voor een minimumgebouw. Feitelijk drukt daardoor de geheele verordening in haar volle zwaarte enkel en alleen op de kleine woning en worden gebouwen van grootere afmeting geheel vrij gelaten. De voor-sprong, welke hiermede aan het groote gebouw gegeven wordt, is niet alleen niet logisch en niet billijk tegenover de kleine woning, doch werkt noodzakelijkerwijs in de hoogste mate belemmerend op den aanbouw daarvan in den vorm voor de Volksgezondheid het meest gewenscht, althans op die plaatsen, waar de factor welke de afmeting van het bebouwingsprofiel beheerscht, het meest duidelijk op den voorgrond treedt. Dit resultaat, welke men toch zeker niet bedoelde te verkrijgen, is het noodwendig gevolg van het stellen van niet anders dan minimum eischen op een minimum-woningtype gebaseerd.

Het stellen van minimum eischen.

In het algemeen genomen is het stellen van minimum eischen op zich zelf reeds een groote fout. Stelt men zich ten doel de Volkshuisvesting te verbeteren, dan moet men beginnen met het stellen van maximum-eischen.

De minimumeisch toch geeft aan wat men in het uiterste geval nog zoude kunnen toelaten.

Zonder meer kan men daarmede dus niet anders bereiken dan het ontstaan van een toestand, welke juist op de grens van het onvoldoende is en welke geen verbetering is op wat men vroeger had. Nu zal men er misschien op wijzen dat er toch zeer vele gevallen zijn, waarin wel verbetering werd verkregen. Dit valt niet te ontkennen; het ontstaan van de betere toestanden is dan echter te wijten aan toevallige omstandigheden, onafhankelijk van de verordening of van den wil der overheid, en deze laatste had het ontstaan van minder goede toestanden op die plaatsen niet kunnen beletten, althans niet op grond der verordening.

Bij het streven naar verbetering dient men niet te rekenen op toevallige omstandigheden, ook reeds omdat die steeds zeldzamer zullen worden.

De woningbouw en daarmede de stadsuitbreiding, is niet langer een uiting van bouwkunst en in handen van geschoolde architecten, doch is geheel een bedrijf geworden, uitgeoefend door bouwers, welke dikwijls wel blijk geven financiëel en anderszins organiseerend talent te bezitten, doch in de bouwkunst hoogstens de plaats van ambachtslieden innemen. Het is in den regel in het belang van de bedrijfsbouwers, niet meer te geven dan geëischt wordt. De vrees dat het hebben van niets anders dan een enkele serie minimumeischen, het ontstaan van minder goede toestanden bevordert en verbetering van de Volkshuisvesting belemmert, is daardoor niet ongewettigd.

De minimumeisch als norm.

Dit klemt te meer, wanneer men opmerkt, hoe zoowel de overheid d.w.z. de besturen van groote en kleine gemeenten, als de bedrijfsbouwers geneigd zijn en reeds gewoon zijn geworden, het geëischte minimum als norm te beschouwen. Zoover gaat dit, dat bedrijfsbouwer en grondspeculant zich in de hoogste mate verongelijkt achten, wanneer de minima niet als norm betracht worden. Wanneer een stratenplan wordt ingediend, waarvan straatbreedte en bouwblokdiepte voldoen aan de minima der verordening, dan meende de overheid de goedkeuring niet te kunnen weigeren, het plan voldeed immers aan de verordening. Om zich van de juistheid van deze voorstelling te overtuigen, behoeft men slechts den uitleg van de laatste vijf en twintig jaar op de verschillende stadsplattegronden na te gaan.

Hierin begint echter reeds verandering te komen.

Dat de minima als norm worden beschouwd, is tot op zekere hoogte ook te verontschuldigen en is een gevolg van het gebrek aan logica, getoond door het verwaarloozen van het bepaalde in art. 2 sub 1 der Woningwet. Er zijn geen verschillende eischen voor verschillende gevallen, men kent voor alles slechts één eisch en het is niet meer dan natuurlijk, dat men in dien eisch een norm gaat zien.

Het aannemen van een norm kan op zich zelf reeds licht aanleiding geven tot eene eenvormigheid, welke niet bevorderlijk is aan het schoon der bebouwing. Wanneer dus bovendien nog als norm wordt genomen een eisch welke aangeeft wat in het uiterste geval nog toelaatbaar is, dan behoeft het geen nader betoog dat dit ook niet bevorderlijk is aan de verbetering der volkshuisvesting, doch integendeel oorzaak is dat die verbetering beslist belemmerd wordt.

Onvoldoende regeling der open ruimte achter de bebouwing.

Een gevolg van de bovengenoemde fouten, n.l. het niet vooraf maken van een plan van de bebouwing en het verzuim voor verschillende gevallen verschillende eischen te stellen, is o. a. de zeer onvoldoende wijze, waarop in bijna alle verordeningen, de afmeting der open ruimte achter de bebouwing, geregeld is.

Hoe men aan de daaromtrent gestelde eischen gekomen is, is niet altijd even duidelijk.

In sommige verordeningen vindt men den eisch, dat bedoelde open ruimte ten minste gelijk moet zijn aan een derde, in andere aan een vierde van het te bebouwen terrein. Welke theorie daaraan ten grondslag ligt, blijkt niet.

Weer andere verordeningen bepalen dat de diepte der open ruimte 5 M. moet bedragen zonder meer. Ook hier is het niet duidelijk van welke grondgedachte men is uitgegaan. Vermoedelijk heeft men gedacht aan de minimumwoning en gemeend dat daarvoor een

tuintje of plaatsje van die afmeting voldoende is. Logisch zoude dan zijn geweest wanneer men voor eene woning tweemaal zoo groot, de dubbele afmeting had geëischt en voor nog grootere woningen drie- of viermaal die afmeting. Dan had men bij eene open ruimte dieper dan 5 M. ook niet anders dan een minimumwoning kunnen bouwen en had men voor grootere woningen ook naar grootere terreinen moeten omzien. Dit heeft men echter niet gedaan en ook bij dit voorschrift is de logica weer absoluut afwezig geweest.

Zooals het nu staat kan ook een maximumgebouw volstaan met een open ruimte van 5 M. diep. Met het bouwen van een maximumgebouw wordt de grond meer productief gemaakt, dan door op hetzelfde terrein een minimumwoning te bouwen.

Het steeds toenemend streven bouwgrond zoo productief mogelijk te maken, leidt daardoor tot het voor de hand liggend gevolg, dat men kleine woningen niet anders meer kan bouwen dan in den vorm der woonkazerne. Hierdoor ontstaat eene toename der bebouwings- en bewoningsdichtheid, die niet is in het belang der Volksgezondheid.

In enkele der verordeningen in de prov. Utrecht ¹⁾ werd een meer logische gedachtengang gevolgd en bepaald, dat de diepte der open ruimte tenminste gelijk moet zijn aan tweederde van de hoogte van den achtergevel. Men heeft daar dus gevoeld, dat er

¹⁾ Niet in de stad Utrecht.

verhouding moet zijn tusschen de afmeting van het gebouw en de diepte der open ruimte. In de praktijk is echter gebleken dat ook deze bepaling niet ver genoeg gaat om het gewenschte resultaat te bereiken.

De meest onvoldoende regeling welke men aantreft, is wel die, waar de open ruimte alleen geëischt wordt voor ter bewoning bestemde gebouwen. Bij die regeling wordt het mogelijk gemaakt eene woning alle voldoende toetreding van licht en lucht te benemen door er eene fabriek of ander niet ter bewoning bestemd gebouw achter te zetten.

Men is steeds uitgegaan van de theorie dat de open ruimte achter het gebouw of in de bebouwing dient om daaraan de noodige hoeveelheid licht en lucht te verschaffen. Deze theorie is volkomen juist, echter wordt in den tegenwoordigen tijd daaraan niet meer in voldoende mate voldaan.

De factoren, welke thans vorm, afmeting en dichtheid der bebouwing beheerschen en oorzaak zijn dat deze een vorm aanneemt, welke voor de gezondheid schadelijk moet worden geacht, worden door de thans bestaande regeling geheel vrij gelaten.

De ongunstige werking van die factoren kan men alleen beperken en bestrijden, wanneer de regeling der open ruimte in de eerste plaats wordt aangegrepen als een middel om het grondgebruik zoodanig te beperken, dat daarop weer eene bebouwing kan ontstaan, welke voldoet aan de eischen welke in het belang der Volksgezondheid daaraan moeten worden gesteld.

(Wordt vervolgd.)

H. E. SUYVER. HET TOEPASSEN VAN BETONIJZER

ij willen de vraag stellen, of de architect bij het toepassen van betonijzer, daarbij op den goeden weg is. En kunnen er dadelijk aan toevoegen, dat we die vraag ontkennend wenschen te beantwoorden. Waar de architect dit materiaal gebruikt, zien we, in 't algemeen, dat, al of niet bij aparte aanbesteding, het maken der betonijzerwerken opgedragen wordt aan een aannemer, die zich daarop speciaal heeft toegelegd. Maar niet alleen krijgt deze het werk uit te voeren, hem wordt tevens de constructie ervan opgedragen. De architect vertelt hem, hoeveel ruimte hij mag besteden, of vraagt welke dikte de aannemer wel noodig heeft. Het betonijzer wordt zooveel mogelijk slechts voor zuiver constructieve deelen, die niet als zoodanig aan 't licht komen, gebezigd; en moet er vorm aan gegeven worden, nu ja, dan gaat dat met meer of minder succes, terwijl een principiëel, royaal ervoor uitkomen, dat men in gewapend beton zijn meest belangrijke constructiedeelen heeft uitgevoerd, nog maar zelden aangedurfd wordt.

Wij staan volstrekt niet wantrouwend tegenover de aannemers van betonijzerwerken, en twijfelen er niet aan, of zij zijn voldoende geschoold om de con-

structies te bepalen. Maar dat is 't hem juist, zij zijn geschoold, en niet de architect.

Het tegenwoordige stelsel dus, waarbij het bepalen der constructie niet in handen is van den architect als ontwerper, achten wij verkeerd, omdat:

1°. de architect daardoor een té belangrijk deel zijner verantwoordelijkheid van zich afschuift.

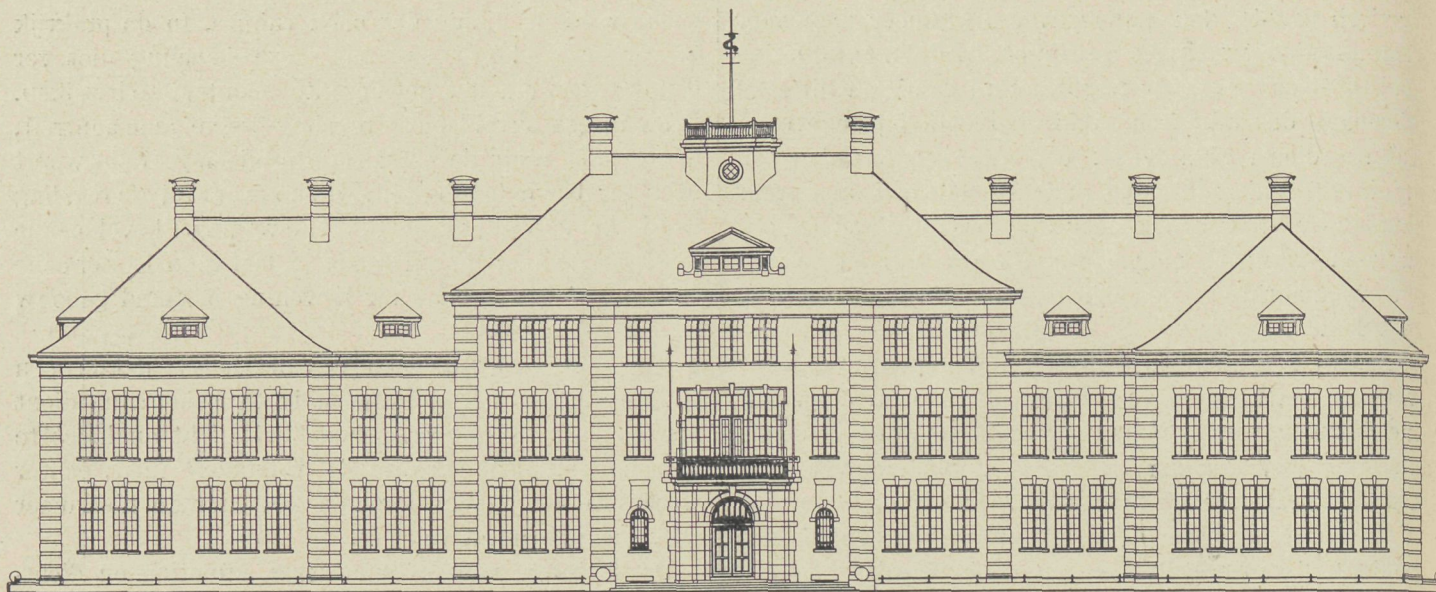
2°. het stelsel, scheiding tusschen ontwerper en uitvoerder (als aannemer) verflauwt.

3°. de aesthetische ontwikkeling van het betonijzer hierdoor vertraagd wordt.

Wat betreft 1°. is 't wel waar, dat de verantwoordelijkheid, die de architect niet meer kán toebedeeld worden, daar hij de constructie niet meer bepaalt, niet verloren gaat. De constructeur-aannemer neemt die verantwoordelijkheid wel op zich. Fraai is 't echter niet, dat voor één gedeelte van een gebouw de een de verantwoording heeft, en voor een ander gedeelte de tweede. Dat móet aanleiding geven tot onaangename verwarringen. Maar niet alleen dát, zoo doorgaande wordt de architect langzamerhand te vergelijken met den monarch uit de parlementaire

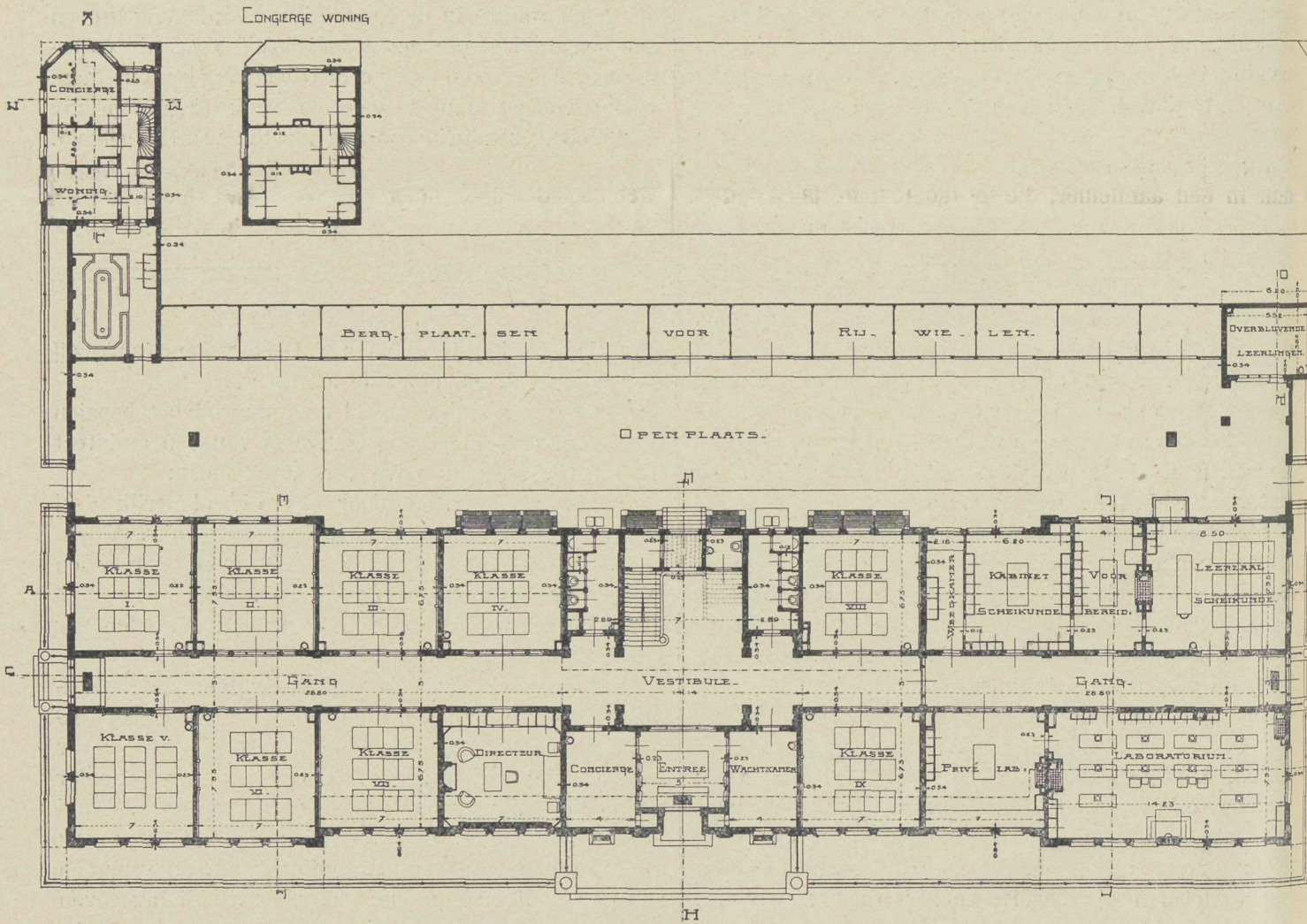
(Vervolg op blz. 85.)

ROTTERDAM. HOOGERE BURGERSCHOOL NABIJ DE JERICHOLAAN

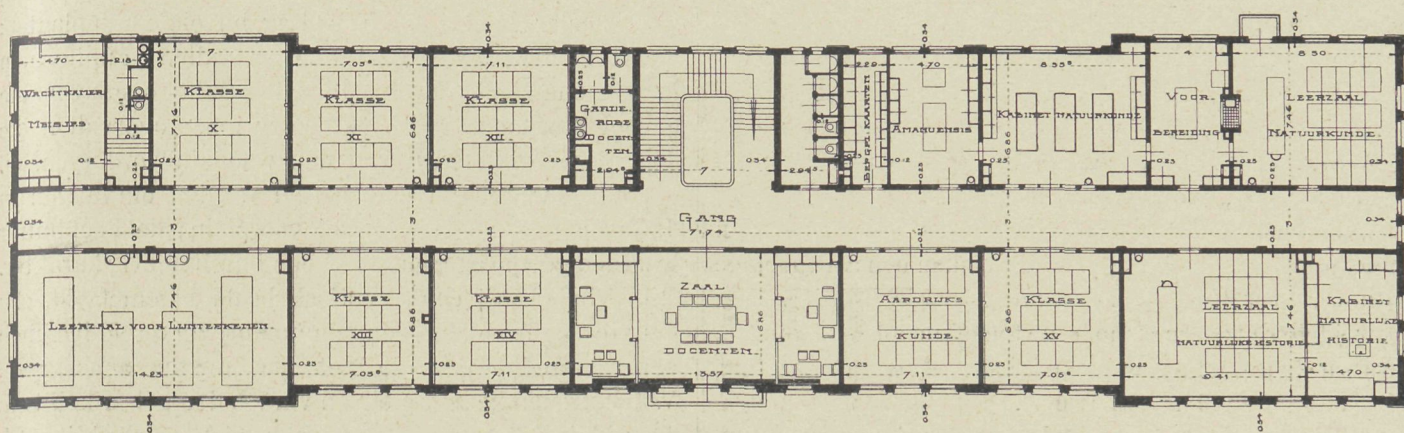
VOORGEVEL

BEGANEGROND

1e VERDIEPING

ROTTERDAM. HOOGERE BURGERSCHOOL NABIJ DE JERICHOLAAN

monarchie. Hij zet zijn handtekening, en nu ja, heeft den naam van dé man te zijn. Het lijkt ons wenschelijk toe, dat deze ontwikkeling van de huishouding, waar de architect het middelpunt van is, achterwege blijft, en bestreden wordt (óók op ander gebied).

De goede zijde van een scheiding tusschen constructeur en uitvoerder, waardoor bij de aanbesteding iedere nitvoerder zijn aanneemsom naar een zelfde constructieve opvatting heeft te bepalen, gaat te loor bij de tegenwoordige wijze van toepassen van betonijzer. Ja, wij vragen ons zelfs af, waarom méér vertrouwen in een aannemer van betonijzerwerken, dan in een aannemer, die in andere materialen bouwt.

En 't gaat niet slechts om de hoeveelheid ijzer, die voor een bepaald geval gebruikt wordt, dat is meestal betrekkelijk gemakkelijk te controleeren, en ook bouwen woningtoezicht krijgen daar hun deel van; neen, het gaat tevens om de geheele opvatting der constructie. Wie vraagt zich op 't oogenblik af, wat is de beste oplossing voor een bepaald geval? De ontwerper, dus de architect, die . . . . . bekend, niet in gewapend beton te kunnen construeeren. Waar blijven we dus met onze vormgeving, die uit de eischen van het materiaal moet voortkomen? En niet alleen maar zóó dik, of zóó dun, die zuilafstand, enz. neen, wij denken daarbij vooral aan het ruimtescheppen, aan architectuur, aan de Grieksche tempel, het Pantheon, de kathedraal. En

dat kan slechts, wanneer de ontwerper zijn materiaal beheerscht. De architect moet dus een opleiding hebben gehad, waardoor hij vertrouwd is geworden met dit materiaal in al zijn fuucties. De eischen aan zijn samenstellende deelen te stellen, de berekening, constructie, historische ontwikkeling, vormgeving. Niet, dat hij mée beton moet gestampt hebben, nóch dat hij de ingewikkelste berekeningen met de langste integalen moet kunnen klein krijgen, evenmin als de architect een goede lasch moet kunnen smeden, enz. Daarvoor hebben we een juiste arbeidsverdeling in 't oog te houden. Noodzakelijk is dus een hogere, wetenschappelijke opleiding, waar alle zijden, zoowel de technische als de kunstvolle belicht en geoefend worden.

Weemoedige blikken worden door velen gericht naar een tijd, die uit onze oogen bezien, eenheid en grootscheid van werking vertoonde, waartegen zij in de onze slechts individualiseering en verbrokkeling kunnen onderscheiden. Willen wij wederom een tijdperk bevorderen, gekenmerkt door een kultuur als die der Grieken of Middeleeuwen, laten wij dan uit de afge-loopen 'bloeitijdperken de les trekken, dat eenheid en kracht van uitdrukking slechts bereikt wordt door zoo volkomen mogelijke beheersching van het materiaal, waarmede uiting gegeven wordt aan innerlijken drang, bevrediging wordt gezocht van aesthetisch genot.

MONSTRUOSITEITEN

iekelijke smaakverbijstering heeft geleid tot het ontstaan van een verscheidenheid bouwkundige monstruositeiten, die op haar gebied aan gedrochtelijkheid evenaart al wat BARNUM & BAILEY aan spelingen der natuur ooit den volke toonden ter attractie van hun spul.

Hierbij wordt niet gedacht aan de met een bepaald doel, als afschrikwekkende monsters, als symbolen van ondeugd en slechtheid, als parodiën geschapen monsters,

die — vooral de gothiek was hierin sterk — wel degelijk als kunstwerken meetellen. Wij denken aan de uitingen van smaakverwarring en afdwaling, die zich blijkbaar als serieuze kunst willen voordoen.

GOETHE leidt in de „Italienische Reise” zijn indruk van een bij Palermo gelegen landhuis op deze minzame wijze in:

„Heden werden wij den geheelen dag beziggehouden door den onzin van Prins PALLAGONIA.” (9 April 1787.)

Hij knoopt hieraan dan vast de filosofische bemerking dat bij de grootste waarheidsliefde iemand die reenschap moet geven van iets absurds, altijd in de klem komt. Immers hij wil daarvan een begrip geven en zoo betreft hij reeds tot „iets”, wat feitelijk „niets” is, maar voor „iets” wil beschouwd worden.

Wat GOETHE mededeelt verdient ten volle gekwalificeerd als de „Pallagonische razernij”.

„Wij betreden het groote voorportaal dat direct aan den grens der bezitting staat en vinden een achthoekige ruimte, zeer hoog in verhouding tot de breedte. Vier geweldige reuzen met moderne toegeknoopte slobkousen, dragen de kroonlijst, waarop, juist tegenover den ingang, de Heilige Drieëenheid zweeft.

„De weg naar het slot is breder dan gewoonlijk, de zijmuren hebben de gedaante van een doorlopende hooge sokkel, waarop vreemd gevormde groepen staan, afwisselend met vazen. Het afzichtelijke dezer, door de slechtste stenhouwers geknoeide wangedrochten wordt nog vermeerderd doordien zij uit de meeste poreuze tufsteen zijn bewerkt; echter zou een beter materiaal de waardeloosheid der vormen slechts des te duidelijker hebben doen uitkomen. Ik sprak zoeven van groepen, maar dit was op deze plaats een onpassende uitdrukking; want deze samenstellingen zijn door geen enkele wijze van overdenking of zelfs door willekeur ontstaan. Zij zijn veeleer bij elkander gesmeten. Zij vormen in groepen van drie de versiering van een vierhoekig postament, waarbij hunne grondvlakken in verschillende aaneensluiting het vierhoekige oppervlak vullen. De belangrijkste bestaat gewoonlijk uit twee figuren en neemt het grootste deel van de voorzijde van het piedestal in; dit zijn meestal monsters van dierlijke of menselijke gestalte. Ter vulling van de achterste ruimte van het piedestal zijn nog twee stukken noodig; het eene stelt gewoonlijk een herder of herderin; een edelman of eene dame, een dansende aap of een hond voor. Nu blijft op het piedestal nog eene ruimte; deze wordt meestal door een dwerg aangevuld, welk geslacht bij geestelooze schertsen overal een groote rol speelt.

„Om echter de elementen der dolheid van Prins PALLAGONIA volledig te bewaren diene de volgende opgave: **Menschen:** bedelaars, bedelaressen, Spanjaarden, Mooren, Turken, bochels, alle modellen van vergroeiden, dwergen, muzikanten, polichinellen, gekostumeerde soldaten, goden, godinnen, soldaten met patroontasschen en slobkousen, gekleeden in oudfranschen kostuums, mythologie met fratsen: Achillus en Chiron met een polichinel. **Beesten:** slechts brokstukken, paard met menschenhanden, paardenkop op menschelijk lichaam, misvormde apen, vele draken en slangen, alle soorten van pooten aan figuren van allerlei aard, verdubbelingen, verwisseling van koppen. 1) **Vazen:** alle soorten van monsters en krullen, die eindigen in buiken en voeten van vaasvorm.

1) Bijv. een vrouw met paardenkop, speelt kaart met een heer die op zijn drakenkop een kroon en eene groote pruik draagt.

„Denkt men zich nu dergelijke figuren bij het dozijn vervaardigd en geheel zonder zin en verstand ontstaan, ook zonder stelsel en bedoeling bij elkaar geplaatst; denkt men zich deze sokkels, piedestallen en uniformen in een onafzienbare rij, dan zal men het onaangename gevoel gewaar worden, dat ieder moet overvallen die door deze spitsroeden van den waanzin wordt gejaagd.

„Wij naderen nu het slot en worden ontvangen in de armen van een halfgrond voorplein; de hoofdmuur waardoor de poort gaat, heeft een burchachtig karakter. Hier vinden wij een egyptisch beeld ingemetseld, een fontein zonder water, een monument, verspreid liggende vazen, standbeelden die met opzet op hun neus liggen. Wij betreden het slotplein en vinden den gebruikelijken, door kleine gebouwen omgeven rondon voorhof ditmaal, opdat de afwisseling niet ontbreke, in kleine halfeirkels uitgebogen.

„De bodem is grootendeels met gras begroeid. Hier staan als op een vervallen kerkhof, merkwaardig bekrulde vazen, dwergen en dergelijke gedrochten door elkaar, zonder dat zij tot nog toe een plaats konden vinden; zelfs komt men voor een loggia die volgepropt is met oude vazen en andere versierde steenbrokken.

„Het zinnelooze van zulk een opvatting blijkt in den hoogsten graad daarin, dat de kroonlijsten der kleine gebouwen heelemaal scheef naar de eene of de andere zijde overhangen, zoodat ons gevoel van horizontaal en vertikaal, dat ons tot menschen maakt en de grondslag is van alle eurhythmie, wordt verscheurd en gekweld. En evenzoo zijn deze daken versierd met hydra's en kleine borstbeelden, met musiceerende apenkoren en dergelijke waanzin. Draken, afwisselend met goden, een Atlas, die inplaats van den hemelbol, een wijnvat torscht.

„Als men zich voor al deze dingen wil redden in het slot, dat, gebouwd door den vader, een betrekkelijk verstandig uiterlijk heeft, dan vindt men niet ver van de poort het gelauwerde hoofd van een Romeinsch keizer op het lichaam van een dwerg, die op een dolfin zit.

„In het slot, welks uitwendige een dragelijk inwendig doet verwachten, begint de koorts van den prins weer te razen. De pooten der stoelen zijn ongelijk afgezaagd, zoodat niemand kan plaats nemen, en de concierge waarschuwt voor de bruikbare stoelen omdat onder hare fluweelen bekleeding punten verborgen zijn. In de hoeken staan kandelabers van chineesch porcelein, die, welbeschouwd, zijn samengelijmd uit borden, koppen, schotels en dergelijke. Er is geen hoek waarin niet een daad van willekeur schuilt. Zelfs het onschatbare uitzicht over de bergen naar de zee wordt bedorven door de kleurige vensterruiten, die door een onware toon de streek of doet verkillen of doet gloeien. Ik moet een klein vertrek vermelden dat betimmerd was met stukken van oude, vergulde schilderijlijsten. De honderdvoudige modellen, alle schakeeringen van oudere of jongere, meer of minder bestoven of beschadigde vergulding bedekken hier, dicht tegen elkaar gedrongen,

alle wanden en geven het denkbeeld van een verbrokkelden uitdragersrommel.

„Een boekje was noodig om de kapel te beschrijven. Hier vindt men de ontknooping van den geheelen waanzin die slechts in een bigotten geest tot dien graad kon woekeren. Ik geef te raden hoe menig fratsenbeeld eener afgedwaalde devotie hier kan aanwezig zijn, maar ik wil het sterkste niet verzwijgen. Vlak tegen de zoldering is namelijk een gesneden

kruisbeeld van betrekkelijke grootte bevestigd, naar de natuur beschilderd, gelakt en gedeeltelijk verguld. In de navel van het kruisbeeld is een haak geschroefd; een daaraan bevestigde ketting eindigt in het hoofd van een, in knielende houding, biddend en vrij in de ruimte zwevend man, die beschilderd en gelakt als alle andere figuren in de kerk, zeker het zinnebeeld moet zijn van de onafgebroken vroomheid van den bezitter.” (Slot volgt.)

GEMENGDE BERICHTEN

AMSTERDAM. De Dambebouwing. Door den heer RUTGERS was aan „Architectura et Amicitia” voorgesteld een adres te richten aan B. en W. waarin het genootschap zou verklaren dat de Bouwplannen voor de „Bijenkorf” en de „Groote Club” „onherroepelijk veroordeeld moeten worden als zinlooze navolging van traditioneele vormen, welke totaal onvereinigbaar zijn met de hedendaagsche eischen;

„dat deze plannen tot geen ander resultaat vermogen te leiden dan tot eene zeer onwaardige bebouwing van den Dam, waardoor eventueel later op te richten bouwwerken van betere qualiteiten benadeeld en het totaal-aanzien van den Dam en zijne omgeving volstrekt kunst-waardeloos gemaakt worden. Als slotsom werd aan B. en W. aanbevolen „alle pogingen in werk te stellen welke kunnen leiden tot veroordeeling van de thans bekende plannen en het doen opmaken van andere, om te komen tot eene bebouwing van den Dam met eene waardige architectuur, rationeel ontwikkeld uit de niet te loochenen toestanden van het werkelijke leven, waaraan zij zal gaan deelnemen.”

In de vergadering van 6 Maart l.l. kwam dit voorstel in behandeling en lokte het lange bespreking uit, die tot resultaat had dat het adres zal worden vervangen door eene nader te behandelen motie. Uit de discussie zij gereleveerd dat hoewel de plannen zelf weinig instemming vonden, van meerdere kanten betoogd werd dat te een dergelijk optreden de kollegialiteit en de positie der architecten tegenover de buitenwereld schaadt en ze er nog geene kunst is die aan het uitgesproken verlangen voldoet. Voorts werd aangevoerd dat een dergelijk verzoek geen succes meer kan bereiken en men zich heeft te bepalen tot de bebouwing der nog open terreinen.

Woningwet. Ingediend is een wetsontwerp tot nadere wijziging van de Woningwet.

Blijkens de toelichting zijn de grondslagen van de wet onaangetast gebleven.

De voornaamste wijzigingen betreffen de volgende punten:

1. uitbreiding van artikel 1 tot alle gebouwen;
2. leggen van verband tusschen rooilijn en bouwverbod;
3. schrapping van § 2;
4. wijziging van art. 18 met betrekking tot onbewoonbaarverklaring en ontruiming, in overeenstemming met de eischen der praktijk;
5. uitbreiding van de mogelijkheid van onteigening;
6. regeling voor de verdeling van de kosten van onteigeningsprocedures;
7. waarborgen van eene schadevergoeding, indien de billijkheid die vordert, ingeval van een bouwverbod;
8. nadere voorschriften voor het uitbreidingsplan;
9. meer steun aan particulieren voor verbetering van hun toebehoorende woningen;
10. mogelijkheid van steun aan coöperatieve vereenigingen;
11. mogelijkheid van beroep tegen weigering van den raad steun te verlenen; en
12. nadere regeling ten aanzien van keeten, loodsen en andere inrichtingen voor tijdelijk verblijf van menschen.

Het is de bedoeling dat de bepalingen van art. 3 der wet beperkt blijven tot woningen.

Welke voorschriften ten aanzien van andere gebouwen gemaakt zullen moeten worden, dient de rijkswetgever aan het plaatselijk inzicht over te laten.

Een der aanvullingen strekt om te waarborgen de naleving door B. en W. van een bouwverbod.

De schrapping van § 2 beoogt de schrapping van de artt. 9 en 10 (omtrent de aangifte van het aantal bewoners).

Ten aanzien van de onbewoonbaarverklaring wordt o.m. bepaald:

De raad neemt geen besluit tot onbewoonbaarverklaring, voordat de eigenaar van de woning of degene, die bevoegd is,

de woning alsnog in bewoonbaren staat te brengen, volgens regelen bij plaatselijke verordening vast te stellen, in de gelegenheid is gesteld, bezwaren in te brengen.

Van een besluit tot al of niet onbewoonbaarverklaring wordt binnen een week na de dagteekening van het besluit afschrift gezonden aan de gezondheidscommissie.

Bij een besluit tot onbewoonbaarverklaring wordt bepaald, wanneer de woning, indien zij bewoond is, moet worden ontruimd, tenzij er geen, voor de bewoners passende, andere woning beschikbaar is, in welk geval de last tot ontruiming door den gemeenteraad bij afzonderlijk besluit wordt gegeven zoodra er eene, voor de bewoners passende, andere woning beschikbaar is. De voor de ontruiming gestelde termijn is niet langer dan twaalf maanden. Die termijn kan telkens worden verlengd, onder goedkeuring van Gedeputeerde Staten, die het advies van den inspecteur inwinnen. Indien de onbewoonbaarverklaring niet is uitgesproken door den gemeenteraad, wordt over verlenging van den voor ontruiming gestelden termijn beslist door Gedeputeerde Staten, den inspecteur gehoord.

Bij het besluit tot onbewoonbaarverklaring kon bepaald worden, dat de woning niet behoeft te worden ontruimd, zoolang zij wordt bewoond door met name aan te duiden personen, die er op het tijdstip waarop het besluit genomen wordt in wonen.

De gemeenteraad neemt een besluit, gegrond op dit artikel, niet vóórdat de eigenaar van de woning, indien deze niet tevens is de bewoner, volgens regelen bij plaatselijke verordening te stellen, in de gelegenheid is gesteld, bezwaar in te brengen.

De praktijk heeft een leemte getoond in art. 77 van de Ontheingingswet. Krachtens no. 4 van art. 77 is de onteigening volgens de bijzondere procedure alleen mogelijk, indien er een bouwplan of een plan van uitbreiding is. Herhaaldelijk moet evenwel, zonder dat zoodanig plan de grondslag kan zijn, een bouwverbod gelegd worden op grond, waarover voor de belangen van de volkshuisvesting moet kunnen worden beschikt. Ook in zoodanige gevallen dient onteigening mogelijk te zijn.

Voorts wordt een bepaling voorgesteld, die beletten moet, dat door het vooraf bekend zijn van het plan van uitbreiding onbillijke invloed wordt geoefend op de verkoopwaarde der goederen in geval van onteigening; een andere bepaling, die de onbillijkheid wegneemt, dat de onteigende partij in de kosten wordt veroordeeld, zoodra aan de andere partij een iets hoogere vergoeding wordt toegekend dan was aangeboden, al was de gevraagde som véél hooger dan de toegekende; de benoeming van deskundigen zal voortaan zonder interlocutoir vonnis kunnen geschieden; bij het trekken van een rooilijn door het gemeentebestuur zouden voortaan de belanghebbenden, die meenen schade te lijden, daartegen op dezelfde wijze kunnen opkomen als in geval van bouwverbod en in beide gevallen door Gedeputeerde Staten de goedkeuring worden geweigerd, ingeval een bewezen schade niet wordt vergoed; door een gewijzigde redactie wordt het begrip „uitbreiding” ook uitgestrekt tot verruiming van de gemeente.

Gemeenten, die geen bebouwde kom hebben van ten minste 3000 zielen worden vrijgesteld van het maken van uitbreidingsplan.

Het ontwerp wil tegemoetkomen aan het euvel, dat gemeentebesturen, welker uitbreidingsplan niet is goedgekeurd, de zaak verder laten rusten.

Bij financieele onmacht van den eigenaar aan een aanschrijving tot verbetering te voldoen zou de gemeente voortaan verplicht zijn, een voorschot te geven.

Het ontwerp opent de mogelijkheid, ook aan coöperatieve bouwvereenigingen, die niet uitsluitend zich met verbetering van woningtoestanden bezig houden, voorschot te verlenen.

Bij weigering van hulp door de gemeentebesturen zullen de belanghebbenden beroep op de Kroon hebben.

Tot de opsporing der overtredingen worden meer ambtenaren bevoegd dan tot dusverre.

Eindelijk breidt het ontwerp de macht van gemeentebesturen over de bewoning van keeten, stallen en schuren, die tot tijdelijke huisvesting dienen, uit tot een toezicht op den bouw ervan, de uitbreiding, verandering enz., terwijl daarnaast nog de vergunning tot in gebruik nemen blijft vereischt.

Portlandcement-industrie in Ned.-Indië. Volgens dagblad-bericht is in de Padangsche bovenlanden een groote cement-fabriek opgericht. De architect LAU, te Padang, nam ongeveer vijf jaren geleden proeven met het vervaardigen van portlandcement uit kalksteen en laterieets-stoffen, welke in de buurt van Indaroeng werden aangetroffen. De uitloopers van het Barisangebergte toch bevatten een groote massa kalksteen, terwijl het lateriet, d.i. door verwerking van andesiet ontstane klei, de meer nabij gelegen omgeving van genoemde plaats bedekt. Het onderzoek toonde aan, dat beide grondstoffen zich uitmuntend tot de fabricage van portlandcement leenden en aangezien de winning van beide met geen bepaalde moeilijkheden zou gepaard gaan, lag het voor de hand, dat een onderneming, die zich de vervaardiging van dit cement ten doel stelde, alle kans had te zullen slagen. De gunstige resultaten, welke de analyse van het cement opleverden, leidden er toe dat te Amsterdam de Ned.-Ind. Portland-Cement Maatschappij werd opgericht, met een kapitaal van f1.350 000.

Medio 1910 kwam de heer LAU uit Europa terug, terwijl de eerste materialen voor de op te richten fabriek iets later te Padang arriveerden.

De fabriek is thans bijna voltooid; er zal gewerkt worden volgens het „Dickshlamm“-systeem met een roteerenden oven, waardoor het meest gelijkmatige cement worden verkregen.

Nog vóór het einde van November zal met de productie begonnen kunnen worden, welke geraamd wordt op 500 vaten van 170 kilo netto per dag.

Wegens de betrekkelijk geringe productiekosten denkt men niet alleen met iedere soort portlandcement te kunnen concurreren, doch hoopt men tevens de productie na eenige tijd te kunnen verdubbelen; bij de installatie is althans hierop gerekend.

Het kongres van het Internationaler Verband für die Materialprüfungen der Technik. New-York September 1912. Den 2e September 1912 des avonds zullen de leden worden ontvangen door de American Society for Testing Materials, onder medewerking der verschillende Amerikaansche Ingenieurs-Vereenigen. Den 3e September, voormiddags feestelijke opening. Namiddags Sectie-Vergaderingen. Des avonds ontvangst door the American Society of Civil-Engineers.

Den 4e en 5e September zijn aan Sectie-Vergaderingen gewijd, 's avonds 5 September Excursie naar West-Point.

6 September: Bezichtiging der Haveninrichtingen. 7 Sept.: Algemeene Vergadering. Mededeeling van de besluiten der Sectiën. Sluiting van het Congres.

Des Zondags 8 Sept. begint de Excursie, in een Hotelrein, waarin het Congres gedurende een week zal verblijven. Deze trein stopt te Washington ter bezichtiging der Proefstations van leger en marine. Het zal ook Z. E. de President der Vereenigde Staten, de leden ontvangen.

Vervolgens gaat de reis naar Pittsburg, waar mijnen, staalen cementfabrieken bezichtigd worden, daarna naar Buffalo en de Niagarafalls, en terug over de Lehigh-Valley-Spoorweg; bezichtiging der Bethlehem Steel Works Terug te New-York 14 September.

Aan het Congres kunnen, behalve afgevaardigden van Regeeringen, Vereenigen enz. slechts leden van het Verband deelnemen.

De Congresbijdrage is op 5 Dollars gesteld, voor dames der Leden 3 dollars. De kosten der bovenvermelde excursie bedragen 50 dollars per persoon. Formulieren voor aanmelding worden vanaf 1 Juni verkrijgbaar gesteld.

Het Amerikaansch uitvoerend comité geeft eene bijdrage van 40.000 dollars, voornamelijk om het groot aantal afdrucken der talrijke congresschriften mogelijk te maken. Tot nog toe zijn ingekomen ca 80 mededeelingen, waarvan 53 op het gebied der metalen, 4 op dat van betonijzer, 12 op het gebied van cement, 2 over invloed van zeewater op cement, 8 over verschillende andere onderwerpen, terwijl een even groot aantal nog is toegezegd, en over welker toelating de Commissie van Redactie nog moet beslissen.

Alle berichten worden zooveel mogelijk in de periodieke „Mitteilungen“ van het Verband opgenomen.

Het aantal Nederlanders, welke aan het Congres zullen deelnemen, bedraagt op het oogenblik 5. Het is te verwachten, dat zich nog eenige meerdere leden zullen aanmelden.

Reeds thans is het wenschelijk plaats te bespreken op de in Augustus naar New-York vertrekkende stoomschepen, daar in die maand de terugkeerende Amerikanen gewoonlijk lang vooruit zich van de betere hutten aan boord der schepen zeker stellen.

De overbevolking van Berlijn is in het „Berl. Tagebl.“ van 16 Febr. l.l. besproken. De statistische getallen wijzen op groote misstanden. Meer dan $\frac{1}{3}$ der Berlijnsche woningen is overbevolkt en meer dan $\frac{2}{3}$ der bevolking heeft daaronder te lijden. Overbevolking wordt aanwezig geacht wanneer meer dan 2 personen wonen in een verwarmbare één-kamerwoning, meer dan 4 personen in een twee-kamerwoning enz. Een hogere

graad van overbevolking is aanwezig wanneer meer dan 4 personen in een één-kamerwoning, meer dan 8 personen in een twee-kamerwoning. Die hogere graad van overbevolking omvat $\frac{1}{10}$ van alle Berlijnsche woningen en ruim $\frac{1}{7}$ der bevolking.

Groot-Berlijn (d. w. z. de stad Berlijn met zijne naburige gemeenten) telt thans bijna 4 miljoen inwoners. De cijfers spreken. Er waren in 1905 (Groot-Berlijn omvat bovendien nog Spandau, Köpenick, Tegel, enz., en telt eene bevolking die ongeveer $\frac{1}{3}$ grooter is dan het in de statistiek opgenomen gebied) in Berlijn en 29 voorsteden: 36.576 één-kamerwoningen met vijf, 18.571 met zes, 8393 met zeven, 3485 met acht, 1281 met negen, 428 met tien, 126 met elf, 26 met twaalf en 8 met dertien en meer bewoners. In totaal dus: 68.894 in hooge mate overbevolkte één-kamerwoningen met 398.553 bewoners.

Er werden voorts geteld 3296 twee-kamerwoningen met negen, 1331 met tien, 474 met elf, 130 met twaalf en 99 met dertien en meer bewoners, dus totaal 5330 twee-kamerwoningen met 51.150 bewoners. Alleen dus in overvolde één- en twee-kamerwoningen wonen 449.703 personen.

Rekent men nu dat Groot-Berlijn ongeveer $\frac{1}{3}$ grooter is, dat hier buiten beschouwing bleven de overbevolkte 3-kamerwoningen en dat er talrijke woningen zijnde eenig stookbaar vertrek, dan kan men afleiden dat de Berlijnsche woningtoestanden uitermate slecht zijn.

BOEK EN TIJDSCHRIFT

Architektonische Rundschau. Afl. 5. Athene wordt een groote stad en het is noodig geacht bijtijds een uitbreidingsplan te maken voor het aangroeiende stadsgeedeelte. Het behoeft geen betoog welke juiste fijngevoeligheid en rijke ervaring de ontwerper behoort te bezitten om voor een zoo betekenissvolle stad als Athene een goed uitbreidingsplan te ontwerpen. Dit werk is opgedragen aan den Berlijnschen architect Ludwig HOFFMANN. De meest betekenende deelen van zijn ontwerp worden breedvoerig besproken, terwijl vele afbeeldingen den lezer de plannen verduidelijken. Een in kleuren uitgevoerde reproductie van een woonhuis (arch. A. WOLLENBERG, Reg. Baumeister) een landhuis van arch. HEINRICH SCHWEITZER, een landelijk kerkje in Holzelfungen door MARTIN ELSÄSZER uit Stuttgart, het raadhuys te Blumenthal arch. ABBEHUSEN & BLENDERMANN, een landhuis arch. Professoren RITMEYER & FURRER te Winterthur, een reisschets van Prof. SCHIRMER en een grafmonument door WILHELM KREIS en beeldhouwer Prof. OTTO GÜZMANN vormen den overigen inhoud dezer aflevering.

Deutsche Kunst und Dekoration. Afl. 5. 1912. Het grootste gedeelte van den inhoud is gegeven aan tentoonstellingen en wel aan die der zwart-witkunst en der beeldhouwkunst te Berlijn, alsook aan die der Oostenrijksche kunstnijverheid in Weenen. Deze afl. behandelt voorts het nieuwe kerkhof-ontwerp van den bekwamen Bremer tuin-arch. FR. GILDEMEISTER, terwijl ook tuin- en tuinhuisontwerpen van JACOB OCHS en KURT WINKELHAUSEN gereproduceerd zijn.

Moderne Bauformen. Afl. 2. 1912. Dit nummer bespreekt uitvoerig het raadhuys te Kiel van Prof. HERMANN BILLING uit Karlsruhe. Naast de plattegronden geven de 52 afb. die bij den tekst zijn gevoegd een duidelijk beeld van het uit- en inwendige van dit gebouw zoowel in zijn vormen als in zijn kleuren. Volledigheidshalve wordt door één reproductie ook het stadhuis in het stadsbeeld vertoond.

Architectura Nr. 10. Verslag ledenvergadering (adres (in zake Dambebouwing). Utrechtsche club (voordracht van C. VAN STRAATEN JR. over de Mariakerk en kloostergang). Wandschilderkunst, door WALTER VAN DIEDENHOVEN.

Bouwkundig Weekblad Nr. 10. De algemeene vergadering 21 en 22 Mei (verkiezing Hoofdbestuur, commissie van arbitrage en voorstellen). Jaarverslag afdelingen. Ontwerp voor een bibliotheek (met afb.), van D. MEINTEMA. Een kolossaal beeld van gewapend beton (met afb.). Verwarming en ventilatie van scholen, door F. G. UNGER. Een russische woningwet, door J. L. B. KEURSCROT. Vereeniging en splitsing van functiën bij Middeleeuwsche stedelijke gebouwen, door Dr. S. P. HAAK (vervolg).

De Opmerker Nr. 10. Gent (met afb.). Verslag verg. Friesche bouwkring te Leeuwarden.

PRIJSVRAGEN, EXAMENS EN TENTOON- STELLINGEN

J. H. Leliman-prijsvraag.

De jury in zake de prijsvraag voor een ontwerp kunstnijverheids-museum, heeft den eersten prijs toegekend aan het ontwerp „Wajang“, waarvan de inzenders zijn de heeren F. J. KUBATZ te Amsterdam en H. S. MERTENS te Oosterbeek.

De tweede prijs werd verdeeld over drie ontwerpen, ingezonden onder de motto's: Sans peur et sans reproche“, „Lelie“ en „Ebbv“.

DE BOUWWERELD

RED.: J. H. W. LELIMAN B.-I.

AMSTERDAM.

UITGEVER: F. VAN ROSSEN

BILLIJKHEID OF WILLEKEUR?

Schrijf nooit in naar eenig werk onder particuliere directies, tenzij

A. Alle geschillen worden onderworpen aan arbitrage.

B. Werkstakingen en uitsluitingen worden erkend als force majeure.

„De Aannemer” 12 Maart 1912.

Bovenstaande waarschuwing, gedrukt met koeien van letters, prijkend op de eerste bladzijde van „De Aannemer” van 12 Maart, is naar alle waarschijnlijkheid niet ontsproten aan het uitsluitend initiatief der Redactie. De lezer zal haar ondanks het gemis eener onderteekening beschouwen als eene officieuze aanmaning van het Bondbestuur en als het voorspel eener officiële.

Voorzoover het den wensch naar arbitrage betreft, kan zeker op vrij algemeene instemming worden gerekend, al mag niet worden ontkend dat het arbitragebeginsel bij zijne toepassing toch niet geheel en al zonder schaduwzijden is gebleken.

Terwijl echter dat beginsel nog volstrekt niet algemeen is aanvaard, wordt nu door de aannemers zelf reeds eene uitzondering bedongen. Dat is eene inkonsekventie. Waarom nu juist sub B geschillen die over werkstaking en uitsluiting ontstaan, worden onttrokken aan de arbitrage welke onmiddellijk te voren sub A voor alle geschillen werd geëischt, is moeilijk anders te verklaren dan als eene uiting van willekeur. De nederlandsche aannemers, wier organisatie opbloede door het rechtmatig verzet tegen dien willekeur, zouden in hun toenemend machtsbesef toch niet neiging gevoelen de blaadjes te verhangen? Zeer teekenend is in ieder geval dat de voorgestelde maatregel zich slechts keert tegen particuliere directies. Dat is dus blijkbaar de grens welke de stellers der waarschuwing zich voor de volgzzaamheid hunner lezers hebben gedacht. Hooger op te gaan, lijkt hen ongeraden.

Niemand die een elementair gevoel voor billijkheid bezit, bouwheer noch directie, zal een aannemer aansprakelijk stellen wanneer eene werkstaking die uitbreekt geheel buiten zijn toedoen hem in de onmogelijkheid brengt aan zijne kontraktueele verplichtingen te voldoen. De bepaling trouwens, dat alle geschillen aan arbitrage onderworpen zijn, dus ook die welke voortspuiten uit werkstaking of uitsluiting, vrijwaart den aannemer bovendien tegen onredelijke toepassing van boetebepalingen.

Maar om nu, gelijk in de aangehaalde clause geschiedt, kortweg elke werkstaking en elke uitsluiting zonder eenige uitzondering tot overmacht te bestempelen — natuurlijk in de nevenbedoeling dat de opleveringstermijn met haar duur wordt verlengd — en zulks onverschillig of zij algemeen dan wel partiëel is, of zij alle vakken betreft dan wel enkele, of zij al dan niet erkend is door de wederzijdsche organisaties, of zij van aannemerszijde had kunnen zijn voorkomen of door deze is uitgelokt, of haar werking kan worden verzwakt zoo niet opgeheven, dat kan niet anders worden bestempeld dan als een daad van grove willekeur. Eene andere kwalifikatie is niet wel mogelijk. De aannemer moet ook op dit punt bij eventueel geschil tusschen hem en zijn bouwheer de uitspraak eener arbitragecommissie durven aanvaarden. Door deze à priori te weigeren, erkent hij de mogelijkheid van schuld terwijl hij tevens zich aan hare gevolgen onttrekt en deze aan anderen op de schouders legt.

Die anderen zijn de aanbesteders.

Zooals deze kwestie nu volgens het in den aanhef geciteerde advies zou worden geregeld, is steeds de bouwheer bij eenig arbeidsconflict zeer beslist in het nadeel. Hij is aangewezen als de dupe der historie. De aannemer immers zal nu bovendien niet de minste prikkel hebben om een door het conflict ontstaan tijdsverlies zooveel mogelijk in te halen. Hij zal evenmin een prikkel hebben om, door te trachten zich elders van werkkrachten te voorzien, zijn verplichtingen na te komen. Hij kan wachten niet alleen, maar bovendien zoo hij dit wil en de omstandigheid gunstig schijnt ten koste van den aanbesteders eene onbillijke krachtsproeve met zijne werklieden aangaan.

Zéér wel is voorts het geval denkbaar dat een aannemer die zich bewust is door eigen verzuim ten achter te zijn met eenig onderdeel, de schade poogt in te halen door in eenig ander vak een conflict uit te lokken en daarvan gebruik te maken om bij te werken in de andere. Is dat niet de bedoeling, dat men dan den wensch duidelijker formuleere.

Er zijn werkstakingen die van geen invloed zijn of althans niet behoeven te zijn op een werk. Zullen die toch recht geven op verlenging der opleveringstermijn? In dit verband zij bijv. gewezen op eene alleszins billijke besteksbepaling waaronder nog dezer dagen door vele lezers van „De Aannemer” en leden van den N. A. B. werd ingeschreven op een belangrijk werk (circa 4 ton)

voor de Mij. tot het verkrijgen van eigen woningen te Amsterdam. Volgens deze bepaling wordt geheel onafhankelijk van eenige boetebepaling bij geschil betreffende de te late oplevering door eene speciale commissie nagegaan welke schade de aanbesteder door de werkstaking kan hebben geleden en in welke verhouding deze door hem en den aannemer moet worden gedragen. Het kan aldus zeer wel blijken dat er geene schade door den aanbesteder geleden is en de aannemer mitsdien geheel vrijuit gaat.

De aannemers richten zich met deze actie intusschen minder tegen de directies dan wel tegen het bouwend publiek. En als dit zich van de beteekenis der kwestie voor zijn belang gaandeweg bewust wordt, is het zéér de vraag of het de dupe van het eigenbelang en het tyrannieke optreden der aannemers zal willen blijven. Het zal er niet in berusten dat de aannemer alles naar zich toe haalt.

Tot zekere hoogte kan de nieuwe regeling den architect dus vrijwel koud laten. Immers, vereenigt

zijn principaal zich met het aangename vooruitzicht dat hij zonder eenig recht noch eenige mogelijkheid om ook zijne belangen behartigd te zien, de aangewezen dupe wordt van de conflicten tusschen zijn mede-kontraktant en diens werklieden; aanvaardt hij dat de aannemer desgewenscht zonder eigen risico en ten koste van den bouwheer zijn persoonlijke belangen kan najagen, welnu, dan heeft de architect er zich ook niet tegen te verzetten. Maar uit eigen beweging kan hij zijn principaal eene dergelijke oplossing als thans in „De Aannemer” wordt aanbevolen bezwaarlijk voorstellen.

Blijkt echter het vermoeden juist dat het doordrijven der „force-majeure”-clausule het aantal aanbestedingsconflicten doet stijgen, dan zal ook de reactie niet lang kunnen uitblijven. Eventueel machtsmisbruik zal in casu geen blijvend succes behalen. Het verbroken evenwicht tusschen de wederzijdsche belangen van bouwheer en aannemer zal dan herstelling vragen en deze vinden. Daarvoor bestaat meer dan één weg.

D. E. WENTINK. INSPECTEUR VAN DE VOLKSGEZONDHEID. DE BOUWVERORDENING EN HET WONINGVRAAGSTUK

(Vervolg.)

Onvoldoende regeling van de hoogte der bebouwing.

an nog veel meer belang voor het bereiken van dit resultaat, zijn de voorschriften, welke de hoogte der bebouwing regelen. De bepalingen daaromtrent welke men in de thans bestaande verordeningen aantreft, zijn echter zoo verregaand onvoldoende, dat zij de bedoeling van den Wetgever n.l. verbetering van de Volkshuisvesting, volkomen verijdelen, in zulk eene mate zelfs, dat daardoor de verordeningen ten opzichte van die verbetering, niet veel meer dan een paskwil zijn geworden.

De ongunstige invloed van de factoren, waarin meer en meer de voornaamste oorzaak van het woningvraagstuk gezocht moet worden, wordt door de bestaande hoogtebepalingen niet alleen geheel vrij gelaten, doch zelfs gesteund.

Het bewijs van deze stelling wordt geleverd door den bouw welke de bebouwing der grootere steden met toenemende bewerking begint aan te nemen en in vele gevallen reeds heeft aangenomen.

In de thans reeds zeldzaam voorkomende gevallen, waar eene bebouwing, hetzij dat deze een groote stad, een kleine stad, een dorp of een gehucht vormt, nog niet of nog niet in beduidende mate door de bouwgrondspectatie misvormd is, kan men zien, dat het profiel der bouw meer of min de doorsnede van een afgeknotten kegel te zien geeft. De hoogste gebouwen treft men aan in het centrum, naar buiten toe neemt de bebouwing, zoowel in hoogte als in dichtheid af; op den uitersten rand treft men nog maar verspreide groepen en eindelijk nog maar alleen

staande lage gebouwen aan. Van een stedelijk karakter neemt de bebouwing geleidelijk een landelijk karakter aan. (Fig. 3.)

Zoo was het vroeger, althans in plaatsen welke niet door muren zooals de oude vestingsteden omringd waren.

Als een der meest leerzame en mooie voorbeelden van eene natuurlijke ontwikkeling eener bebouwing zooals boven geschetst, kan b.v. op het oogenblik nog op die van Hilversum gewezen worden.

Thans vertoont in de meeste gevallen de bebouwing, vooral die van de groote stad, waar de bouwgrondspectatie practisch ongebreideld haar invloed doet gevoelen een geheel ander beeld.

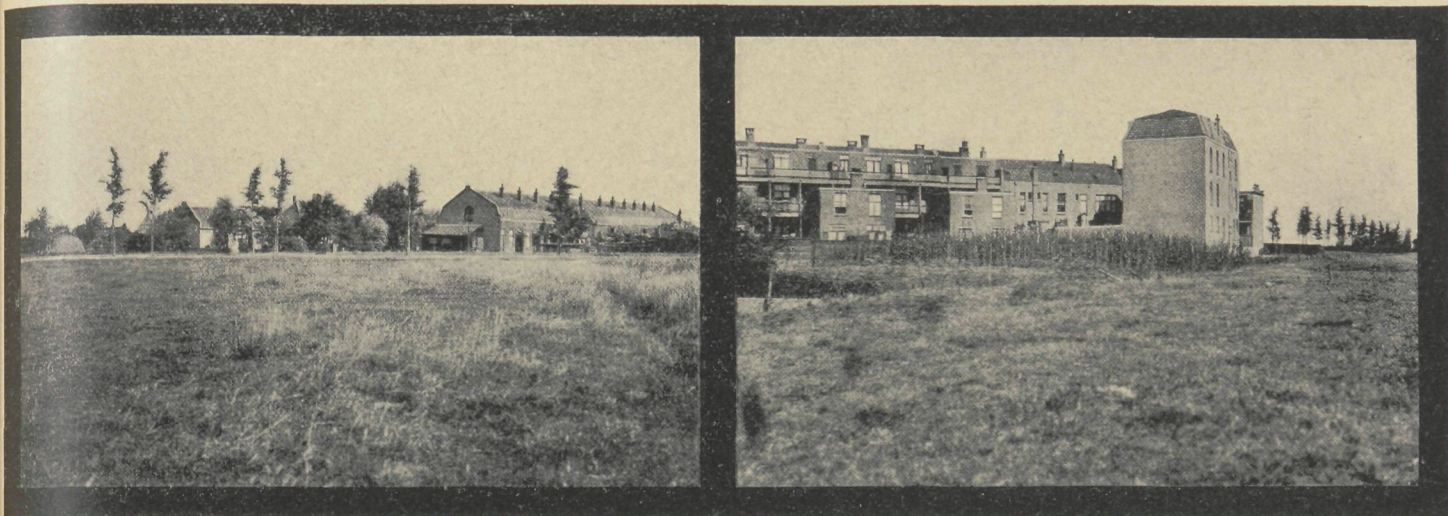
In plaats van met lage verspreid staande gebouwen te eindigen, eindigt de bebouwing daar botaf in het weiland, waarin nog het vee loopt, met woonkazernes, ware menschenpakhuizen van vier en vijf verdiepingen hoog. De provinciestad wordt meer en meer omheind met een ring van gebouwen van twee en drie verdiepingen. Deze onnatuurlijke toestand, althans het voortduren er van, is een onmiddellijk gevolg van de onvoldoende wijze, waarop de hoogte der bebouwing geregeld is. Hoe is die hoogte geregeld? In eenige gelukkig niet talrijke gevallen heeft men bepaald, dat de hoogte der bebouwing hoogstens gelijk mag zijn aan een en een kwart of van een en een half maal de straatbreedte.¹⁾ Op welke theorie dergelijke eischen gebaseerd zijn, ligt in het duister. Waarschijnlijk heeft

¹⁾ Leeuwarden b.v. laat toe een gebouwhoogte gelijk aan tweemaal de straatbreedte. Maastricht, Amersfoort, Rheden, Leersum, Dommelen een gebouwhoogte gelijk aan anderhalf maal de straatbreedte. Driebergen een gebouwhoogte gelijk aan een en een kwartmaal de straatbreedte.

FIG. 3. OP DEN BUITENRAND DER BEBOUWING VAN DE PROVINCIESTAD

VOORHEEN

THANS

men in het geheel geen theorie gehad en is men maar willekeurig tewerk gegaan. In elk geval is dit eene regeling, waarvan het maar beter is geheel te zwijgen. In verreweg de meeste gevallen echter hebben de ontwerpers der voorschriften wel een theorie gehad. Zij hebben zich namelijk laten leiden door de theorie van den lichtinval. Bekend mag worden geacht, dat men vrij algemeen aangenomen heeft, dat een gebouw voldoende toevoer van licht en lucht ontvangt, wanneer de lichtinval onder een hoek van 45° kan plaats hebben. Deze theorie als grondslag nemende heeft men bepaald, dat een gebouw gemeten tot aan den voet van het dak niet hoger mag worden opgetrokken, dan tot eene hoogte gelijk aan de straatbreedte, terwijl het dak terug moet vallen onder een hoek van 45° . Bij eene straatbreedte van 12 M. mag dus ook de gebouwhoogte 12 M. bedragen.¹⁾

Oppervlakkig beschouwd schijnt de aangeduide lichtinvalstheorie als basis voor de hoogtevoorschriften zeer juist en aannemelijk. Het is ook niet te ontkennen, dat zich talrijke gevallen kunnen voordoen, waarin de

¹⁾ „Baumeister Städtisches Strassenwesen“ blz. 39.

toepassing van die theorie zeer nuttige diensten kan bewijzen.

Inderdaad is echter, zooals de uitkomsten aantoonen, ten opzichte van de verbetering van de volkshuisvesting die theorie, in het algemeen genomen, de meest ongelukkige grondslag, welke men voor de hoogtevoorschriften heeft kunnen kiezen en hoe eerder men daarvoor een andere basis tracht te vinden, hoe beter.

Om verschillende redenen is dit zoo. Bij de neiging toch welke bestaat, zoowel bij de overheid als bij de overige helft der menschheid om de geëischte minima als norm te beschouwen, verkrijgt men met de bestaande voorschriften geen verbeterden of goeden toestand, doch hoogstens een toestand, welke juist grenst aan het onvoldoende, en ontstaat eene bebouwing, waarin de bewoners niet dan bij toeval meer licht en lucht ontvangen, dan in uiterste het geval toelaatbaar is.

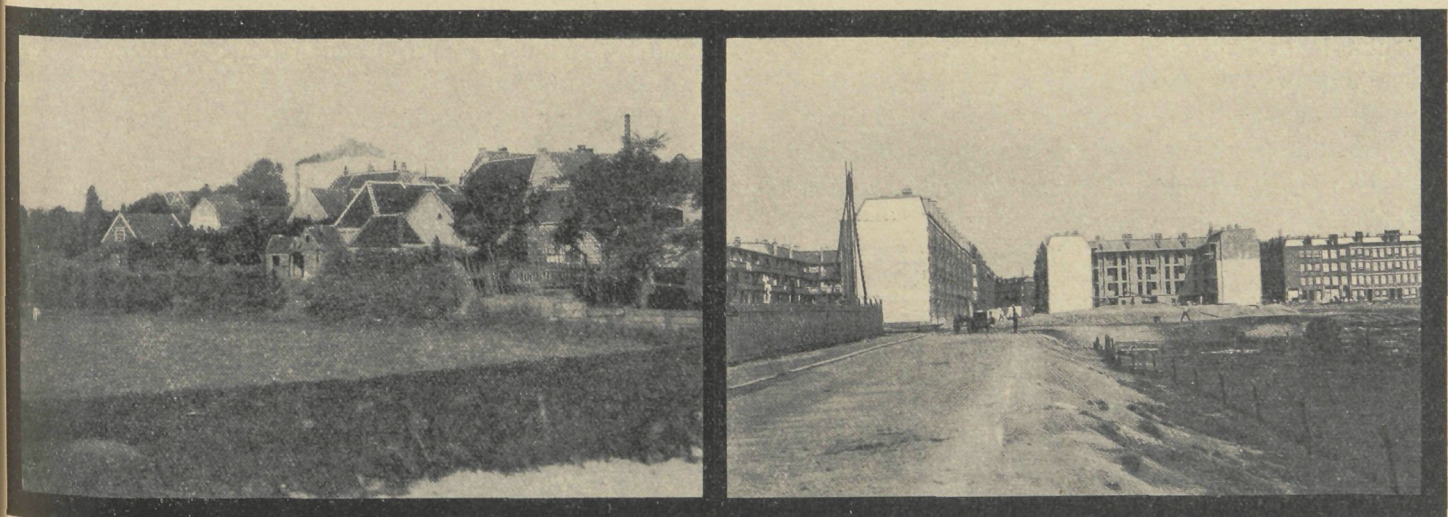
Bovendien is er nog een ander en meer ernstig bezwaar tegen het gebruik maken van de lichtinvalstheorie.

De ontwerpers der hoogtevoorschriften schijnen n.l. niet bekend geweest te zijn met den grooten factor welke tegenwoordig bijna uitsluitend den groei en de

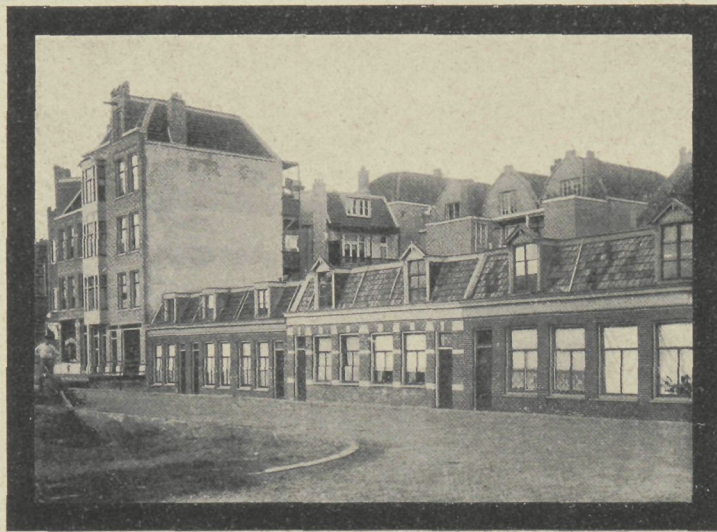
FIG. 3. OP DEN BUITENRAND DER BEBOUWING VAN DE GROOTE STAD

VOORHEEN

THANS

■ ■ ■ FIG. 4. VERHOOGING VAN HET BEBOUWINGSPROFIEL DOOR OPEENSTAPELING VAN WONINGEN ■ ■ ■

ontwikkeling van de bebouwing beheerscht, een factor, welke zoo uitdrukkelijk op den voorgrond, overal waar eene eenigszins beduidende toeneming van de bebouwing plaats heeft, dat het onbegrijpelijk is, hoe men dien voorbij heeft kunnen zien,

Het blijkt echter, dat men met dien factor zoo weinig rekening heeft gehouden, alsof de ontwerpers op een andere nog niet ontdekte planeet woonde en die planeet op heden nooit verlieten.

De factor, welke hier bedoeld wordt, is de invloed der bouwgrondspectatie, het speculatieve kapitaal, waarmede alle grond, welke maar eenigszins nu of in de toekomst voor bouwterrein in aanmerking kan komen, belast is.

De druk, welke door deze met den dag toenemende belasting wordt veroorzaakt, is zoo groot en is zoo onweerstaanbaar, dat bouwers tegen wil en dank gedwongen zijn steeds te zoeken naar middelen om de productiviteit van den grond te verhoogen ¹⁾.

Het bebouwingsprofiel, d.w.z. het profiel van het gebouw waarmede een stuk grond bebouwd is, geeft aan in welke mate die grond is productief gemaakt, of in andere woorden gezegd, het bebouwingsprofiel drukt de productiviteit van den grond uit.

Wanneer de productiviteit uitgedrukt door het profiel der kleine woning, niet meer voldoende is in verhouding tot den druk van de speculatieve kapitaalbelasting op den grond, moet gezocht worden naar een grooter bebouwingsprofiel.

Hoe verkrijgt men dit grootere bebouwingsprofiel? In een aantal gevallen zal men dit kunnen verkrijgen door eene woning van grooter afmeting te bouwen.

¹⁾ Men leze ook „Iets over de kleine woningwijken-verordening te Utrecht” in „De Tijdspiegel” van Februari 1910, en „Het woningvraagstuk en de Grondspectatie” in het „Bouwkundig Weekblad” van 1908.

De vraag naar groote woningen is in ons land zeer beperkt. Ruim 90 % der bevolking van Nederland woont in wat men gewoonlijk noemt kleine woningen. Naar deze woningen is dus de meeste vraag en hiervan zal, dan ook steeds het grootste aantal dienen te worden gebouwd.

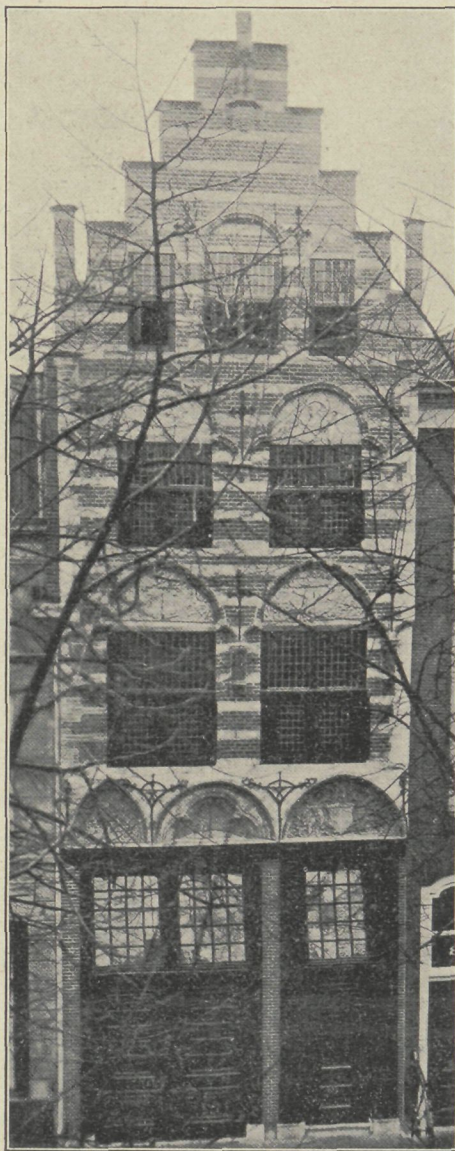
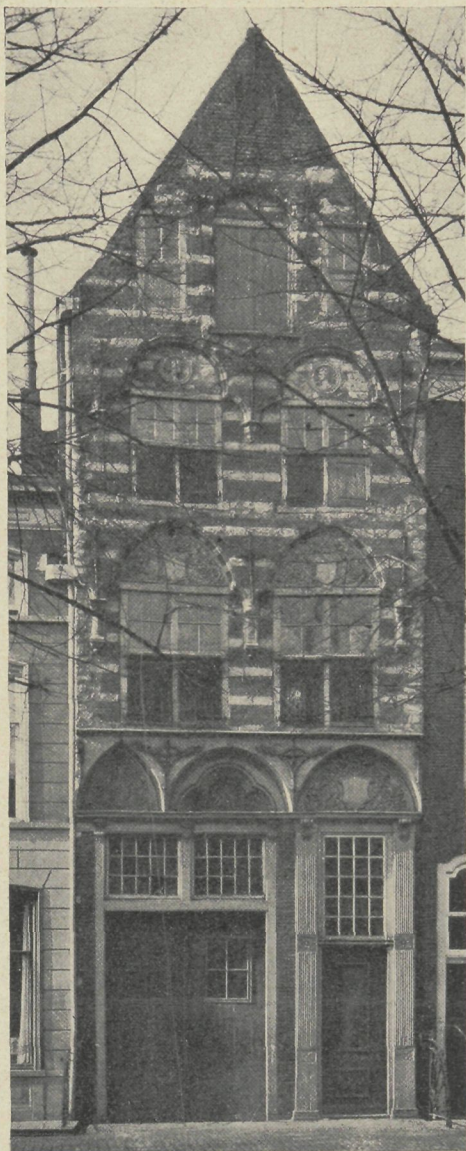
Wordt dus door den op den grond rustenden kapitaaldruk een bebouwingsprofiel geëischt hetwelk dat van de kleine woning overschrijdt, dan schiet er niets anders over dan in dat profiel meerdere dergelijke woningen onder te brengen. Het bebouwingsprofiel kan zich door verschillende voorschriften der bouwverordening slechts in eene richting beduidend vergrooten, n.l. in de hoogte. Wil men dus in dit profiel meerdere woningen onderbrengen, kan men dit slechts doen door deze boven elkander te plaatsen, door de woningen op te stapelen. En daaraan heeft blijkbaar bij het ontwerpen der bouwverordeningen niemand gedacht! In de kleine provinciesteden ziet men reeds twee woningen boven elkander, in groote steden is men met die opeenstapeling reeds gevorderd tot vier woningen.

Op deze wijze is het menschenpakhuis, meer bekend onder den naam van woonkazerne, ontstaan. Vier woningen boven elkander is reeds slecht genoeg, het door de bouwverordening toegestane bebouwingsprofiel belet echter niet dit getal nog te vergrooten. Treft men al eens eene bepaling aan, welke het bouwen van meer dan vier woningen boven elkander belet, dan kan het bebouwingsprofiel toch nog vergroot worden, door de onderste ruimten voor andere dan woondoeleinden te gebruiken, door er desnoods winkels, werk- of bergplaatsen van te maken.

De huidige bouwverordening laat dus door de onvoldoende hoogte-voorschriften eener althans voor de Nederlandsche verhoudingen, bijna onbeperkten groei toe.

(Slot volgt.)

OUDE TOESTAND

RESTAURATIE

De restauratie van het welbekende huis „De Hantboogh” te Delft, Koornmarkt 81, is onlangs voltooid. Het Bestuur der Verfraaiingsvereeniging „Delfia” heeft daarin aanleiding gevonden den eigenaar, de heer H. RODENBURG — die ook de kosten zelf droeg — bij wijze van dank voor zijne bemoeiingen en zorgen bijzonderen dank te betuigen en hem ter blijvende herinnering eene op perkament gekalligrafeerde oorkonde aan te bieden. De leiding der herstelling geschiedde door den heer RODENBURG zelf, terwijl het ontwerp werd opgemaakt in overleg met de afdeling Kunsten en Wetenschappen van het Dep. van Binnenl. Zaken, die verschillende gegevens en teekeningen heeft verstrekt. Deze afdeling had trouwens reeds vroeger, voor dat het huis nog in eigendom aan den heer RODENBURG was overgegaan, hem meermalen op het groote belang van den gevel gewezen. Het dreigend gevaar dat dit uiterst fraaie gedenkteeken nog eens aan Delft zou ontvallen is weliswaar thans, en waarschijnlijk voorgoed afgewend maar het heeft zijne bekoring ingeboet.

Bijzondere dingen zijn bij de herstelling niet aan

den dag gekomen en buitengewone archaeologische moeilijkheden hebben zich niet voorgedaan omdat, mocht al soms aan de ééne zijde van den gevel het een of ander detail verdwenen zijn, dit toch in den regel aan den anderen kant nog voldoende herkenbaar was.

Van het middengedeelte van den gevel is het baksteen- en beeldhouwwerk, met uitzondering van eenige vervangen hoekblokken geheel oud. Ramen en luiken werden naar de oude modellen vernieuwd, voor de vensters is het oude glas opnieuw in lood gevat. De eigenlijke restauratie beperkt zich in hoofdzaak tot den herbouw van den topgevel — die waarschijnlijk bij de Delftsche buskruitontploffing van 1664 beschadigd en toen in eenvoudigen trant hersteld was — waarvoor in den bestaanden top aanwijzingen werden gevonden. Nieuw, met uitzondering van de kleine deur, is ook de onderpui. Deze is het zwakke punt in het geheel doordien hier geen organische aansluiting bij den bovengevel bereikt is, welke toch ongetwijfeld zal bestaan hebben.

Ter waardeering van het met deze restauratie bereikte resultaat drukken wij naast elkander af de afbeeldingen van vóór en na de restauratie.

1654

HEEMSCHUT

De gemeente Nijmegen tegen de reclame. In zijn vergadering van 9 Maart 1912 heeft de raad der gemeente Nijmegen de volgende bepaling aan de politieverordening toegevoegd:

„Het is verboden op van den openbaren weg zichtbare wijze, op of boven de daken, of tegen de voorzijden of achterkanten van gebouwen of op open plaatsen, tot gebouwen behorende, reclameborden of andere voorwerpen, bestemd of gebezigd voor reclame, aan te brengen, te plaatsen, te bevestigen of te hebben.”

Men moet afwachten of deze bepaling door het hooger gezag zal worden goedgekeurd.

GEMENGDE BERICHTEN

AMSTERDAM. De Dambouwing houdt nog steeds de architectengemoederen in opstand. Het verbaast ons niet. „De Bouww.” stond steeds zeer sceptisch tegenover het eind-resultaat en heeft er aanstonds op gewezen dat de destijds uitgeschreven plattegronden-prijsvraag geene voldoende waarborgen gaf. Men was toen hooger gestemd dan wij en onze herhaalde bemerkingsen vonden geen weerklank toen het nog tijd was.

De, zonder naam van een ontwerper aangekondigde hôtel-café-restaurant-plannen op de — niet aan de gemeente toebehoorende — terreinen tusschen Kalverstraat en Rokin hebben nu de vrees verlevendigt dat de a. s. Dambouwing aan het nageslacht geen gunstig beeld onzer hedendaagsche bouwkunst zou overleveren. In architectenkringen wordt nu de wensch geuit „dat het gemeentebestuur den architect voor elk geval afzonderlijk, door een openbare of besloten prijsvraag zal doen aanwijzen” (o. a. J. GRATAMA, zie „Hbl.” 16 Maart). De gemeente mist die macht natuurlijk ten aanzien van de terreinen welke haar niet in eigendom toebehooren en het is o. i. beneden hare waardigheid zoodanige dwang langs een omweg uit te oefenen. Bovendien is het nu voor de zwerende onderhandelingswaaran telkens geruchten gaan, waarschijnlijk te laat. De gemeente had moeten beginnen met het doen ontwerpen van een bindend architectuurstelsel, al kan dat ook, blijkens de te Londen met NORMAN SHAW's ontwerp voor Regent-Street opgedane ervaring, eene zeer bedenkelijke zijde hebben.

Er is echter een ander bezwaar tegen afdgedwongen prijsvragen. Partikulieren die een bod op de bedoelde terreinen deden, baseerden dat natuurlijk op een ontwerp en de daaruit voortvloeiende begroting. Zullen zij bereid gevonden worden al dien vóór-arbeid op losse schroeven te zetten en den door hen gekozen vertrouwensman alsnog te doen vervangen door een prijswinnaar? Of zal de prijsvraag beperkt zijn tot het aankleeden der door een ander ontworpen plannen? Het een nog het ander beantwoordt aan de eischen der collegialiteit.

De Raadhuis-Dam-Commissie in wier handen de bouwplannen gesteld worden, kan, zoo zegt men, van een middelmatig ontwerp geen goed kunstwerk maken. Wij gelooven echter dat, wanneer men in het instituut eener zoodanige schoonheidscommissie geene voldoende waarborgen ziet, de eenige weg zou zijn het gemeentelijk Damterrein aan bebouwing door partikulieren te onttrekken, en het voor openbare gebouwen te bestemmen, of wel alsnog door eene openbare prijsvraag van gemeentewege eene bindende architectuur vast te stellen, maar dan niet voor elk geval afzonderlijk, maar voor de geheele bebouwing als een gemeenschappelijk geheel beschouwd.

Of echter het desavoueren eener uit welbekende architecten (Dr. CUYPERS, MUYSKEN en BERLAGE) bestaande schoonheidscommissie, of de kritiek op door evenzeer welbekende architecten opgemaakte en door de commissie aanvaarde Bijenkorfen Groote-Club-ontwerpen, of het aan de groote klok hangen van onderlinge oneenigheid het aanzien en het gezag van den architecten-stand kunnen bevorderen, is zeer de vraag. Edoch, architecten schijnen nu eenmaal slechte tactici te willen zijn.

'S GRAVENHAGE. De inrichting van het Min. van Buitenl. Zaken heeft blijkens het afd.-verslag der 2e Kamer aanleiding gegeven tot eene door „verscheiden” leden geuiten wensch om met name de representatieve vertrekken niet schriel op te vatten. Een dergelijke wensch is in onze 2e kamer te zeldzaam dan dat zij niet de bijzondere aandacht verdiende!

Voorts wees men op de wenschelijkheid, dat het meubilair in overeenstemming zij met den stijl van het gebouw. In het

belang dier overeenstemming ware de hulp van een kundig architect in te roepen.

Niet duidelijk blijkt uit het verslag of deze zinsnede eene kritiek inhoudt op den Rijksbouwmeester, die de restauratie van het gebouw leidt, of wel op een eventueel voornemen van het Departement om de inrichting op eigen houtje te bezorgen.

„Eenige” leden verklaarden met groot leedwezen te hebben vernomen, dat men bezig is in een der fraaiste vertrekken van het gebouw in ruime mate namaak-marmer aan te wenden en drongen er met kracht op aan, dat op die wijze niet zou worden voortgegaan.

Waarschijnlijk is hier bedoeld op de groote zaal, welke, zoo wij ons wel herinneren, een laat-empire karakter vertoont, waarbij het gebruik van kunstmarmer — dit moge in beginsel niet wenschelijk zijn — zeker te verdedigen is.

VLISSINGEN. De toren van de St. Jacobskerk. Door de raadsleden A. STAVERMAN en W. L. HUSON is ingediend een voorstel „de spits van den St. Jacobstoren te doen herbouwen naar een nieuw ontwerp in harmonie met den onderbouw en de aangrenzende kerk”. In beginsel heeft dit voorstel onze volkomen instemming. (In het „Bouwk. Weekbl.” gaat een korrespondent, blijkbaar het voorstel verkeerd lezend aldus: „met den onderbouw van de bestaande kerk” er o. i. zeer onredelijk tegen te keer). Edoch dat de genoemde raadsleden ter uitvoering van dat beginsel B. en W. willen uitnoodigen „aan een nader aan te wijzen architect op te dragen een of meer ontwerpen in bovenbedoelden zin te vervaardigen” lijkt ons minder gelukkig. Veeleer zou o. i. aangewezen zijn een prijsvraag te doen uitschrijven. Die zou voor het moeilijke probleem ongetwijfeld meer kans voor wél geslaagde oplossingen bieden dan de opdracht aan één persoon, al is deze nog zoo begaafd. Ook in het door ons geciteerde voorbeeld van den bouw van een toren van de kathedraal in Freiberg (zie „Bouww.” 1912 blz. 2) is dat geschied.

Het denkbeeld van herbouwing gewapend beton schijnt intusschen nog niet prijsgegeven. Er moet eene contra-enquête zijn gehouden. Van het resultaat is nog niets naders bekend dan dat „vele deskundigen” zich vóór de gew. beton-konstruktie zouden hebben uitgesproken. En daarbij in de 16de eeuwse vormen? Want hierin is het zwaartepunt van de vraag gelegen. Eenige inwoners van Vlissingen zetten eene adresbeweging op touw om aan het voorstel STAVERMAN-HUSON adhaesie te betuigen en aan te dringen dat, gezien de door den heer STAVERMAN ingewonnen adviezen (zie „Bouww.” 1912, blz. 32) in geen geval gew. beton zou worden toegepast. Ons dunkt dat het zaak der architecten is, die beweging alsmede het voorstel STAVERMAN-HUSON krachtig te steunen.

ZAANDAM. De bebouwing van het Damplein werd in de Raadszitting van 29 Febr. l. l. een maand aangehouden. Het schijnt echter dat de oplossing uitsluitend afhankelijk zal blijken van finantieele overwegingen.

Geene aandacht wordt geschonken aan de, niet in geldswaarde om te zetten ideëele beteekenis van een fraai stadsgedeelte. Zeer duidelijk komt zulks uit in eene beschouwing in het arbeiders weekblad „De Voorpost” welks Redacteur, de heer J. E. W. DUYX, tevens Raadslid is. Wij ontleenen daaraan eenige cijfers.

De Dam heeft aan de gemeente gekost f 150.000. Door verschillende baten kan dit verminderd worden met f 92.000. Er blijft dus over aan kosten f 58.000.

„De Voorpost” gaat nu aan het cijferen en komt, uitgaande dat er 4000 M². bouwterrein van verschillende waarde aan den man te brengen is, tot het resultaat dat het voornemen om den Dam op de door de Mij. t. Bev. der Bwk. voorgestelde wijze gedeeltelijk te bebouwen aan de gemeente een verlies zou berokkenen van bijna 2 ton.

Dat zou alleen juist kunnen zijn, indien het op den weg der gemeente zou liggen, uit den Dam een slaatje te kloppen. Veeleer ligt een andere berekening voor de hand, zoo men uitgaat van een ruimer inzicht bij de gemeentelijke grondpolitiek n. l. dat het finantieele belang der gemeente verantwoord is zoo bij de beste oplossing de kosten gedekt zijn.

Wij zagen dat de Dam thans f 58.000 aan de gemeente kost. Men kan veilig rekenen dat de kosten van aanleg en jaarlijksch onderhoud van eenig plantsoen (dat door B. en W. te ruim geschat werd op resp. f 5000 en f 1600) kunnen bekostigd worden uit de huuropbrengst van een ververschingspaviljoen op het Damplein. Een met boomen beplant plein immers eischt niet zulke kosten. Wordt nu de bebouwing zoodanig geregeld dat het terrein circa f 60.000 kan opbrengen dan is de gemeente schoon uit, en blijft de Dam grotendeels onbebouwd.

Dat bedrag van f 60.000 is zeer gemakkelijk bereikt.

Immers in het plan der Mij. tot Bev. der Bwk. ter gedeeltelijke bebouwing van de Dam is een blok opgenomen dat volgens de cijfers van „De Voorpost” zeker een waarde van ± f 40.000 vertegenwoordigt, terwijl in dat plan naast de sociëteit bovendien een blok van f 15.000 ter bebouwing is aangewezen

Rekent men nu dat er niet het minste bezwaar bestaat het eerstbedoelde blok te vergrooten, terwijl de vrije ligging aan het plein de prijzen zal verhoogen, dan blijkt dat de gewenschte opbrengst van f60.000 spoedig bereikt is. Wat de Dam meer opbrengt, is een tijdelijk finantieel voordeel, maar eene blijvende ideëele schade.

„De Voorpost” stelt nu wel tegenover elkaar 't noodige (een brug over de Achterzaan à f50.000) en 't aangename (een Damplein), maar het is o. i. niet juist aan het eerste, het laatste op te offeren. Een fraaie stadsaanleg is niet alleen aangenaam, maar ook nuttig en noodig — en in indirecten vorm rentegevend! — en dat geldt zeker in het bijzonder voor „De Dam” die bij de voorgestelde bebouwing onpraktisch belooft te worden. Die fout zou nooit hersteld kunnen worden.

Als echter de gemeente Zaandam nu per se tot de laatste M² grond produktief wil maken, dan nog blijkt het voorgestelde plan eene mislukking uit aesthetisch oogpunt. Men make dan ten minste een plan van aanleg dat op zich zelf beschouwd, aan redelijke schoonheids-eischen voldoet, en in verband met toezicht op de bebouwing, de gelegenheid biedt tot het ontstaan van een kernachtig en typisch stadsbeeld. Daaraan zijn toch zeker geene meerdere kosten verbonden. Zaandam heeft in de laatste jaren reeds zóó veel van zijne eigenaardige- en eertijds wereldberoemde schoonheid verloren, dat het waarlijk hoog tijd is niet alleen het bestaande te bevestigen, maar daarnevens voor aanvulling te zorgen.

ZWOLLE. Het Reventer. Ter uitvoering van het Raadsbesluit van 22 Jan. j.l. betreffende de stichting van een nieuw raadhuis stellen B. en W. thans voor het Reventer te verbouwen tot Handelsschool. Het middeleeuwsche monument waarover eenige jaren geleden zoo veel te doen was, wordt dus niet gesloopt. Als het door zoo ingrijpende wijziging van bestemming nu maar niet van den regen in den drop komt.

De Eerste Ned. Papierstucc-fabriek v/h Bennowitz & Co. te Amsterdam heeft naar aanleiding der door haar uitgevoerde gevelbekleding van het Ned. Paviljoen op de Int. Tentoonstelling te Roubaix 1911 de gouden medaille verworven.

BOEK EN TIJDSCHRIFT

De hedendaagsche stedenbouw door Mr. J. P. Fockema Andreae, Wethouder der gemeente Utrecht. — Utrecht. H. DE VROEDE. 1912. (Circa 100 blz. en 85 afb. op losse platen in portefeuille. Prijs f6.—)

De aesthetiek van den stedenbouw is ten onzent aan de orde. Men beseft en betreurt vele tekortkomingen van vroeger en er is een streven om herhaling te voorkomen. Het is ongetwijfeld een verblijvend verschijnsel zoo een lid van een college van B. en W. zich door de overweging van kwesties betreffende stadsverbetering en uitbreiding, geroepen gevoelt tot eene opzettelijke studie van het vraagstuk van stedenbouw. Dat is, en op degelijke wijze, gedaan door den utrechtschen Wethouder Mr. J. P. FOCKEMA ANDREAE, die van zijne belangstelling in architectonische vraagstukken reeds vroeger getuigde door zijn in „De Bouwwereld” van 1911 overgenomen studie over kloostergangen. Zulks verdient waardeering en navolging.

Zijn jongste geschrift is eene hernieuwde uiting dier belangstelling. Het vraagstuk van den hedendaagschen stedenbouw wordt er weliswaar niet in zijn vollen omvang, noch in al zijn veelzijdigheid beschouwd. Dat zou, als men nagaat hoe volumineuze werken aan het onderwerp gewijd zijn, veel ruimer bestek vragen en bovendien een werk uitlokken dat

mogelijk slechts in den kleinen kring van deskundigen een debiet zou vinden. Wellicht echter hadden toch sommige mededeelingen van meer historischen aard kunnen zijn ingekrompen ten bate van beschouwingen van zuiver hedendaagsch belang. En hetzelfde geldt voor het afbeeldingenmateriaal, waarbij — 'tgeen in een door technici samengesteld werk wel niet zou zijn voorgekomen — plattegronden ontbreken. Dit werk zal in het bijzonder zijn goede diensten kunnen bewijzen aan de velen, die in overeenkomstige positie als de schrijver, bij stedenbouwkundige vraagstukken betrokken zijn. Bij hen zal de belangstelling gewekt worden en het inzicht verruimd, terwijl eene literatuurvermelding dengeen die zich dieper in de omvangrijke materie wil inwerken, een uitstekende handleiding biedt.

Tegenover die beteekenis vallen eenige kleine bemerkingen weg. Ons trof echter dat bijkans alleen op buitenlandsche literatuur over het onderwerp de aandacht wordt gevestigd. Zulks treft te meer omdat de schrijver tot de slotsom komt dat de nederlandsche stedenbouwer kennis neme van al het schoone dat buiten de grenzen van zijn land is tot stand gebracht en beschreven, doch dat hij vóór alles de nederlandsche voorbeelden bestudeere. Dat is zeer juist gezien. De ontwikkelings-mogelijkheid onzer nationale stedenbouwkunst is nog geenszins uitgeput.

Voorts komt ook de hier levende en groeiende Heemschut geenszins tot haar recht tegenover de als jong en frisch geprezen duitsche beweging. Wij vonden haar zelfs niet genoemd. Van verschillende nederlandsche uitgevoerde of ontworpen plannen van meer of minder beteekenis misten wij beschrijving of afbeelding. Dat is jammer, want daarbij zouden meerdere welgeslaagde proeven in den gewenschten trant te vermelden zijn geweest.

Wij wenschen intusschen deze uitgave in veler handen en haar inhoud in veler hoofden. De toekomstige schoonheid van ons land zou er slechts bij winnen. Laat ons daarbij de hoop koesteren dat onze overheidspersonen van een ambtgenoot de lessen aanvaarden waarvoor zij vaak doof blijken zoo een architect ze geeft.

Handleiding voor de versieringstechnieken van het schildersvak door C. P. van Hoek. Bibl. voor Schilders Nr. II. Amsterdam. VAN MANTGEM & DE DOES. 1911. (Prijs bij inteekening f0.85 geb.)

Het nieuwe deeltje van de Bibliotheek voor Schilders behandelt op interessante en duidelijke wijze, door vele plaatjes toegelicht, het schabloneeren, pausen, biezentrekken, stofschildertechniek, reliefschildertechniek, sgraffitotechniek, glaceertechniek, spattechniek en diverse versieringstechnieken. Het lijkt ons — en zulks niet alleen voor vakbeoefenaars in engeren zin — een lezenswaardig boekje, met tal van nuttige wenken.

Charakter-Bauten des Auslandes herausgegeben von Prof. Paul Schmohl Dir. der Kön. Baugewerkschule zu Stuttgart. Geleitwort von Dr. JULIUS BAUM. Frankreich. Stuttgart. W. MEYER-ILSCHEN (f16.25)

Het uitgebreide aantal bouwkundige prentwerken is wederom vermeerderd met een dat hooge eischen bevredigt. Het is een pendant van de Bauformen-Bibliothek. Terwijl deze echter in elk harer deelen zich beperkt tot de volledige behandeling eener enkele stijlperiode als „Romanische Baukunst in Frankreich”, „Architektur und Skulptur der Renaissance in Deutschland” etc., gaan de Charakter-Bauten van ander standpunt uit. Zij zullen land voor land behandelen. Het eerste deel der reeks,

dat aan Frankrijk werd gewijd, geeft een prachtig overzicht van den rijkdom aan meesterwerken uit alle stijlen en tijperken waarop dat land kan wijzen.

H. Fischel. Wiener Häuser. 1 Teil. Verlag BRÜDER ROSENBAUM. Wien—Leipzig. (Prijs 4.80 kronen.)

Dit werk heeft behalve zijn plaatselijke beteekenis tot opwekking van meerder zorg voor de uitingen van vroegeren kunstzin, ook een veel algemeener belang, doordien het in zijn tekst en op een 100-tal platen, een beeld geeft van de bouwkundige ontwikkeling der partikuliere bouwkunst te Weenen gedurende de beide laatste eeuwen. Deze begint sedert, met het eind der 17de eeuw, de vrees voor het Turksche gevaar voor goed ophoudt. Eerst dan ontplooit zich de oude vestingstad. Dan komen krachten en middelen vrij; dan ontstaat ook de lust om te bouwen en weelderig te leven.

Aan paleizen en lustsloten, aan burgerwoningen en tuinhuisen ontwikkelt zich eene architectuur die wonderwel past bij het karakter der Weenske bevolking. De Oostenrijksche opvatting heeft steeds geneigd tot „Gemütlichkeit” en dat blijkt ook hier. Die burgerhuizen hebben eene groote mate van intimiteit en gezelligheid. En daarbij is de architectuur, qua groepeeringszowel als door de onderdeelen, doorgaans fijn van verhouding, goed gevoeld en treffend in zijn eenvoud. Welk een pittoreske binnenhoven, welk een juist gedachte buiten- en tuinhuisjes! Er valt te leeren uit deze afbeeldingen. Daarnaast — doorgaans uit vroeger periode dagteekenend — de pompeuze barokpaleizen van een prins **ENGENIUS** of een vorst **TRAUTSON** of graaf **DAUN**, de welbekende meesterwerken van **FISCHER VON ERLACH** en **VON HILDEBRAND**. Deze zijn eenigszins toegift; de beteekenis van dit werkje schuilt meer in de voorbeelden der burgerlijke architectuur, tot op den Biedermeier-tijd.

Quellinusschool-kalender. Wij ontvangen een aan de Quellinusschool door den leerling **R. HAMSTRA** ontworpen en in de klasse van den heer **J. B. HEUKELOM** gedrukte maandkalender. Een werk van onmiskenbare kwaliteiten: rustig en beschaafd van kleur met goede verdeeling van decor en letter en behoud der eenheid tusschen schild en bloc, waardoor het, hoewel in zijn geheel een ornament, tevens is een volkomen aan zijn doel beantwoordende kalender.

Architectura Nr. 11. Verschillende prijsvragen. Nog eens: een cementsoort geweigerd. Bouwkunstige schoonheden te Rotterdam. De Vlissingse torenbouw.

Bouwkundig Weekblad Nr. 11. Redactioneel gedeelte: De bebouwing van den Dam te Amsterdam, door **J. GRATAMA**. Het Burgerhuis (boekbespreking zie „Bouwv.” 1910 blz. 48). Vereeniging en splitsing van functiën bij Middeleeuwsche gebouwen door **Dr. S. P. HAAK**.

De Opmerker Nr. 11. Beroemde bouwmeesters (vervolg).

Sint Lucas Nr. 5. Een groote verscheidenheid van poorten en deuren worden door **E. G.** behandeld, terwijl zeer vele afbeeldingen aan dit artikel toegevoegd zijn. De afgebrande kerk en toren te Vlissingen wordt besproken door **JAC. V. GILS**, terwijl als afbeelding de ruïnes zijn gegeven. De Mariakapel te Oosterwijk; een verslag der redevoering van **CARTON DE WIART** naar aanleiding van monumenten en landschappen; oude wijwaterbakken vormen de verdere artikelen van deze aflevering.

PRIJSVragen, EXAMENS EN TENTOON- STELLINGEN

Prijsvraag „Landelijke Woning”,

uitgeschreven door de Vereeniging van
Nederlandsche Baksteenfabrikanten.

Hieronder het vervolg der ingekomen vragen met de antw. Uit het niet beantwoorde eener gestelde vraag blijkt, dat den ontwerper op het gevraagde punt algeheele vrijheid is gelaten, mits hij niet in strijd komt met het programma.

Vraag 9. Mogen voor scheidingsmuurtjes ook Bimsplaten worden gebruikt?

Antwoord. Het programma verbiedt het niet.

Vraag 10. Wat verstaat men door een langs- en dwarsdoorsnede van een gevel?

Antwoord. Natuurlijk wordt bedoeld een langs- en een dwarsdoorsnede over het gebouw. (Herlees sub b. artikel 3 van het programma.)

Vraag 11. Wordt waranda of portiek, hetzij binnen of buiten het opgaand metselwerk bij het totaal M³. gerekend?

Antwoord. Ja.

Vraag 12. Mogen gekleurde teekeningen schaal 1 à 20 in potlood?

Antwoord. Ja.

Vraag 13. Verdient het aanbeveling, dat de kamers alleen licht ontvangen van vóór- en achtergevels?

Antwoord. De beantwoording dezer kwestie is aan den ontwerper gelaten.

Vraag 14. Is het geoorloofd twee woningen voor twee gezinnen, onder één dak, te ontwerpen?

Antwoord. Neen.

Vraag 15. Is de voorgeschreven maat der teekeningen bindend?

Antwoord. Alle bepalingen van het programma zijn bindend.

Voor de Jury

J. GRATAMA.

Eereprijsvraag Godefroy.

Hieronder volgen nader ingekomen vragen met de antwoorden der Jury:

Vraag 11a. Wordt verstaan onder tochtportaal: voor-vestibule of entrée?

Of tochtportalen grenzende aan de groote vestibule opzijde daarvan?

Vraag 11b. Moet de conciërgewoning onderling verbonden zijn met het tochtportaal of kan zij toegankelijk zijn door de vestibule en het trappenhuis?

Antwoord 11a-11b. Er is gevraagd een ruime vestibule met een tochtportaal, hetgeen ook genoemd zou kunnen worden Vóór-portaal of Vóór-vestibule.

De toegang tot de woning van den conciërge bevindt zich in dit tocht- of vóórportaal of deze vóór-vestibule.

Hierdoor is voorkomen, dat zijne huisgenooten, leveranciers, enz. in het eigenlijke Architecten-huis komen.

De betrekking van den conciërge brengt echter mede, dat er een directe verbinding tusschen zijn woning en de hoofd-vestibule of het trappenhuis bestaat.

Iedere keer dat hij een mededeeling heeft te doen ter Secretarie of aldaar ontboden wordt enz., zou een verbinding via het tochtportaal te omslachtig zijn.

Vraag 12. Mag de woning van den pachter door een gang toegankelijk zijn van de bureaux en slaapkamers van de logés?

Antwoord: Ja, natuurlijk, hoe kan deze anders in de verzorging en de bediening van deze vertrekken voorzien?

Vraag 13. Moet de vloet van het café ook 0.50 M. boven het trottoir liggen?

Antwoord: De beganegrond-verdieping, dus ook de vloer van het café ligt 50 cM. boven het trottoir.

Vraag 14. In het programma komt voor de uitdrukking: vrij terrein. Geeft deze uitdrukking den ontwerper de vrijheid, 't gebouw te ontwerpen, oprijzende vanuit de grenslijn der aangrenzende eigendommen, met in deze gevels de gewone vensters en verlichtingsopeningen zonder matglas of de glaslijn op een bepaalde hoogte boven de vloeren; of heeft de eigenaar der aangrenzende terreinen 't recht tegen 't gebouw aan te bouwen, zoodat deze gevels blind moeten worden gehouden?

Antwoord. Wanneer aan de grenslijnen der omliggende terreinen wordt gebouwd, hetzij door het architectenhuis, hetzij door de bouwers op de andere terreinen, moet rekening gehouden worden met Burg. Wetboek art. 693 tot en met 698.

Vraag 15. In het programma staat: de teekeningen moeten zijn in potlood, doch niet schetsmatig behandeld. Mogen nu de teekeningen ook in inkt afgewerkt worden (schetsmatige behandeling ook uitgesloten blijvend), of leidt dit tot „buiten mededinging stellen”?

Antwoord. Wanneer ontwerper liever de lijnen inkt, wordt hem dit toegestaan. De bepaling van potloodlijnen was opgenomen in het belang der mededingers, teneinde hen minder omvangrijken arbeid te doen verrichten.

Vraag 16. Wordt conté ook als potlood beschouwd?

Antwoord. Neen.

Vraag 17. Mag, in geval er niet met inkt wordt geteekend, O.-I. inkt als tint gebruikt worden bij 't aangeven van de muren in de plattegronden en doorsneden?

Antwoord. Neen.

Vraag 18. Mogen inplaats van de muren in de doorsneden door tint aan te geven, deze in de kleur van 't papier gehouden worden, terwijl de ruimten door tint worden opgewerkt?

Antwoord. Neen.

Vraag 19. Kan de termijn van inzending met eenige weken of een paar maanden verlengd worden?

Antwoord. De gestelde inleveringsdatum is bindend.

Vraag 20. Mag de ingang van de conciërgewoning niet aan den zijkant komen?

Antwoord. Zie het antwoord op vraag 7, in „Bwk. Wbl.” 1912, Nr. 7, blz. 82.

Vraag 21. Moet bij elke architecten-logeerkamer een badkamer, een W.-C. en een kast aanwezig zijn?

Antwoord. Neen, voor de 6 logeerkamers moet slechts 1 badkamer en 1 privaat aanwezig zijn.

Rectificatie. Vraag 20 luidt: Mag de ingang van de conciërgewoning niet aan den zijkant komen? (zie „Bouwv. Weekblad” Nr. 10, blz. 117. Dit moet zijn: Mag de ingang van de conciërgewoning niet aan de zijstraat komen?